

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 9

**Одеса
2019**

Редакційна колегія:

Абдирайимова Гульміра Сериківна – доктор соціологічних наук, професор

Барматова Світлана Петрівна – доктор соціологічних наук, професор

Бондаренко Олександр Григорович – кандидат соціологічних наук

Даріуш Тулавецьки – доктор соціології хабілітований

Зоська Яна Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор

Пачковський Юрій Франкович – доктор соціологічних наук, професор

Слющинський Богдан Васильович – доктор соціологічних наук, професор

Соболева Наталя Іванівна – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

Тереза Гіза – доктор хабілітований з соціальних наук

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент

Швець Дмитро Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Шедяков Володимир Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор

**Науковий журнал «Габітус» є фаховим виданням
на підставі Наказу МОН України від 10.05.2017 року № 693 (додаток 7)**

***Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)***

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 6 від 24.06.2019 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 22415-12315Р від 22.11.2016 року)**

**ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216**

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2019

ЗМІСТ

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА! (ДО 60-РІЧЧЯ І.В. ШАПОШНИКОВОЇ).....7

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ**

Borodenko O.V.

GLOBALIZATION AS A POSTMODERN PHENOMENON:
APPROACHES TO FORMULATION OF THE PROBLEM..... 9

Орос О.Б.

ФЕНОМЕН НАСИЛЬСТВА В СОЦІОЛОГІЇ.....13

СЕКЦІЯ 2**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Купалова М.М.

ПРОБЛЕМИ ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
СІМЕЙНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ).....18

Прохорова А.А.

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ
В ЯКІСНИЦЬКИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ..... 26

Rus-Poltavskaya A.V.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF VALUE PROBLEMS
IN MODERN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS.....33

СЕКЦІЯ 3**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ**

Іванова І.Ф.

МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....37

Редькіна Г.М.

ФІЗІОЛОГІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....43

Шедяков В.Е.

ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В «НОВОЙ ЭКОНОМИКЕ»..... 47

СЕКЦІЯ 4**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ**

Букрєєва І.В.

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МІСТА.....54

Гвоздецька Б.Г., Нікон Н.О. МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКИХ БОЛГАР ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.....	59
Жовнір А.О. ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ.....	65
Идрисов Б. ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И ФАКТОРОВ РЕВОЛЮЦИИ В КОНТЕКСТЕ БИХЕВИОРИЗМА.....	69
Кирилюк Н.А. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	75
Комих Н.Г. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ІНДИВІДА В МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....	81
Мірчук І.Л. ПРОЯВИ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	86
Романовський Я.Я. РОЛЬ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В РЕАБІЛІТАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2014–2018 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	91
Stryhul M.V. COMMERCIALIZATION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION OF EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA.....	94
Шевченко О.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ САМОТНОСТІ.....	99
Шеломовська О.М. ДИНАМІКА СПОЖИВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ.....	103
Яковенко Ю.І., Яковенко А.К., Тащенко А.Ю. СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩІ ВІДМІННОСТІ ВІРТУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ ПОЕЗІЇ.....	112

CONTENTS

OUR CONGRATULATIONS TO THE ANNIVERSARY CELEBRANT (TO THE 60TH ANNIVERSARY OF I.V. SHAPOSHNYKOVA)	7
---	----------

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Borodenko O.V.

GLOBALIZATION AS A POSTMODERN PHENOMENON: APPROACHES TO FORMULATION OF THE PROBLEM	9
---	---

Oros O.B.

PHENOMENON OF VIOLENCE IN SOCIOLOGY	13
---	----

SECTION 2

METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Kupalova M.M.

THE ISSUES OF STARTING AND MANAGING FAMILY BUSINESS IN UKRAINE (BASED ON THE RESULTS OF EMPIRICAL SOCIOLOGICAL RESEARCH).....	18
--	----

Prokhorova A.A.

USING OF THE ORAL HISTORY METHODOLOGY IN QUALITATIVE SOCIOLOGICAL RESEARCHES	26
---	----

Rus-Poltavskaya A.V.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF VALUE PROBLEMS IN MODERN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS.....	33
--	----

SECTION 3

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Ivanova I.F.

LANGUAGE ENVIRONMENT OF THE SOUTHERN UKRAINE: SOCIOLOGICAL MEASUREMENT.....	37
--	----

Redkina H.M.

PHYSIOLOGICAL TOLERANCE IN THE SOCIOLOGICAL DIMENSION	43
---	----

Shediakov V.E.

LABOUR RELATIONS IN THE “NEW ECONOMY”	47
---	----

SECTION 4

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bukrieieva I.V.

EVERYDAYS AS A SOURCE OF SOCIAL CAPITAL OF THE CITY	54
---	----

Hvozdetzka B.H., Nikon N.O. THE MENTALITY OF UKRAINIAN BULGARS AS A FACTOR OF SOCIAL ORIENTATION	59
Zhovnir A.O. SOCIAL COMMUNICATIONS PROMLEMS IN THE CONTEXT OF THE E-LEARNING FORMATION AND DEVELOPMENT.....	65
Ydrysov B. THEORETICAL ANALYSIS OF CAUSES AND REVOLUTION FACTORS IN THE CONTEXT OF BEHAVIORISM	69
Kyryliuk N.A. INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION: SOCIOLOGICAL ASPECTS	75
Komykh N.H. THE ENVIRONMENTAL INDIVIDUALS PRACTICES IN THE MUNICIPAL ENVIRONMENT: SOCIOLOGICAL INTERPRETATION	81
Mirchuk I.L. THE MANIFESTATION OF RISKY FORMS OF ADOLESCENT STUDENTS IN UKRAINE AND POLAND: THE COMPARATIVE ANALYSIS.....	86
Romanovskiy Ya.Ya. THE ROLE OF CULTURAL WORK IN THE PEACEFUL POPTSECI OF UKRAINE'S ARMED FORCES (2014–2018): HISTORICAL ASPECTS	91
Stryhul M.V. COMMERCIALIZATION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION OF EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA	94
Shevchenko O.M. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LONELINESS.....	99
Shelomovska O.M. THE DYNAMICS OF THE CONSUMPTION OF TRADITIONAL AUDIOVISUAL MAS-MEDIA AMONG THE STUDENT' S YOUTH OF THE CENTRAL REGION OF UKRAINE.....	103
Yakovenko Yu.I., Yakovenko A.K., Tashchenko A.Yu. SOCIALLY SIGNIFICANT DIFFERENCES OF THE VIRTUAL COMMUNICATION THROUGH POETRY.....	112

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

Колектив деканату соціально-психологічного факультету та професорсько-викладацький склад кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету сердечно вітають декана соціально-психологічного факультету, доктора соціологічних наук, професора Ірину Василівну Шапошникову із 60-річчям.

Життєвий шлях нашого ювіляра є цікавим та плідним. Народилася Ірина Василівна 16 червня 1959 року в м. Херсоні. Закінчила філологічний факультет Херсонського державного університету за спеціальністю «Українська мова та література». У 1999 році навчалася в аспірантурі Запорізького державного університету та захистила кандидатську дисертацію зі спеціальності «Філологічні науки. 10.02.01 – Українська мова»; згодом здобула наукове звання «доцент».

У 2000–2003 рр. І.В. Шапошнікова працювала доцентом кафедри української мови, протягом 2003–2008 рр. – доцентом кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки, з 2008 р. по теперішній час Ірина Василівна гідно несе звання професора кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету. Нова сфера діяльності полонила думки й серце Ірини Василівни. У 2014 році у Класич-

ному приватному університеті (м. Запоріжжя) вона захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора наук зі спеціальності «Соціологічні науки. 22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології».

Працюючи на посаді декана соціально-психологічного факультету з 2003 року по теперішній час, свій багаторічний досвід організатора і вченого, творчі й наукові зусилля Ірина Василівна спрямовує на організацію навчального процесу, підготовку висококваліфікованих фахівців та молодих учених.

Вагомим є також науковий доробок ювіляра. Ірина Василівна є автором понад 315 наукових і науково-методичних праць та одноосібної монографії, а також співавтором колективних монографій, навчально-методичних посібників.

І.В. Шапошнікова також є членом спеціалізованої вченої ради Д 17.127.02 у Класичному приватному університеті із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) соціологічних наук за спеціальностями 22.00.01 «Теорія та історія соціології» та 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології».

Плідною є і робота Ірини Василівни у редакційних колегіях різних наукових видань. Вона вже тривалий час успішно виконує обов'язки головного редактора Наукового вісника Херсонського державного університету (Серія «Соціологічні науки»), а також є членом декількох редакційних колегій, зокрема, збірника наукових праць «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» (Фахове наукове видання) (м. Запоріжжя), науково-практичного журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології» Національного університету «Одеська юридична академія» (Фахове наукове видання), наукового журналу з соціології «НАВІТУС/ГАБІТУС» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (м. Одеса) (Фахове наукове видання) та наукового журналу «Молодий вчений» (м. Херсон).

Ювіляр активно працює на ниві міжнародних відносин у сфері соціального захисту населення. І.В. Шапошнікова є учасником важливих міжнародних проєктів. Це, зокрема, проєкт USAID «Реформа ВІЛ-послуг у дії», спрямований на вивчення етапів організації фінансування соціальних послуг, у тому числі і механізму соціального замовлення із керівниками та представниками структурних підрозділів РДА та міськвиконкомів з питань соціального захисту населення, та проєкт USAID «Забезпечення ДОТ та психосоціального супроводу клієнтів з ТБ 4 категорії (включаючи ВІЛ / ТБ) на амбулаторному етапі лікування», метою якого є забезпечення психосоціального супроводу клієнтів з ТБ 4 категорії.

За багаторічну плідну працю й особистий внесок у розвиток вітчизняної науки Ірина Василівна

Шапошникова нагороджена Почесним знаком «Відмінник освіти України», Почесною грамотою УМВС України, Нагрудним знаком «А.С. Макаренко», Грамотою комітету з питань освіти і науки Верховної ради України, Нагрудним знаком «Софія Русова», Грамотою Національної академії педагогічних наук України, Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України та численними відзнаками міської та обласної влади.

Як педагог-дослідник Ірина Василівна робить значний внесок у розвиток вітчизняної освіти і науки, передає своїм вихованцям – студентам та аспірантам – скарб освіченості та духовності. Колеги цінують ювіляра як справжнього професіонала, досвідченого керівника, науковця. Відданість роботі в поєднанні з життєвою мудрістю, висока самовіддача, доброзичливість, порядність забезпечили повагу колег і студентів.

Ця дата є свідченням виваженої зрілості, мудрості, досвіду і водночас вона відкриває нові горизонти та перспективи. Професіоналізм, багаторічна послідовна та наполеглива праця Ірини Василівни Шапошникової зробили вагомий внесок у становлення і розвиток нашого університету. Притаманний їй талант організатора, помножений на велике бажання робити людям добро, став запорукою успіху. Своїм умінням працювати з людьми, аналізувати й оцінювати їхню роботу ювіляр заслужила авторитет і довіру колег, студентів та аспірантів.

Вельмишановна Ірино Василівно!

Колектив деканату соціально-психологічного факультету й професорсько-викладацький склад кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету вінушують Вас з нагоди Ювілею!

*Нині вітаємо ми щиро наукового кумира!
Нехай у грудні, наче в квітні,
Вас гріють промені привітні!
Нехай достаток буде в хаті,
Друзів буде хай багато.
Здоров'я Вам усі бажають,
На творчість й успіх надихають.
Щоб тільки весело жилося,
А все задумане збулося!*

Шановна Ірино Василівно, нехай Ваша плідна праця й надалі буде щедрою на життєдайні плоди, повагу та любов! Бажаємо Вам, завжди привітній, відкритій, доброзичливій, чуйній людині та привабливій жінці, незгасного творчого горіння, великого людського щастя, добробуту, миру і злагоди.

Колективи деканату соціально-психологічного факультету та кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету.

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

GLOBALIZATION AS A POSTMODERN PHENOMENON: APPROACHES TO FORMULATION OF THE PROBLEM

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ПОСТМОДЕРНЕ ЯВИЩЕ: ПІДХОДИ ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

The article deals with the process of globalization in the postmodern paradigm. Globalization is assessed as a complex phenomenon of the present, which is not only a decisive direction of world development, but also (and mainly) the objectification of global thinking. The history of the formation of the postmodern theory in sociology is traced not only as a "state of culture", but also as a social and sociocultural phenomenon of the era of globalism, "a special mentality that is widespread in all spheres of human life." The emphasis is placed on the most influential, in our opinion, theoretical developments of postmodern as a social phenomenon, namely: on the definition of J.-F. Lyotard of postmodernism as a "incredulity towards metanarratives", which became the theoretical and methodological basis of the concept of turning from the prevailing macro-level of totality to the values of individual human experience; in the treatment of F. Jameson postmodern as a reaction to bourgeois order; on the interpretation of postmodernism as a state of global mentality by Z. Bauman; on the theory of post-industrial society of information type by D. Bell. Globalization processes in the world are analyzed as typical postmodern social processes. The mutual influence of globalization and postmodernist tendencies in society and culture can be traced through the analysis of some of the most characteristic phenomena of our time (global decentralization, plurality, simulation process, nomadism). The problem of globalization as a postmodern phenomenon is defined as one of the topical problems of sociology, as well as a promising field of interdisciplinary research.

Key words: globalization, globalization processes, postmodern, global decentralization, plurality, simulation process, nomadism.

У статті розглядається процес глобалізації у парадигмі постмодерну. Глобаліза-

ція оцінюється як комплексний феномен сучасності, що є не лише визначальним напрямом світового розвитку, але також (і головним чином) об'єктивізацією глобального мислення. Простежується на окремих прикладах історія формування соціологічної теорії постмодерну не лише як «стану культури», але також як соціального й соціокультурного явища епохи глобалізму, «особливого умонастрою, поширеного в усіх сферах людської життєдіяльності». Акцентовується увага на найбільш впливових, на наш погляд, теоретичних розробках постмодерну як соціального феномена, а саме: визначенні Ж.-Ф. Лютаром постмодерну як «недовіри до метанаративів», що стало теоретичним і методологічним підґрунтям концепції повороту від пануючої тотальності макрорівня до цінностей індивідуального досвіду людини; концептуванні Ф. Джеймсоном постмодерну як реакції на буржуазний порядок; трактуванні З. Бауманом постмодерну як стану глобальної ментальності; теорії постіндустріального суспільства інформаційного типу Д. Белла. Глобалізаційні процеси в світі аналізуються як типово постмодерні соціальні процеси. Взаємовплив глобалізації і постмодерністських тенденцій в суспільстві та культурі простежується шляхом аналізу деяких найбільш характерних явищ сучасності (глобальна децентралізація, плюральність, симулякризація, номадизм). Проблема глобалізації як постмодерного явища визначається як одна з актуальних проблем соціології, а також як перспективне поле досліджень міждисциплінарного характеру.

Ключові слова: глобалізація, глобалізаційні процеси, постмодерн, глобальна децентралізація, плюральність, симулякризація, номадизм.

UDC 316.733+316.322

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.1>

Borodenko O.V.

PhD. in Philosophy,
Senior Lecturer
at the Department of Sociology
Petro Mohyla Black Sea
National University

Setting of the scientific problem. Globalization processes in the modern world and their influence on a person, culture and various types of communities are studied in contemporary sociology from various positions and in various aspects [4, p. 68]. Traditionally, scientists have identified certain areas of globalization as a broad, all-encompassing process: economic, political, cultural globalization, etc. [6, p. 37]. The interaction of globalization and the so-called "postmodern society" is a separate, very prom-

ising area of study. At the same time, the *postmodern* is an unusually wide magnetic field, which has an extremely strong induction and a huge scale of impact. Postmodern is not only the state of our society, but also to a large extent the state of minds, moods and preferences, trends in the socio-cultural sphere. In fact, we live in an era that is largely determined by two trends – globalization and postmodern. Their interaction has been studied far enough. Where do they intersect and complement

each other? Or maybe these trends contradict one another in some way? These questions, in our opinion, deserve detailed study.

Analysis of the latest research and publications. The problem of globalization as a post-modern phenomenon, as well as the place and role of globalization processes in the postmodern paradigm have been fruitfully studied recently by a number of native and foreign researchers. Since this problem is interdisciplinary in nature, not only sociologists, but also philosophers, cultural scientists, political scientists, and representatives of other sciences turned to its study: Z. Bauman, U. Beck, Y. Boisvert, I. Deviatko, I. Gordeev, S. Huntington, R. Inglehart, G. Lipovetsky, A. Panarin, Yu. Shelistov, and other researchers. Among Ukrainian publications stand out, in particular, the works of I. Alekseenko, M. Cheshkov, V. Gorbatenko, N. Makarenko, A. Postol.

Definition of research objectives. Using materials of publications on this issue, the theoretical conclusions of leading researchers, we will try to characterize some of the most significant, in our opinion, features of globalization as a pronounced postmodern phenomenon. This will give us the opportunity to form a clearer picture of the essence, characteristics and development trends of globalization processes in the first half of the 21st century.

The main objectives of our study: 1) tracing the history of theoretical developments of the concept of postmodern, to distinguish provisions that give us the opportunity to evaluate postmodern as an important social phenomenon; 2) to consider globalization first of all as a direction of thinking, as a special mentality; 3) to analyze some of the sign phenomena of the present world, each of which can be considered a joint product of both globalization and postmodern tendencies.

Presentation of the main research material. Traditionally, postmodern is interpreted as the “state of culture” of the late 20th and early 21st centuries, as well as a wide range of trends in world culture and philosophy. The *Philosophical Encyclopedic Dictionary* of the National Academy of Sciences of Ukraine defines the postmodern as “a) the period of European history, which begins after the completion of the *Modern*; b) a special mindset, which is now widespread in all spheres of human life: culture, philosophy, politics, economics, techno-sciences, the sphere of planetary communicative praxis, etc.” [9, p. 501]. So, not only the state of culture and society, but also the *special state of minds* in a certain epoch – this is what postmodern is.

One of the first definitions of postmodern was given by the French philosopher Jean-François

Liotard in *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (1979). According to Lyotard, postmodern is above all “incredulity towards metanarratives.” [10, p. xxiv]. Lyotard defines the specifics of our era as “post-modernity”; this is “the state of our culture following the transformations which, since the end of the nineteenth century, have altered the game rules for science, literature, and the arts” [10, p. xxiii]. The *metanarratives*, which previously dominated in the public and everyday consciousness, lost their influence. This inevitably provokes a turn from the totality of the universal to the values of the individual experience, which is formed at the micro level [10, p. 14–17]. As Lyotard notes, “what is new in all of this is that the old poles of attraction represented by nation-states, parties, professions, institutions, and historical traditions are losing their attraction” [10, p. 14]; “each individual is referred to himself. And each of us knows that our *self* does not amount to much” [10, p. 15].

Other postmodern researchers often emphasize its social essence, as well as the influence that the state of postmodernism has on the nature of social ties in the present world. For example, Fredric Jameson believes that the emergence of postmodern is a protest reaction to the forms of the so-called “high modern”, a phenomenon not only cultural, but also a *social phenomenon* that has become widespread throughout the world: “it is not just another word for the description of a particular style. It is also, at least in my use, a periodizing concept whose function is to correlate the emergence of new formal features in culture with the emergence of a new type of social life and a new economic order-what is often euphemistically called modernization, postindustrial or consumer society, the society of the media or the spectacle, or multinational capitalism” [7, p. 3].

Zygmunt Bauman also emphasizes that the postmodern is one of the most important concepts for understanding the present world and our place in it. Bauman, one of the leading post-modern sociologists, defines this phenomenon as a *certain state of mentality* and highlights its main characteristics: dynamism, constant fluidity and focus on change; cultural pluralism; relativity of truths; distrust of power structures and any structures in general; domination of the media; symbolism, the predominance of symbols; moral ambivalence [2].

In the context of our research, one cannot but mention the *theory of the post-industrial society* of the American sociologist Daniel Bell, developed in the 60s of the last century. In fact, the post-industrial society can be called postmodern. According to Bell’s definition, post-industrial society is a new type of society, in whose economy not production of goods, but production of services will be a priority. Information and knowledge play a dominant and decisive role in this type of society¹.

¹ According to Bell, “a post-industrial society is based on services. Life becomes a game between persons. What counts is not raw muscle power, or energy; what counts is information. The central person in this society is the professional, for he is equipped by education and training to provide the kinds of skills which the post-industrial society demands. Central to the post-industrial society is the fact that the sources of innovation are the codifications of theoretical knowledge” [3, p. 576].

Let us now consider how the main characteristics of globalization and postmodern overlap with each other on the example of some of the most striking trends in present society.

Global decentralization. What we call global decentralization here is, on the one hand, the most vivid expression of postmodern “incredulity towards metanarratives” and, on the other hand, an expression of the acentrism of the contemporary world. Globalization, we believe, initially contains a very powerful potential of decentralism. If earlier, starting from ancient times and in fact until the middle of the 20th century, the whole world politics, economy and culture were built around one or several dominant centers, strictly observing the rules of world subordination (such centers were Rome, Constantinople, France, England, USA, etc.), the situation has changed in the last decades of the 20th century. In economics, the leading role has shifted to transnational corporations (TNCs), each of which seeks to replace governments and traditional economic and political centers². Global decentralization also takes place in culture, if only because every Internet user has a free and wide choice of cultural product and, for example, if he wants to publish his book at any time or make a film and put it online. The interests and aspirations of a person and communities in the new situation are articulated horizontally rather than vertically. As a result, society acquires an increasingly rhizomorphic character³.

Plurality. This property of the present world is directly related to the above. Instead of a single social and cultural monolith, we are currently dealing with a network of a wide variety of practices,

² M. Kordos and S. Vojtovic in an analytical article of 2016 cite the following data: “According to information from European Commission (2016) currently multinational corporations are controlling more than of international trade. Today, the number of parent TNCs is about 60 000, with about 500 000 branches being spread all over the world. Many TNCs today had grown to huge proportions and their annual turnover exceeds the gross national product of most countries. Typical TNC has a high proportion of sales abroad to total sales – often 25% or more. The number of employees in the largest TNCs consists of several hundreds of thousands – e.g. General Motors in 2015 employed 708,000 workers, Siemens 486,000, Ford Motor 464,000 etc” [8, p. 152].

³ Rhizome is one of the key postmodern concepts. The term was proposed by J. Deleuze and F. Guattari (1976). The concept expresses a new model of thinking and culture, which is characteristic of the modern era. If in classical European culture, knowledge about the world and the image of the world line up linearly and systematically, then the rhizome lacks both a single principle of construction, a beginning and an end, a “genetic axis”, etc. All this resembles the entangled root system of a plant, or rather, the absence of any clear, coherent system.

⁴ Virtualization as an all-encompassing trend is evident in almost all areas. For example, scientists who take part in various online conferences and actively use the Internet, only partially work in the real world, and partly their activities are carried out in a virtual environment. The same can be said about modern youth who are “stuck” on social networks, about sociologists who gradually “migrate” to the Internet and about many other groups of the population.

⁵ “Nomadism, way of life of peoples who do not live continually in the same place but move cyclically or periodically. It is distinguished from migration, which is noncyclic and involves a total change of habitat. Nomadism does not imply unrestricted and undirected wandering; rather, it is based on temporary centres whose stability depends on the availability of food supply and the technology for exploiting it. The term nomad encompasses three general types: nomadic hunters and gatherers, pastoral nomads, and tinker or trader nomads” [11].

ideas and theories. This network is heterogeneous and woven from threads of different material and color. It has tears and gaping in many places. Present global society is nothing more than a territory for various projects and proposals; and it should take some time to make it clear which projects are better than others. In other words, postmodern global society is a field open to social experimentation, a gigantic social mega-experiment.

Simulation as a social trend. In accordance with J. Baudrillard’s concept of simulation, our era is characterized by the dominance of myths in human life and society. History and politics become myths. There is an implosion, a collapse of meaning in the mass media. Continuous increase of information does not generate new meanings, but contributes to the birth of new myths and images that are filled with anything. This provokes distrust of the media and the alienation of a large part of society from the media. In the global era, this phenomenon acquires a global character, spreading to the entire planet. “The negative impact of globalization on a person is determined primarily in an attempt to substitute symbols by the codes of mass culture, and the hierarchy of values – a system of simplified stereotypes. This tendency leads to the spread of deviant manifestations on a global scale” [5, p. 7]. In essence, the contemporary global society is becoming less informational and more and more virtual⁴. Simulation takes place in other areas, for example, in politics [1].

Nomadism. In accordance with the nomadological concept of J. Deleuze and F. Guattari (*Nomadology, 1986*) postmodern society is characterized by a clearly expressed “need for nomadism”⁵. Social space today is interpreted as an acentric space, open to territorialization. The global society is conceived as a rhizome, not a structure, but an open process without beginning and end. In such a society, any social ties may be random. This calls into question the stability of many social institutions.

Conclusions. Globalization, which is increasingly encompassing humanity, is viewed in sociology and other sciences mainly as a process or a combination of social processes. The approach to globalization as a special mentality inherent in a huge number of modern people is, in our opinion, much less studied and, however, very promising.

At the same time, many features that make it possible to define globalization as a postmodern phenomenon are clearly visible. This is, above all, global decentralization as one of the most common phenomena of the present world. In the 21st century, our world is increasingly losing its traditional centers, becoming chaotic and non-systemic, resembling a rhizome. TNCs, mass media and popular culture hits become leaders instead of national states, political and cultural centers in the global era. In addition,

due to the fall of metanarratives and traditional hierarchies, small localities and virtual space become the main areas of social and cultural life. The postmodern aspect of globalization is sometimes more distinct, and sometimes in latent forms it is revealed in such phenomena as, for example, the radical pluralization of society, simulacration, nomadism.

REFERENCES:

1. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. In : *Selected Writings*. Ed. Mark Poster. Stanford : Stanford University Press, 1988, pp. 166–184.
2. Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. London : Routledge, 1992. 232 p.
3. Bell D. The coming of the post-industrial societ. *The Educational Forum*. 1976. Issue 40 (4), pp. 574–579. doi: 10.1080/00131727609336501
4. Borodenko O.V. Cultural aspects of globalization : the basic theoretical and methodological positions [Kulturni aspekty hlobalizatsii : osnovni teoretyko-metodolohichni pozytsii]. *Scientific works SWorld*. Issue 48. Vol. 2. Ivanovo : Nauchnyiy mir, 2017, pp. 67–69.
5. Borodenko O.V. Deviancy in the time of globalism : some theoretical- methodological aspects [Deviantnist doby hlobalizmu : deiaki teoretyko-metodolohichni

aspekty]. *Habitus : Scientific journal*. 2017. Issue 4, pp. 4–7.

6. Borodenko O.V. “Globalization” – “integration” – “globalism” : to the question of necessity for overcoming terminological and content contradictions [“Hlobalizatsiia” – “intehratsiia” – “hlobalizm” : do pytannia pro neobkhidnist usunennia terminolohichnykh i zmistovnykh rozbizhnosteij]. *Scientific World Journal*. Minsk : Yolnat PE, 2017. Issue 15. Vol. 4, pp. 35–38.

7. Jameson F. Postmodernism and Consumer Society. In : *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern, 1983–1998*. London – New York : Verso, 1998, pp. 1–20.

8. Kordos M. and Vojtovic S. Transnational corporations in the global world economic environment. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2016. № 230, pp. 150–158.

9. Lukianets V. Postmodern. *Philosophical Encyclopedia Dictionary* [Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk]. The National Academy of Sciences of Ukraine. H.S. Skovoroda Institute of Philosophy. Kyiv : Abrys, 2002. 744 p.

10. Lyotard J.F. *The Postmodern Condition : A Report on Knowledge*. Trans. G. Bennington and B. Massumi. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1984.

11. “Nomadism”. Available at : <https://www.britannica.com/topic/nomadism>.

ФЕНОМЕН НАСИЛЬСТВА В СОЦІОЛОГІЇ

PHENOMENON OF VIOLENCE IN SOCIOLOGY

У статті розкрито ключові аспекти феномена насильства з точки зору соціологічної науки. Уточнено специфіку розуміння насильства на макро-, мезо- та мікрорівні. Відзначено значну предметну різноманітність підходів до тлумачення насильства у соціології. Природа насильства може бути продуктом як реальних протиріч, так і суто символічних процесів. Воно може трактуватися в якості як глибинного джерела соціальних трансформацій, так і прояву соціальних девіацій. Виокремлено два основні альтернативні підходи до трактування насильства: консеквентний та девіантологічний.

Соціологія має найбільш розгалужене поняття насильства. Починаючи від «надіндивідуальної природи соціального примусу» Е. Дюркгейма до модерністської «концепції міжцивілізаційного насильства» С. Хантінгтона. Природа насильства, з точки зору соціологів, може бути продуктом як реальних протиріч, так і суто символічних процесів. Воно може трактуватися в якості як глибинного джерела соціальних трансформацій, так і прояву соціальних девіацій.

Таким чином, насильство має бути об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження, яке інтегрує філософські, юридичні, соціологічні, психологічні та медичні підходи до аналізу цього феномена.

Огляд соціологічних підходів до вивчення насильства дозволяє визначити дві основні стратегії, в межах яких це відбувається. Згідно з однією стратегією – важлива складова частина соціального порядку, його застосування є об'єктивною необхідністю приборкати соціальний хаос і безлад. Таку стратегію слід вважати універсалістською. Згідно з другою стратегією дослідження насильство – діяльність із метою обмеження реалізації найважливіших життєвих прав і свобод людини. Ця стратегія активно розвивається в межах предмету соціології особистості та правознавчих наук. Стратегію, яка орієнтована на права і свободи особистості, треба вважати лібертаріанською. Дана стратегія є альтернативною відносно дослідницької стратегії універсалізму, а також складовою частиною авторитарного стилю управління.

Підходи трактування феномена насильства відрізняються значною предметною різноманітністю. Принципові розбіжності між розглядом насильства в широкому і вузькому сенсах вимагають певних засобів їх інтеграції. Насильство стає предметом дослідження різних наук, зокрема соціології девіантного поведіння, методологія яких є занадто широкою та недостатньо розробленою. Важливим недоліком поняття фізичного насильства є дистанціювання процесу пояснення і його розуміння як суспільного явища.

Ключові слова: насильство, фізичне насильство, аналіз, науковий підхід, соціальна система, суспільство.

The key aspects of the phenomenon of violence in terms of sociological science have been revealed the article. Specifics of the understanding of violence at the macro, meso and micro levels have been specified. A significant variety of approaches to the interpretation of violence in sociology have been defined. The nature of violence can be both a product of real contradictions and purely symbolic processes. It can be interpreted as both a deep source of social transformations and the manifestation of social deviations. Two main alternative approaches to the interpretation of violence consequent and deviantologic have been distinguished.

Sociology has the most extensive concept of violence. Starting from the "subindividual nature of social coercion" by E. Durkheim [2] to the modernist "concept of inter-civilization violence" by S. Huntington [3]. The nature of violence, from the point of view of sociologists, can be both a product of real contradictions and purely symbolic processes. It can be interpreted as both a deep source of social transformations and the manifestation of social deviations.

Thus, violence should be the subject of a comprehensive multidisciplinary research that integrates philosophical, legal, sociological, psychological and medical approaches to the analysis of this phenomenon.

An overview of sociological approaches to the study of violence allows to identify two major strategies within which this is happening. According to the first, violence is an important component of the social order, its application is an objective need to curb social chaos and disorder. Such a strategy should be considered as universalist. According to the second research strategy, violence is an activity aimed at limiting the implementation of the most important human rights and freedom. This strategy is actively developing within the subject of sociology of personality and law sciences. A strategy that focuses on the rights and freedom of the individual must be considered as libertarian. This strategy is an alternative not only to the research strategy of universalism, but also to the component of the authoritarian style of management.

Approaches to interpretation the phenomenon of violence are characterized by considerable subject diversity. Principal differences between the consideration of violence in the broad and narrow sense require some means of its integration. Violence becomes the subject of the study of various sciences, in particular the sociology of deviant behavior, the methodology of which is too broad and underdeveloped. An important disadvantage of the concept of physical violence is the distancing of the process of explanation and its understanding as a social phenomenon.

Key words: violence, physical violence, analysis, scientific approach, social system, society.

УДК 316.624

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.2>

Орос О.Б.

к. соц. н.,

старший викладач кафедри психології
Мукачівський державний університет

Постановка проблеми. Людство намаглося зрозуміти потенціал насильства завжди. Особливо важливо ідентифікувати якості та соціальні координати насильства в умовах сьогодення, коли суспільство зазнає глобалізаційних трансформацій. Постає питання про однозначність негативного та девіантного забарвлення насильства. Уявлення про насильство як застосування сили по відношенню до людей та їх власності виглядає достатньо очевидним і поширеним на побутовому рівні свідомості, однак це не сприяє його науковому розумінню. Розуміння насильства як соціального феномена дає можливість зрозуміти його функції, сприяє формуванню превентивних та корекційних стратегій реакції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми насильства та агресії ще у другій половині XIX століття у своїх наукових працях порушували такі вчені, як Л. Сабінін, О. Герд, І. Сікорський, П. Каптерев, О. Зак, Д. Дріль. Упродовж останніх років цієї проблеми торкалися вітчизняні та закордонні соціологи: М. Фуко, Е. Гіденс, Р. Арон, Т. Абельцева, А. Бова, К. Вільсон, Ш. Волін, Т. Журавель, А. Зелінський, Г. Ковганич, О. Колб, В. Кривуша, В. Кудрявцев, О. Волянська, Л. Герасіна.

Постановка завдання. У своїй роботі ми спробували виявити основні моделі інтерпретації феномена насильства в соціології. Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. Уточнити специфіку поняття насильства з точки зору соціологічної науки.
2. Окреслити трактування насильства в різних соціологічних парадигмах.
3. Розкрити основні аспекти соціологічної інтерпретації фізичного насильства як найбільш очевидного виду насильства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насильство, як фундаментальний соціальний феномен, треба розглядати в широкому і вузькому сенсі. Насильство у широкому сенсі – це один із способів задоволення потреб. Воно відбувається на макрорівні, як цілком легітимний та інституціалізований примус або протизаконне військово-загарбництво. Насильство на мезорівні припускає як різного роду види спровокованого колективного самозахисту, так і невинуваті конфлікти між окремими соціальними групами і спільнотами. В основі такого насильства лежить прагнення певної частини людей до домінування і панування над іншими, а також боротьба за життєві ресурси, в тому числі за владу. Насильство на мікрорівні проявляється у формі свідомого впливу на особу поза її волею та бажанням, що призводить до обмеження чи втрати нею можливостей для власного розвитку. Як зазначає Л. Герасіна: «Насильство як асоціальне явище не тільки формує трагічні обставини для багатьох людей, але й створює криміногенні

ситуації, які передують кримінальним злочинам проти безпеки, здоров'я і життя людини, що в цілому руйнує фундамент стабільності суспільства» [1].

У вузькому значенні насильство – це завдання особі будь-якої шкоди. Фізичне насильство у вузькому сенсі – це, перш за все, заподіяння особі прямої фізичної шкоди. Заподіяння психічної, економічної або моральної шкоди має бути пов'язане з примусом, який обмежує волю іншої особи, позбавляє її свободи пересування. У силу того, що насильство завжди несе порушення здоров'я або загрозу його порушення, воно проявляється в якості соціально небезпечного явища. Але значні розбіжності між широким і вузьким сенсами розуміння насильства вимагають певних засобів їх інтеграції.

Дослідницькі підходи до феномена насильства відрізняються значною предметною різноманітністю. Так, у соціальній філософії насильство розуміється як застосування сили або загроза її застосування, як зведення сили в закон людських відносин. Правознавці акцентують увагу на фактах порушення правових норм. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як «навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе або проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні ушкодження чи високий ступінь їх вірогідності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки». Причому насильство в медичному аспекті класифікується за трьома типами: спрямоване проти самого себе, колективне і міжособове [2, с. 2].

Соціологія має найбільш розгалужене поняття насильства. Починаючи від «індивідуальної природи соціального примусу» Е. Дюркгейма [3] до модерністської «концепції міжцивілізаційного насильства» С. Хантінгтона [4]. Природа насильства, з точки зору соціологів, може бути як продуктом реальних протиріч, так і суто символічних процесів. Воно може трактуватися в якості як глибинного джерела соціальних трансформацій, так і прояву соціальних девіацій.

Таким чином, насильство має бути об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження, яке інтегрує філософські, юридичні, соціологічні, психологічні та медичні підходи до аналізу цього феномена. Міждисциплінарні дослідження насильства концентрують увагу як на об'єктивній природі насильства, так і на його суб'єктивних проявах, а консеквентні підходи закономірно доповнюються деонтологічними напрямками дослідження насильства.

До основних напрямків дослідження і пояснення об'єктивної природи насильства відносяться: містико-езотеричні рухи, етологічні,

антропологічні та біологічні теорії. Їх методологічною основою є класична детерміністська парадигма, традиційний причинний аналіз, визнання успадкування потягу до насильства та його консеквентної природи. Консеквентність (*consequens*), як послідовність, своїм наслідком має залежність від попередньої причини або системи, яка є наслідком попередніх обставин. Наявність консеквенції може бути підставою як для фаталізму, так і для наполегливого раціонального вивчення насильства як закономірного соціального явища.

Альтернативою консеквентному підходу в дослідженні насильства є девіантологія, яка розглядає насильство як відхилення від норми або ідеалу. Слабким місцем девіантології є інтуїтивність, або конвенційність поняття норми. Завдяки конвенції норму не можна визнати чисюь суб'єктивною вигадкою. Норма погоджується на мега- або мезосоціальному рівнях. Проте на мікрорівні, де можливо інтуїтивне визнання норм насильницького поведіння, вона може бути суб'єктивним явищем. Формування деонтологічної за змістом девіантології є закономірним наслідком руйнування підходу консеквентного. При цьому визначення девіантності поведіння спільноти чи окремої особистості повинно здійснюватися в порівнянні з консеквентними формами поведінки, які відповідають визнаним нормам суспільного життя.

Поняття насильства є предметом розгляду в рамках різних соціологічних парадигм. У контексті конфліктологічної парадигми (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф) насильство – закономірний продукт соціальної диференціації (стратифікації), панування і підпорядкування [5; 6]. Природа насильства одних над іншими полягає в загостренні протиріччя між рушійними силами соціальних змін та консервації, нерівного статусного становища людей та соціальних груп. У силу об'єктивності соціальних конфліктів революційне насильство є закономірним і суспільно виправданим явищем. Насильство запобігає окостенінню соціальних систем, відкриваючи шлях соціальним змінам та інноваціям.

Головною особливістю насильства в контексті структурно-функціональної парадигми (А.Р. Редкліфф-Браун, Б. Малиновський, Т. Парсонс, Р. Мертон) є його визнання наслідком дисфункції системи, відхиленням від норми або нелегітимним діянням. При цьому «правила функціонування соціальної системи мають забезпечувати виживання як самої системи, так і її складових частин». Відповідь на питання «Як можна погодити універсальні та партикулярні аспекти життя соціальної системи?» одночасно вимагала відповідь на питання про легітимність насильства. Зрозуміло, що соціальна система в процесі соціалі-

зації повинна спиратися на соціальні інститути та інші примусові засоби протидії відхиленням проти соціальних норм.

Згідно з етологічною теорією (К. Лоренц) природа насильства полягає у його ототожненні з успадкованою людиною природною агресивністю. З точки зору етологічної теорії «насильство і агресія – прояви людиною природжених інстинктів боротьби за виживання. Вони можуть розглядатися як такі, що сприяють виживанню спільнот і біологічних видів» [7]. У рамках концепцій біологічної схильності людини до насильства і агресії насильство може розглядатися як «природний атавізм» (Ч. Ломброзо) або як «засіб вдосконалення людини» (Ф. Ніцше).

Погляд на природу насильства з позиції психоаналітичної теорії (З. Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм) іноді позиціонувався в якості альтернативи його ідеалістичному (М. Вебер) та економічному (К. Маркс) розумінню. Проте психоаналітична теорія, яка пояснює природу насильства з конфлікту неусвідомлених психічних процесів та культурних норм, близька до біологічно-еволюційної школи. Незалежно від конкретики того, в чому полягає природа насильства, «неспроможності розв'язання сексуальних колізій» (З. Фрейд) чи «основного страху» (К. Хорні), вона спрямована, перш за все, проти свого носія. Поведінка носія агресії є руйнівною, оскільки якщо енергія танатосу не буде звернена назовні, це в кінці кінців зруйнує самого носія [8; 9].

Принципово інший спосіб дослідження насильства запропоновано в контексті інтерпретативної парадигми. Символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід, Г. Блумер) робить головний акцент на аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту. Причому найбільша увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. У силу того, що за соціальними символами приховується порівняння діяльності індивіда із соціальними нормами, символічний інтеракціонізм піднімає проблему легітимного символічного насильства. Воно набуває вигляду реалізації «драматичної метафори», яка є продуктом взаємодії символів психодраматичної дії певних «акторів» і «масок» за певним «сценарієм» [10; 11].

Огляд соціологічних підходів до вивчення насильства дозволяє визначити дві основні стратегії, в межах яких це відбувається. Згідно з однією насильство – важлива складова частина соціального порядку, його застосування є об'єктивною необхідністю приборкати соціальний хаос і безлад. Таку стратегію слід вважати універсалістською. Вона віддає перевагу універсальним процесам, які відбуваються на макросоціальному рівні. Завдяки статусу об'єктивної необхідності насильство заради соціального порядку справедливості

чи прогресу може бути легалізовано. З точки зору універсалістської стратегії насильство є невід'ємним атрибутом суспільного життя.

Згідно із другою стратегією дослідження насильство – це діяльність із метою обмеження реалізації найважливіших життєвих прав і свобод людини. Ця стратегія активно розвивається в межах предмету соціології особистості та правознавчих наук. Стратегію, яка орієнтована на права і свободи особистості, треба вважати лібертаріанською. Ця стратегія є альтернативною відносно дослідницької стратегії універсалізму, а також складовою частиною авторитарного стилю управління. У девіантології насильство є близьким за значенням із поняттями «агресивна поведінка» та «агресивні дії». Агресивно-асоціальна поведінка, як така, що спрямована назовні, завжди носить насильницький характер. Таке насильство спровоковане негативними емоціями суб'єкта насильницького акту, такими як: розпач, злість, образа [12].

Феномен насильства може приймати різні форми, але переважно репрезентується через взаємодію двох сторін: насильника та жертви. Онтологія і феноменологія насильства на цьому рівні повністю співпадають. Розбіжності між онтологією і феноменологією насильства виникають у випадку спроби визначення поняття сили. Безпосереднє застосування сили проти іншого – дія фізичного рівню. Воно може бути як самозахистом, так і проявом фізичного насильства проти іншої особи. Розділити ці явища на рівні феномена дуже складно. Феноменологічно тотожні явища застосування фізичної сили можуть бути онтологічно різними.

На думку В.В. Савчука, «якщо у визначенні насильства дослідник не ставить онтологічних питань, він, не бажаючи того, завжди опиняється у пастці ідеології». Більш того, «коли аналіз насильства відбувається поза онтологічною та епістемологічною проблематикою, тоді насильство мислиться іманентним моралі та праву» [13, с. 476]. Таке дослідження намагається дати відповідь на запитання, якою мірою можливо зменшити або уникнути насильства у суспільстві, як зробити легітимне (державне або педагогічне) насильство більш контрольованим. Онтологія дослідження дозволяє просуватися на глибинні рівні пізнання та витлумачення явищ об'єктивної дійсності, що існують незалежно від цінностей персоніфікованої свідомості та корпоративних інтересів окремих соціальних груп.

Онтологічний підхід виходить з методологічного припущення, що насильство є невід'ємним атрибутом суспільного життя. Насильство іманентно світові, як іманентно йому існування фізичного тіла і фізичної сили. Онтологічний підхід, на відміну від аксіологічного чи правоз-

навчого, не зупиняється на оцінці феномена насильства, а намагається відкрити його природу та механізм утворення. Диференціація онтологічного і феноменологічного підходів створює умови продуктивного аналізу певного балансу насильства та ненасильства у суспільстві. За деяких умов об'єктивні аспекти насильства можуть стати підставою для вимірювання рівню суспільної злагоди та «моральності суспільства» [14, с. 112].

Ототожнення фізичного насильства із проявами фізичного побиття або іншою шкодою фізичного характеру справляє враження очевидності цього явища. Фізичне насильство – це випадки, коли проти людини застосовують такі дії: нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, удушення, ляпаси, штовхання, жбурляння, брутальне хватання, використання зброї та багато іншого. Великий тлумачний словник сучасної української мови ототожнює поняття фізичного насильства з насильством взагалі. «Насильство – 1. Застосування фізичної сили до кого-небудь. 2. Застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [15, с. 735]. Із контексту похідних понять важко зрозуміти, що є головною ознакою насильства: силова перевага чи зовнішнє підпорядкування волі, мимовільні непереборні рухи чи наявність шкідливих наслідків для організму, невідповідність ситуації емоційному стану постраждалого чи психічні розлади.

Фізичне насильство – це поняття, яким користуються різні фундаментальні науки, серед яких: юриспруденція, соціологія, політологія, психологія, медицина і філософія. Фізичне насильство все більш стає об'єктом уваги практико-технологічних дисциплін, таких як соціальна робота та безпека життєдіяльності людини та суспільства. Це пов'язано з багатогранністю феномена, який проявляється практично у всіх формах суспільного життя. Негативний зміст поняття вимагає не тільки фундаментальних досліджень, але й практичних рішень у питаннях нейтралізації його проявів. Різноманітні підходи до вирішення питань фізичного насильства інтегруються в межах комплексної науки про насильство – віолонтології (або вайолентології, від лат. violence – насильство).

Насильство може бути результатом експансії в область персональної значущості та домінування, особливо тих, хто її позбавлений або вважає себе таким. Тоді фізичне насильство – це спроба довести свою значущість фізичними засобами. Фізичне насильство – це результат подвійної обділеності суб'єкта. По-перше, це результат низької самооцінки суб'єктом власної значущості та неспроможності. При цьому занижена самооцінка, що формується у вузькому колі інгрупи, може бути помилковою та штучною. Незалежно від походження та рівня

об'єктивності занижена самооцінка утворює першу складову частину проявів фізичного насильства. По-друге, спроби задоволення потреби в персональній значущості мають бути обмежені можливостями застосування нефізичних засобів її досягнення. Відповідно, сила як джерело діяльності, спонукання та могутності впливу перетворюється у фізичне насильство штучно, за допомогою оцінки та заборони.

Як правило, фізичне насильство вчиняється діями особи. Однак відомі прояви фізичного насильства і шляхом пасивної поведінки або бездіяльності. Наприклад, ненадання тривалий час необхідних послуг особі, яка перебуває в безпорадному стані, із вчиненням у такий спосіб умисного вбивства. Особа, яка вчиняє фізичне насильство, може усвідомлювати його характер, передбачати наслідки або здійснювати його з необережності. Ідентифікація прояву фізичного насильства за ознакою попереднього умислу здається дуже складною. До того ж за формою прояву фізичне насильство може бути правомірним або протиправним. До категорії правомірного фізичного насильства відносять: методи фізичного виховання, необхідну оборону, заходи затримання злочинця, крайню необхідність, виконання службового обов'язку, проведення хірургічної операції, наукового експерименту та інше. Протиправним або злочинним проявом фізичного насильства є бандитизм, розбій, умисне вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, згвалтування, грабїж, вимагання (рекети) та інше.

Висновки. Підходи трактування феномена насильства відрізняються значною предметною різноманітністю. Природа насильства може бути продуктом як реальних протиріч, так і суто символічних процесів. Воно може трактуватися в якості як глибинного джерела соціальних трансформацій, так і прояву соціальних девіацій. Виокремлено два основні альтернативні підходи до трактування насильства: консеквентний та девіантологічний. Слабким місцем девіантології є інтуїтивність або конвенційність поняття норми. Завдяки конвенції норму не можна визнати чиеюсь суб'єктивною вигадкою. Принципові розбіжності між розглядом насильства у широкому і вузькому сенсах вимагають певних засобів їх інтеграції. Насильство стає предметом дослідження різних наук, зокрема соціології девіантного поводження, методологія яких є занадто широкою та недостатньо розробленою. Епістемологія насильства набуває нахилу в бік його деонтологізації, домінування феноменологічних підходів над онтологічними. Важливим недоліком поняття фізичного насильства є дистанціювання процесу пояснення і його розуміння як суспільного явища.

Вибудовуючи систему дослідження насильства та алгоритм превентивних заходів, слід звернути увагу, що насильство може бути детерміновано як внутрішніми (жорстокість, агресія, бажання самоствердитися), так і зовнішніми спонуканнями (захист, негативний вплив оточення), а також впливом зовнішнього оточення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасіна Л. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету В.Н. Каразіна № 1148. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 34. Харків. 2015. С. 35–41.
2. Травматизм и насилие в Европе. URL : [www.euro.who.int/ __data/assets/pdf_file/0008/98405/E87321R.pdf](http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/98405/E87321R.pdf)–.
3. Дюркгейм Э. Социология: её предмет, метод, предназначение / Пер., предисл., послесл. и примеч. Гофман Александр Бенционович ; Кол. авт. Государственный университет – Высшая школа экономики, 3-е изд., доп. и испр. Москва : Терра - Книжный клуб, 2008. 399 с.
4. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. Москва : Изд-во АСТ: Транзит книга, 2004. 635 с.
5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономики / Под ред. Ф. Енгельса. Москва : Политиздат, 1978. Т. III, кн. III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. II. I–IV. 509. 1084 с.
6. Зиммель Г. Эскурс по проблеме: Как возможно общество. *Вопросы социологии*. Москва, 1993. № 3. С. 16–26.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). Москва : Прогресс, 1994. 272 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ : Лекции. Москва : Наука, 1989. 352 с.
9. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва : Фонд «За эконом. грамотность», 1995. 296 с.
10. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Переклад з англійської, передмова та коментарі Т. Корпала. Київ : Український центр духовної культури, 2000. 374 с.
11. Блумер Г. Коллективное поведение. Американская социологическая мысль : Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; [Тексты]. Сост. Е.И. Кравченко / Под ред. В.И. Добренкова. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 168–215.
12. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). Москва : Академия, 2007. 288 с.
13. Савчук В.В. Насилие в цивилизации комфорта. Антропология насилия. Санкт-Петербург : Наука, 2001. С. 476–496.
14. Назаретян А.П. Антропология насилия и культура самоорганизации : Очерки по эволюционно-исторической психологии. Москва : Издательство ЛКИ, 2007. 256 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

СЕКЦІЯ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРОБЛЕМИ ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМЕЙНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

THE ISSUES OF STARTING AND MANAGING FAMILY BUSINESS IN UKRAINE (BASED ON THE RESULTS OF EMPIRICAL SOCIOLOGICAL RESEARCH)

У статті йдеться про результати авторського соціологічного дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини», під час якого проводилися глибокі інтерв'ю з представниками сімейного бізнесу. Сімейний бізнес трактується як бізнес, яким володіють члени сім'ї, які залучені до праці на підприємстві або безпосередньо здійснюють управління ним. До особливостей сімейного бізнесу належать такі: сім'я володіє більшістю голосуючих акцій або ефективно контролює бізнес, один або кілька членів сім'ї (або подружжя) беруть участь в управлінні бізнесом та більше ніж одне покоління є чи буде в майбутньому брати участь у бізнесі. Завдяки такому соціологічному методу збору інформації, як глибоке інтерв'ю, автору вдалося отримати комплексну і компетентну інформацію від представників сімейного бізнесу. Критеріями відбору респондентів були такі: респондент має очолювати сімейний бізнес; сімейний бізнес має бути малим або середнім; сімейний бізнес має знаходитися у Харківській області. За результатами проведеного дослідження було визначено такі аспекти започаткування та функціонування сімейного бізнесу в Україні, як мотивація до його створення (отримання прибутку, майбутня фінансова незалежність сім'ї, підтримка та розвиток таланту члена сім'ї тощо), причини вибору тієї чи іншої сфери, розподіл ролей членів сім'ї у бізнесі, соціальні комунікації такого виду бізнесу тощо. З'ясовано позитивні й негативні впливи бізнесу на сімейні відносини та навпаки – вплив особистих відносин на функціонування першого. Також з'ясовано проблеми та труднощі сімейного бізнесу на етапах його започаткування та функціонування. До таких, з якими респонденти стикаються у сім'ї та соціальному середовищі, належать: конфліктні ситуації, пов'язані з неформальними стосунками в рамках бізнесу; складність розподілу обов'язків між членами родини; упередження щодо гарного фінансового становища сімей, які мають власний бізнес. Виявлено, що насамперед стримує розвиток сімейного бізнесу відсутність відповідної нормативно-правової бази та державних програм його підтримки.

Ключові слова: сім'я, бізнес, сімейний бізнес, сімейне підприємництво, мотивація заняття сімейним бізнесом, внутрішня система комунікацій в сімейному бізнесі, соціальні комунікації, бізнесова просвіта.

The present paper focuses on the results of an author's sociological study "Family Business: A View From The Inside", during which in-depth interviews were conducted with representatives of family business. Family business is interpreted as business owned by the family members who are involved in the work of the enterprise or directly managing it. Among the features of the family business are the following: the family owns the majority of voting shares or effectively controls the business, one or more family members (or spouses) are involved in business management and more than one generation participates or will participate in business. Due to such a sociological method of gathering information as an in-depth interview the author managed to obtain comprehensive and competent information from representatives of family business. The criteria for selecting respondents included the following ones: the respondent should lead the family business; family business should be small or medium; family business should be in Kharkiv region.

According to the results of the research, the author has identified the following aspects of the establishment and functioning of family business in Ukraine as a motivation for its creation (profit, future financial independence of the family, support and development of a family member's talent, etc.), the reasons for choosing one or another sphere, the distribution of the roles of family members in business, social communications of this type of business, etc. The positive and negative effects of business on family relations and, conversely, personal relations on the functioning of the first one are revealed. The problems and difficulties of the family business at the stages of its launch and functioning are also identified. The following which the respondents face in the family and the social environment include: conflict situations related to informal relationships within the business; complexity of division of responsibilities among family members; bias about the good financial situation of families with their own business. It is revealed that, first and foremost, the development of family business is hampered by the lack of an appropriate regulatory framework and state programs for its support.

Key words: family, business, family business, family enterprise, motivation of family business, internal communication system in family business, social communication, business education.

УДК 316.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.3>

Купалова М.М.

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Є різні організаційні форми бізнесу: державний, приватний, спільний та інші, які мають як переваги, так і недоліки за певної соціально-економічної та ринкової ситуації. Серед таких є і сімейний бізнес, який є досить розповсюдженим у багатьох країнах світу та визнається як основна і усталена модель бізнесу. Такий бізнес інколи навіть домінує у певних країнах або окремих регіонах. Сьогодні сімейний бізнес є важливим і для розвитку сучасної України. Наразі він самостійно розвивається та пристосовується до економічних, політичних та соціальних реалій.

Ми задалися питаннями: Як створюється такий бізнес? Що мотивує його засновників? Якими перешкодами супроводжується така діяльність? Як впливає такий бізнес на сімейні взаємовідносини? тощо. Як виявилось, конкретних відповідей на подібні запитання знайти не вдалося, адже в Україні комплексне вивчення теми сімейного бізнесу тільки починається, при цьому недостатнім є висвітлення даної тематики з соціологічної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час підготовки дослідження нами були розглянуті різні міждисциплінарні підходи до вивчення сімейного бізнесу. Так, науковці концентрують увагу переважно на таких питаннях: поняття та характеристика сімейного бізнесу (Н. Баранець, S. Abouzaid, С. Astrachan, J. Astrachan) [1; 18; 19]; його види та особливості (Д. Волков, І. Кулиняк, О. Кошик, А. Drake, Е. Hamilton) [3; 7; 20; 21]; сімейний бізнес в Україні та різних країнах світу (І. Дерід, Л. Лігоненко, Г. Піратовський, Н. Чухрай, С. Барков, А. Дорохіна) [5; 9; 16; 2]; управління сімейним бізнесом та розподіл ролей (Ю. Солоненко, О. Трегубов, А. Степанов) [12; 13; 14]; бізнес-освіта (Л. Хижняк) [15]; методи соціологічних досліджень (В. Ядов) [17] тощо. Це дало змогу впорядкувати знання щодо визначення сімейного бізнесу, його видів, управління ним, розподілу ролей серед членів сім'ї у бізнесі, стану українського законодавства щодо бізнесу (підприємництва) та інших аспектів. Загалом тематикою сімейного бізнесу більше цікавляться іноземні науковці, ніж українські.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів соціологічного дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини» для визначення специфіки сімейного бізнесу, проблем та труднощів, з якими стикаються представники цього бізнесу на етапах його започаткування та функціонування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було проведено соціологічне дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини» в березні 2017 року. Об'єктом дослідження були представники сімейного бізнесу. Предмет дослідження – закономірності та фактори формування й розвитку сімейного

бізнесу очима його представників. Метою дослідження було – концептуалізувати соціологічне вивчення практик сімейного бізнесу. Основна гіпотеза дослідження: перспективи розвитку сімейного бізнесу в Україні пов'язані з його подальшою інституціоналізацією і подоланням суперечностей між суспільною затребуваністю та реальним його станом.

Поняття «сімейний бізнес» трактується нами як «ініціативна діяльність членів сім'ї та їхніх родичів, які є власниками і працівниками створеного або придбаного ними підприємства, діяльність якого спрямована на задоволення потреб суспільства шляхом організації виробництва і збуту товарів і послуг» [1, с. 128–129]. Відразу зазначимо, що такі поняття, як сімейний бізнес, сімейне підприємство та родинна справа, в нашому дослідженні використано як синоніми. Основними характеристиками сімейного бізнесу є такі: сім'я володіє більшістю голосуючих акцій або ефективно контролює бізнес; один або кілька членів сім'ї (або подружжя) беруть участь в управлінні бізнесом; більше ніж одне покоління є чи буде в майбутньому брати участь у бізнесі [19, с. 13].

Соціологічним методом збору інформації обрано глибинне інтерв'ю. Такий метод опитування надає можливість отримати комплексну і компетентну інформацію від представників сімейного бізнесу. Саме їх думка є важливою для дослідження, адже вони знають всі нюанси цієї справи зсередини та можуть надати найбільш точну та повну інформацію. Критерії відбору респондентів: респондент має очолювати сімейний бізнес; сімейний бізнес має бути малим або середнім; сімейний бізнес має знаходитися у Харківській області.

Впродовж дослідження, що проходило в березні 2017 року, було проведено 18 глибинних інтерв'ю з представниками сімейного бізнесу. Кожне з них починалося блоком питань про родину респондента. З'ясувалося, що опитані автором респонденти живуть подружнім життям зі своїм чоловіком / дружиною від 15 до 42 років, що дає можливість говорити про те, що це усталені, немолоді сім'ї, які мають досвід. Також виявилось, що у кожній сім'ї найчастіше є двоє або троє дітей, які вже досить дорослі. Часто респонденти вказували, що до початку власної справи у їх сім'ї була лише одна дитина, і якщо б не бізнесова діяльність, завдяки якій зросли фінансові можливості, то навряд чи родина зважилася б на другу дитину. Респонденти наголошували на тому, що всі члени їхньої родини тим чи іншим способом задіяні у функціонуванні бізнесу. Варто зазначити, що сфери бізнесу досить різні, а саме: деякі сім'ї займаються продажем продуктів харчування, інші їх виробництвом, також є родини, які мають бізнес у сфері громадського харчування. Що стосується сімей,

у яких бізнес не пов'язаний з харчовою промисловістю та продажем продуктів, то вони займаються продажем будівельних матеріалів, виготовленням та продажем одягу, мають будівельні фірми та фірми з ремонту, займаються виготовленням меблів тощо. Що важливо, всі обрані для дослідження сім'ї мають малий або середній бізнес. Зазначимо, що в бланку глибинного інтерв'ю, крім блоку питань про сім'ю, були також наведені нижче.

Мотивація заняття сімейним бізнесом, де були питання про те, що спонукало почати сімейний бізнес, та йшла розмова про передісторію початку власної справи.

Вибір сфери діяльності, де були запитання про фактори, що вплинули на рішення про обрання сфери сімейного бізнесу, можливі варіанти діяльності, вплив членів сім'ї на вибір сфери тощо.

Сімейні стосунки, де були запитання: чи змінилися взаємовідносини у родині з початком сімейної справи; хто і яку роль і функцію з членів сім'ї виконує в бізнесі; чи хотіли б респонденти, аби діти продовжували сімейний бізнес; чи легше б було працювати, якби партнерами були не члени сім'ї, а сторонні люди тощо.

Взаємодія з соціальним оточенням, де ми намагалися дізнатися, чи змінилися відносини сім'ї з близьким оточенням, чи змінилося оточення після відкриття власної справи, чи впливає на ставлення державних органів те, що бізнес є сімейним, чи входять респонденти до союзу підприємців, з яких джерел дізнаються про те, як розвивається і функціонує сімейний бізнес у сучасному суспільстві та інші.

Бачення проблем сімейного бізнесу, де були запитання, які стосуються того, з якими труднощами довелося стикатися на стадії започаткування сімейного бізнесу, якими є головні проблеми сімейного бізнесу для його ефективного функціонування, що респонденти знають та думають про правову базу, що стосується сімейного бізнесу та інші.

Погляд у майбутнє, де в ході опитування з'ясувалося, чи планують представники сімейного бізнесу й далі його розвивати, чи буде, на їх думку, в майбутньому розвиватися в Україні такий вид бізнесу тощо.

Почнемо розгляд результатів дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини» з аналізу такого аспекту, як мотивація заняття сімейним бізнесом, а саме внутрішнє спонукання членів сім'ї до заняття сімейним бізнесом. Відповіді респондентів на питання «Що спонукало вас почати сімейний бізнес?» концентрувалися переважно навколо таких мотивів: бажання добре забезпечувати власну родину; бажання, щоб їхні діти нікому не підпорядковувалися в майбутньому; бажання реалізувати так звану «підприємницьку жилку», тобто задатки до

зайняття бізнесом. Багато хто з опитуваних охоче розповідав передісторію початку власної справи, що також вказувало на причини такої діяльності.

Наприклад, респондент, сім'я якого займається виготовленням м'ясної продукції в промислових масштабах, розповів таке: «З останнього місця роботи по найму я був звільнений через додавання до ковбасного фаршу власного секретного інгредієнту. Я знав, що вийде смачно, оскільки давно вже працював у цій галузі і мав свої рецепти. Однак не це слугувало поштовхом відкрити власну справу, а те, що я дізнався про подальше використання на тому підприємстві мого рецепту і був дуже обурений. Саме тоді для себе і вирішив, що не буду ні на кого працювати, адже чудово знаю свою справу. Але починати було дуже страшно. Пам'ятаю як робили фундамент для мого цеху, а я стояв і думав: (говорить посміхаючись) Що ж я роблю? Чим буду розраховуватися тепер з боргами? Чи будинок тепер продавати?» (ч., 54 р.). Таким чином, можна говорити про таку причину, як небажання бути найманим робітником та прагнення слідувати власній думці.

Інший респондент, сім'я якого займається пошиттям та продажем одягу, розповів: «Моя дружина одного разу повернулася додому від своєї мами зі старою швейною машинкою. Я був, м'яко кажучи, здивований, адже ніколи не помічав за дружиною бажання шити речі. Ми навіть тоді це не обговорили, я просто поставив коробку і забув про це. Пізніше я став помічати, що до моєї жінки вже почали навіть подруги звертатися за пошиттям речей. Я все сміявся, а моя дружина все більше напружувала нових клієнтів. І тільки через декілька років я запропонував їй відкрити власне ательє, яке потім і перетворилося на швейний цех. Виходить, що хобі дружини стало нашою сімейною справою» (ч., 46 р.). Тут просліджується причина, яка полягає у таланті когось з членів родини.

Відповідаючи на запитання щодо створення бізнесу до появи сім'ї, жоден з опитуваних не вказав, що хтось із членів родини почав бізнес самостійно. Багато хто навіть сказав, що навряд чи ризикнув би це зробити, не маючи підтримки з боку родини.

Варто звернутися до причин, що стали головними під час вибору сфери сімейного бізнесу. Один з респондентів, сім'я якого має хлібопекарню, розповів таке: «Скільки себе пам'ятаю, постійно чув про те, що мій дід пік бублики. Я, на жаль, не знав свого діда, але дуже пройнявся розповідями про нього. Потім звісно про це забув. Тільки коли вже запустив першу пічку, зрозумів, що це мабуть і справді моє покликання, яке передалося мені від діда» (ч., 58 р.). Виходить, що до причин вибору певної сфери можна віднести досвід минулих

покоління родини, несвідомий потяг до якоїсь діяльності, також опитувані говорили про такі причини, як вільна ніша у нашому місті, освіта, досвід у сфері, знайомства, що могли допомогти, фінансові розрахунки щодо вигоди заняття бізнесом у певній сфері, вподобання когось з членів родини. Говорячи на тему причин, респонденти часто згадували про своє дитинство. Хтось говорив про те, що постійно лагодив щось з батьком, хтось згадував смак та запах маминої випічки, інший розповідав про дідові таланти до майстрування з дерева. Як з'ясувалося на вибір сфери не так впливає професійний шлях старших поколінь родини, як їх вподобання щодо дозвілля. Результати дослідження показали, що майже ніхто з опитаних навіть не задумувався над іншою сферою діяльності. Показовим є твердження представника, сім'я якого має власні магазини продуктів харчування: *«Я не мав великих коштів для налагодження власного бізнесу, але мав ідею і бажання її втілити у життя. Саме бажання і змушувало боротися. Над іншою сферою я навіть не задумувався. Мабуть, якщо б я мав великий стартовий капітал, то у мене і була б можливість замислюватися, куди його вкласти»* (ч., 42 р.).

Тема сімейних взаємостосунків для таких родин є дуже важливою, адже саме від них може залежати доля бізнесу. Представники сімейного бізнесу вважають, що заняття власною спільною справою здебільшого позитивно впливає на саму сім'ю. Вони говорять про те, що такий бізнес згуртовує сім'ю, змушує забувати про деякі внутрішньосімейні конфлікти, допомагає краще знайти взаєморозуміння з дітьми, за умови, що вони долучаються до справ. Власниця бізнесу з продажу фільтрів для води говорить: *«До початку сімейного бізнесу всіх домашніх обов'язків, зокрема, приготування їжі, прибирання і таке інше, мій чоловік старанно уникав. Коли ж він побачив, що ми обидва тяжко працюємо на благо нашої родини, почав самостійно, без нагадувань та сварок, допомагати по господарству»* (ж., 36 р.). Отже, виникають зміни у стосунках, виникає більше поваги. Однак при цьому сімейний бізнес може й негативно впливати на стосунки в родині. Один з опитуваних розповів: *«Ми з дружиною ніколи не сваримося на людях, тільки коли удвох можемо виразити одне одному своє невдоволення. Саме тому всі негаразди на роботі постійно переносилися у сім'ю. Ми зрозуміли – якщо так піде й надалі, то сім'я розвалиться, адже кожного разу маленька проблема на роботі вдома перетворювалась на глобальний скандал. Тоді ми вирішили заборонити собі говорити вдома про роботу, спочатку було важко, але звикли, і стосунки поступово були налагоджені»* (ч., 54 р.).

Можна говорити про те, що буває і навпаки, сімейна сварка впливає на відносини на роботі, а отже і на функціонування бізнесу. Одна з респондентів, висловила так: *«Ми з чоловіком працюємо у торгівлі, там постійно треба бути у гарному настрої та й комунікувати одне з одним – то потрібно принести щось зі складу, то спільно допомогти у виборі клієнту. Однак, якщо ми вдома посварилися, то все, можна вважати, що торгівлі не буде, адже ми не розмовляємо між собою. Не дивлячись на те, що ми розуміємо наслідки цього для справи, іноді все таки виникають подібні ситуації»* (ж., 36 р.).

Щодо партнерства з іншими людьми, що не є членами сім'ї, опитувані відзиваються скоріше негативно, аніж позитивно. Один з них розповідає: *«Я мав досвід відкриття бізнесу зі своїм другом. Мабуть показовим є те, що зараз ми навіть не спілкуємося. Кожен з нас винен у такому становищі, адже ми постійно ніби «перетягували ковдру» та влаштовували перевірки одне одному»* (ч., 38 р.). Інший респондент сказав так: *«Якби ми все могли робити самі, а це фізично неможливо у столярному бізнесі, то мабуть були б дуже цьому раді. Вся робота, яка стосується чужих людей, завжди є проблематичною. За кожного постійно переживаєш, щоб він нікуди пальці свої не вставив (говорить сміючись)»* (ч., 52 р.).

Спільним для представників сімейного бізнесу у рамках даного дослідження є думка про те, що люди, які не входять до складу сім'ї, а є просто найманими працівниками, не зацікавлені у розвитку бізнесу, що може негативно відобразитися на їх роботі. Проте є думки й про те, що іноді з найманим працівником навіть легше, адже, як сказав один з опитуваних, *«там немає родинних стосунків, а є чисто ділові»* (ч., 46 р.). Інший з цього приводу висловився так: *«У стосунки з найманим працівником не втручаються сімейні моменти, наприклад (говорить сміючись), я не думаю, що ввечері він на мене буде ображений і не захоче нагодувати мене ввечерю, як моя дружина»*. (ч., 54 р.) Таким чином, щодо найманих працівників, то є й плюси, й мінуси. Загалом результати дослідження дозволяють нам погодитися з думкою Д. Волкова щодо того, що система комунікацій в сімейному бізнесі відрізняється від такої у формальних корпоративних системах. Сімейний бізнес будується на довірі, спільних цінностях та розумінні з півслова. Секретом успіху у сімейному бізнесі є спрощена система комунікації керівництва за рахунок загальної системи цінностей. Система цінностей в даному випадку йде з сім'ї, а не штучно прищеплюється, як в сучасних корпораціях [4, с. 63].

Тепер саме час розібратися з таким моментом, як статусно-рольова структура сімейного бізнесу. Тобто зрозуміти, хто з членів родини

яку роль виконує. На питання: «Хто і яку роль і функцію з членів сім'ї виконує у вашому бізнесі?» відповіді респондентів були доволі схожими. Виявилось, що найчастіше жінка займається питаннями бухгалтерії, а чоловік технічними. Щодо дітей, то зазвичай їх діяльність, залежно від віку, стосується постачання сировини, реалізації продукції, реклами, роботи у самій торгівлі, допомоги у господарських питаннях. Цікавим є те, що представники вважають, що у сімейному бізнесі немає чітких обмежень функцій членів родини, тут кожен працює у режимі багатозадачності. Про це один з представників, сім'я якого володіє власним рестораном, сказав так: *«Кожен з нас робить, що бачить і що в його силах, якщо не встигає повар, то я, оскільки маю великий досвід у цьому, можу почати готувати страви для гостей. Моя ж донька неодноразово замінювала офіціантів та бармена»* (ч., 42 р.).

Статуси у бізнесі ж майже завжди повторюють статуси родини, тільки з деякими відмінностями. Зазвичай чоловік, оскільки він є головою сім'ї, займає й посаду директора. Жінка є його заступником та директором з фінансових питань. Діти ж виконують роль помічників у тій чи іншій діяльності. Однак потрібно зазначити, що часто через брак часу батька змінюється статус матері у сім'ї, вона стає головою родини. Як висловилася одна з респондентів: *«Я бачу, як зараз втомлюється мій чоловік, адже йому доводиться дуже багато працювати, аби забезпечити потрібний достаток родині. Саме тому я намагаюся поки що не навантажувати його ще й сімейними питаннями та вирішувати їх самостійно»* (ж., 41 р.). Не можна оминати увагою ті випадки, коли функцію генерального директора у сімейному бізнесі виконує саме жінка. Такі випадки, за словами опитуваних, вже давно не є чимось незвичайним та сприймається досить позитивно.

Сімейний бізнес, як і будь-який інший, потребує відповідних бізнесових та соціальних комунікацій, тобто активної взаємодії та комунікації зі своїм соціальним оточенням. Респонденти розповіли про те, що з початком власної справи у них були певні помітні зміни у колі найближчого оточення. Ось що зазначила одна з респонденток: *«З початком бізнесу у нас стало катастрофічно не вистачати часу на проведення дозвілля з друзями. Вони нібито й розуміли наше становище, але деякі з них вирішили, що ми, за їх словами, «стали зірками», які не хочуть з ними спілкуватися. Спочатку ми звертали на це увагу, засмучувалися, а потім зрозуміли, що це все дало поштовх до того щоб з нами залишилися найвідданіші друзі, які не мають до нас почуття заздрощів. Повірте, з роками ти бачиш позитив і в таких, здавалося б, (говорить сміючися) трагічних моментах»* (ж., 36 р.).

Опитані зазначають, що на початку сімейного бізнесу вони отримували допомогу від своїх найближчих друзів. Це була моральна підтримка, друзі також ставали помічниками у роботі та навіть підтримували фінансово. Все вищесказане щодо соціальних комунікацій стосувалося особистих стосунків з найближчим оточенням.

Сімейний бізнес звичайно ж має комунікувати не тільки зі своїм найближчим оточенням, а й зі своїми споживачами, з постачальниками, з засобами масової інформації, з державними та громадськими організаціями, з місцевою владою та з підприємцями, як з власної, так і з інших сфер діяльності. Респонденти вважають, що в Україні споживачі мало звертають увагу на те, сімейна ця компанія чи ні, адже ніхто над цим зазвичай не замислюється. Показовим є таке твердження одного з респондентів: *«Як же можна говорити про особливе відношення до сімейного бізнесу споживача, якщо навіть на законодавчому рівні нас не «визнають»* (ч., 38 р.). Державні ж організації сприймають малий і середній сімейний бізнес, ніяк не виділяючи його. Найчастіше представники сімейного бізнесу стверджують, що входять до союзу підприємців та зазвичай саме звідти черпають інформацію щодо функціонування бізнесу в цілому. Допомога союзу підприємців є досить відчутною, на думку опитуваних, адже на їх зборах піднімаються питання щодо нових законів, податків тощо. Вважається, що було б добре, аби такі союзи мали можливість брати участь у формуванні норм та правил функціонування сімейного бізнесу в Україні. Показовою є така думка одного з респондентів: *«Закони та правила для роботи пишуться зазвичай людьми, які мало обізнані у наших сьогоднішніх проблемах, і позитивним поштовхом могло б стати врахування думки членів спілок підприємців»* (ч., 64 р.).

Окрім спілкування з іншими підприємцями, як головного джерела для черпання інформації про розвиток і функціонування бізнесу, респондентами ще виділяються такі, як власна родина, засоби масової інформації (найбільше Інтернет) та офіційні документи. З'ясувалося, що державні інститути мало чим допомагають сімейному бізнесу, навіть стосовно інформації.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що механізми соціальної взаємодії сімейного бізнесу з навколишнім середовищем є такими ж, як і в інших видах бізнесу, тобто не відрізняються від них.

Складною для респондентів виявилася тема про труднощі і проблеми сімейного бізнесу. Про це вони говорили найдовше протягом інтерв'ю. Було помітно їх засмучення та різке погіршення настрою.

На питання щодо того, коли їх бізнес зіткнувся з найбільшими труднощами, респонденти найчастіше говорили, що це саме сьогодні. Не дивлячись на те, що важкими часами вони вважають початок власної справи, сьогоднішня соціально-економічна ситуація у державі дуже негативно впливає на функціонування та розвиток сімейного бізнесу. Ось що відмітила респондентка: *«Як же зараз можна очікувати гарних показників та високого прибутку, якщо всю країну поглинула економічна криза. А такі, як ми, відчуваємо це все першочергового, порівняно з великим бізнесом»* (ж., 41 р.).

Головними проблемами респонденти вважають ті, які належать до державного регулювання. По-перше, згадуючи про нормативно-правову базу, вони обурені тим, що сімейний бізнес ніяк не виділяється та прирівнюється до малого та середнього. По-друге, система оподаткування також не враховує специфіку сімейного бізнесу. Один з опитуваних висловився так: *«Система оподаткування найбільше тягне сімейний бізнес вниз. Ми платимо стільки податків, скільки навіть не заробляємо. Таке враження, що влада будь-яким шляхом намагається просто «потопити» нас та залишити тільки монополістів. Тільки от незрозуміло, що ж вони будуть після цього робити з таким розлуженням натовпом»* (ч., 52 р.). По-третє, вказується на повну відсутність підтримки державою такого бізнесу. Дехто з респондентів виразив свою точку зору так: *«Нехай називають нас як хочуть, хоч малим, хоч середнім бізнесом, але якщо не допомагають, то нехай хоча б не заважають працювати»* (ч., 46 р.).

Окрім державного регулювання, потрібно згадати й про проблеми сімейного бізнесу у родині та соціальному оточенні. Щодо родини, то тут респонденти знову згадали про конфліктні ситуації, пов'язані з неформальними стосунками в рамках бізнесу. Також вказали на питання щодо розподілу обов'язків. З соціальним оточенням опитані пов'язують іншу низку проблем. Найбільше говорилося про невизнання специфіки сімейного бізнесу суспільством та упередження щодо фінансового становища сімей, які мають власний бізнес.

Респонденти вважають, що для результативного функціонування та успішного розвитку сімейної справи їм насамперед необхідні державна підтримка, фінанси, інформація та знання щодо бізнесу. Це актуалізує бізнес-просвіту, а саме доступ представників сімейного бізнесу до постійно нової інформації про ведення бізнесу та організацій, які б могли його підтримати не тільки фінансово, а й надати допомогу щодо інформації [8].

Вивчаючи соціальну базу, респондентам було задано питання щодо того, чи бажають вони, щоб діти продовжували їх справу. Що

цікаво, відповіді різняться залежно від сфери бізнесу. Якщо детальніше, то представники сімейного бізнесу сфери харчової промисловості та продажу продуктів більше налаштовані на те, щоб діти продовжували їх справу. Проте ті, хто займається іншими сферами, негативно про це відзиваються. Такий стан речей означає, що представники сімейних фірм, пов'язані з продуктами харчування, мають більш потужну соціальну базу та більш позитивно налаштовані щодо майбутнього, ніж респонденти з інших сфер.

З'ясовуючи перспективи розвитку сімейного бізнесу в Україні, нами досліджувалися погляди його представників у майбутнє. Виявилось, не зважаючи на всі проблеми та труднощі, з якими стикається сімейний бізнес, його представники збираються й надалі його розвивати, адже бачать в цьому поштовх для майбутнього своїх дітей. Дехто висловився так: *«Якщо ми можемо працювати і сьогодні, то зможемо завжди, адже куди вже гірше»* (ч., 52 р.). Респонденти вважають, що сімейний бізнес є дуже стійким до всіх змін та швидко реагує на них. Саме тому, як тільки в країні стане легше відкрити власну справу, за їхніми словами, кількість сімейних фірм значно зросте.

Висновки. Спираючись на результати соціологічного дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини», можна зробити певні висновки щодо започаткування та функціонування сімейного бізнесу в Україні. Мотивацією, на думку респондентів, до заняття сімейним бізнесом є отримання прибутку; майбутня фінансова незалежність сім'ї; розкриття власного потенціалу щодо підприємництва; підтримка та розвиток таланту члена родини; бажання ні від кого не залежати.

Причинами, що стали головними під час вибору сфери сімейного бізнесу, вважаються фінансові розрахунки щодо вигоди заняття бізнесом саме у певній сфері; освіта; досвід у сфері; знайомства, що могли допомогти саме в обраній сфері; фінансові розрахунки щодо вигоди заняття бізнесом у певній сфері; впадобання когось з членів родини; досвід минулих поколінь родини.

Варто звернути увагу на те, як впливає спільний бізнес на сімейні стосунки. Респонденти виділили позитивний та негативний вплив. До позитивного можна віднести: гуртування сім'ї; швидке вирішення внутрішньосімейних конфліктів; взаєморозуміння з дітьми; збільшення поваги одне до одного. Такі висновки підтверджують тезу Д. Волкова про те, що поєднання сімейних і ділових ролей створює особливу атмосферу як в бізнесі, так і в сім'ї. Постійне перетинання раціонального початку (бізнес) і емоційного (сім'я) приводить до цілісного сприйняття життя, до групової свідомості [4, с. 63]. До негативного ж впливу рес-

понденти відносять: конфлікти у сім'ї через негаразди у бізнесі; брак часу для ведення господарства; мала кількість часу для спільного сімейного відпочинку.

Результати дослідження підтверджують тезу дослідників сімейного бізнесу І. Кулиняка та О. Кошик про те, «що держава, замість того, щоб сприяти розвитку таких підприємств, як це практикується в інших країнах, навпаки, все більше тисне на них різними податками і законами, які з кожним днем ускладнюють їх функціонування і доводять до банкрутства» [6, с. 392]. Адже головними проблемами респонденти вважають ті, які належать до державного регулювання: відсутність окремої нормативно-правової бази для сімейного бізнесу; навантаження податками; відсутність програм підтримки державою сімейного підприємництва.

Також респонденти виділяють проблеми, з якими вони стикаються у сім'ї та соціальному середовищі: конфліктні ситуації, пов'язані з неформальними стосунками в рамках бізнесу; складність розподілу обов'язків між членами родини; упередження щодо гарного фінансового становища сімей, які мають власний бізнес.

Сімейний бізнес є важливим елементом для розвитку економіки, але не варто забувати, що він має вплив не тільки на економічну сферу, а й на соціальну та політичну. Отже ця тематика потребує вивчення й з соціологічної точки зору. Адже, як ми бачимо на прикладі результатів соціологічного дослідження «Сімейний бізнес: погляд зсередини», саме у цьому випадку висвітлюються такі аспекти, як внутрішньосімейні передумови заснування сімейного бізнесу; вплив особистих сімейних стосунків на функціонування бізнесу, його рольова структура, соціальна база; бар'єри та ризики, з якими стикаються частіше представники сімейного бізнесу, та інші.

Надалі доцільно дослідження сімейного бізнесу в Україні сконцентрувати на визначенні особливостей його внутрішніх і зовнішніх соціальних комунікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранец Н.И. Семейное предпринимательство как социально-экономическая проблема. *Ученые записки Российского государственного социального университета*. 2007. № 4. С. 124–131.
2. Барков С., Дорохина А. Семейный бизнес в XXI веке: социальные детерминанты развития. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Социология*. 2014. № 4 (32). С. 85–94. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semeynyy-biznes-v-hhi-veke-sotsialnye-determinanty-razvitiya>.
3. Волков Д.А. Обоснование развития теории семейного бизнеса *Российское предприниматель-*

ство. 2012. Том 13. № 8. С. 23–28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovanie-razvitiya-teorii-semeynogo-biznesa>.

4. Волков Д.А. Проблемы семейного бизнеса на разных этапах его жизненного цикла. *Российское предпринимательство*. 2011. Том 12. № 4. С. 59–64. URL: <https://creativeconomy.ru/lib/6662#html>.

5. Дерід І.О. Сімейний бізнес: сутність та специфіка у різних країнах світу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2014. № 1144, вип. 3(1). С. 101–104.

6. Кулиняк І., Кошик О. Сімейний бізнес: сутність поняття. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. № 24(9). С. 390–394. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=nvnlntu_2014_24.9_69.

7. Кулиняк І., Кошик О. Сімейний бізнес: співвідношення з іншими формами організації бізнесу. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія «Економіка та підприємництво»*. 2014. № 5 (80). С. 89–93. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=drep_2014_5_17.

8. Купалова М.М. Бизнес-образование для субъектов семейного бизнеса в рамках современных информационно-коммуникативных технологий. *Актуальные проблемы бизнес-образования* : материалы XVII Международ. науч.-практич. конф., 19–20 апреля 2018 г., Минск / Бел. гос. ун-т, Ин-т бизнеса и менеджмента технологий, Ассоциация бизнес-образования ; [редкол.: В. В. Апанасович (гл. ред.) и др.]. Минск : Национальная библиотека Беларуси, 2018. С. 104–108. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/196538>.

9. Лігоненко Л., Піратовський Г. Приватний та сімейний бізнес: ситуація у світі та українські реалії. *Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Торгівля і ринок України*. 2013. Вип. 36. С. 230–242. URL: .

10. Муханова А. Е., Умирзакова М., Смагулова Ж. Б., Берикболова У. Д. Особенности развития семейного бизнеса как формы предпринимательства. *Фундаментальные исследования*. 2015. № 11-6. С. 1210–1214. URL: <http://www.fundamentalresearch.ru/article/view?id=39721>.

11. Солоненко Ю. В. Інтернаціоналізація сімейного бізнесу: сутність процесу та чинники впливу. *Економіка і організація управління*. 2018. № 2(30). С. 84–91. URL: <http://jeou.donnu.edu.ua/article/view/6021>.

12. Солоненко Ю.В., Трегубов О.С. Рольова ідентифікація засновника сімейного бізнесу. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2018. № 2(37). С. 52–61. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2018_37/zb37_06.pdf.

13. Солоненко Ю. В. Управління сімейним бізнесом в умовах ринкової економіки. *Економіка і організація управління*. 2016. № 3 (23). С. 417–423. URL: <http://jeou.donnu.edu.ua/article/view/2915>.

14. Степанов А.Б. Организация семейного бизнеса: психологические и социологические факторы. *Молодой ученый*. 2018. №3. С. 159–162. URL: <https://moluch.ru/archive/189/47945>.

15. Хижняк Л. М. Замысел бизнес-образования и проблемы его реализации на различных этапах развития предпринимательства в Украине. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2014. № 20. С. 310–314.

16. Чухрай Н.І., Кулиняк І.Я. Сімейне підприємство в Україні: стан, бар'єри та напрями їх подолання. *Сучасний інструментарій та галузеві особливості управління підприємствами України* : монографія / за наук. ред. Н.І. Чухрай. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 124–144.

17. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности : университетский учебник. 3-е изд., испр. Москва : Омега-Л, 2007. 567 с.

18. Abouzaid S. Family Business Governance: handbook. Second Edition. Washington: IFC, 2010. 62 p. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/184721481270775234/Посібник-IFC-Корпоративне-управління-в-сімейному-бізнесі>.

19. Astrachan C.B., Astrachan J.H. Family Business Branding. Leveraging stakeholder trust. London : IFB Research Foundation, 2015. 46 p.

20. Drake A. Understanding Family business. A Practical Guide for the Next Generation. London : Institute for Family Business, 2009. 70 p. URL: https://www.ifb.org.uk/media/1351/nxg_ufb_final.pdf.

21. Hamilton E. Entrepreneurial learning in family business: A situated learning perspective. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. 2011. Vol. 18, Iss 1. PP. 8–26. URL: <https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/14626001111106406>.

22. Families in Business for the long term: webpage. URL: <http://www.europeanfamilybusinesses.eu/>.

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ЯКІСНИЦЬКИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

USING OF THE ORAL HISTORY METHODOLOGY IN QUALITATIVE SOCIOLOGICAL RESEARCHES

У статті розглядаються особливості методології усної історії та окреслюється потенціал її застосування у сфері якісницьких соціологічних досліджень. Виклад основного матеріалу роботи розпочинається з опису чинників появи та шляхів розвитку усної історії. Виходячи з передумов виникнення та тематик застосування усно-історичних досліджень, окреслено спектр соціологічних досліджень, в яких доцільне застосування методології усної історії. Серед особливостей усно-історичних досліджень розкриті: сфокусованість не на фактах, а на значеннях цих фактів для людей; готовність почути широкий спектр голосів представників невідомої більшості, а також маргіналізованих спільнот; орієнтація на дослідження приватних сторін життя, які часто не задокументовані іншими джерелами; важливість правди кожного респондента, його точка зору на події; релевантність у дослідженні сензитивної тематики та травматичного досвіду. У статті також розглядається одвічне питання довіри усно-історичним свідченням і якісницькій методології загалом. Наступна частина статті присвячена опису методу глибинного інтерв'ю в усно-історичній методології. У першу чергу воно відрізняється від типових соціологічних напівструктурованих глибинних інтерв'ю надзвичайно ґрунтовною підготовкою інтерв'юера до розмови з респондентом, а також наданням більшого простору респондентам для розмови та побудови своєї розповіді. Перераховані вміння та навички інтерв'юера-дослідника, що лежать в основі вдало проведеного інтерв'ю: вміння слухати та уважність до слів респондента, вміння ніколи його не переривати, навички соціальної інтерпретації, комунікабельність та сенситивність, або емпатія, когнітивні здібності, нейтральність, інтерес та повага до людей як особистостей. Окрема увага приділяється нюансам підготовки до проведення та проведенню глибинного інтерв'ю в рамках усно-історичної методології, особливостям аналізу та представлення отриманої інформації.

Ключові слова: якісницькі методи, усна історія, глибинні інтерв'ю, роль інтерв'юера, активне слухання.

The article deals with the peculiarities of the oral history methodology and outlines the potential of its application in the field of qualitative sociological research. Narration of the main part of the work begins with a description of the factors of appearance and ways of developing of the oral history. Proceeding from the preconditions of the uprising and spheres of implementation of the oral history researches, the spectrum of sociological researches, in which it is applicable to use the methodology of the oral history, is outlined. Among the characteristics of oral history studies are mentioned: focus of the research is not on the facts, but on the meanings of these facts for people; readiness to hear a wide spectrum of voices of representatives of the unknown majority, as well as of the marginalized communities; orientation on the research of private life that is often not documented by other sources; the importance of the truth of each respondent, the importance of his point of view on the events; relevance for studying of sensational themes and traumatic experiences. The article also deals with the eternal question of trust to oral history evidences and qualitative methodology in general. The next part of the article is devoted to the description of the method of in-depth interview within the oral history methodology. First of all, it differs from typical sociological semi-structured in-depth interview by the extremely thorough preparation of the interviewer for a conversation with the respondent, as well as by providing more space for respondents to talk and to build their narratives. The skills and abilities of the interviewer and researcher, which are the basis of a well-conducted interview, are listed: the ability to listen and to be attentive to the words of the respondent and never to interrupt him, social interpretation skills, sociability and sensitivity, or empathy, cognitive abilities, neutrality, interest and respect to people as personalities. Particular attention is paid to the nuances of preparation for conducting and conducting of in-depth interviews in the oral history methodology, peculiarities of analysis and presentation of received information.

Key words: qualitative methods, oral history, in-depth interviews, role of the interviewer, active listening.

УДК 303.686.5;303.442;316
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.4>

Прохорова А.А.

старша викладачка кафедри соціології
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Постановка проблеми. Усна історія в широкому значенні – міждисциплінарна галузь досліджень, що вивчає історичне, культурне та соціальне минуле крізь індивідуальний досвід людини. У вузькому ж значенні усна історія – це методологія збирання, збереження та аналізу інформації про певні історичні події з особистих свідчень людей. Записуючи спогади респондентів про той чи інший історичний момент, науковці мають змогу зберегти

свідчення учасників певної історично важливої події та вивчати окреслений історичний феномен шляхом історико-соціологічного дослідження крізь призму індивідуального досвіду особистості.

Однак усно-історичні дослідження не є розповсюдженими в соціальних науках. Методологія усної історії сьогодні в Україні набуває певного рівня популярності серед істориків, а роботи на стику історії та соціології у сучас-

ній українській науці майже не зустрічаються. Хоча застосування в якісницьких соціологічних дослідженнях саме усно-історичної методології може дозволити більш глибоко вивчити соціальні феномени, які належать до періоду незакінченої або живої історії, тобто історичного періоду, який має живих свідків.

Українська соціологія сьогодні також переживає етап трансформації. З'являються нові сучасні дослідження з несподіваних тематик, більш звичними стають роботи, написані на стику різних дисциплін. Відтак соціологічна спільнота видається більш готовою до сприйняття досліджень із застосуванням усно-історичної методології, ніж ще 10 років тому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість усних істориків у своїх текстах зазначають, що усна історія сформувалась на стику різних дисциплін, зокрема історії, антропології, соціології. Однак про потенціал відворотного процесу привнесення усно-історичної методології в соціологічні дослідження написано не так багато. Про застосування усної історії в соціології писали такі закордонні та українські науковці, як: Patricia Leavy, Valerie J. Janesick, Julia Chaitin, Lorenzo Bosi, Herbert Reiter, Terrell Frazier, Олексій Мусієздов, Наталя Отрищенко.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає в тому, аби продемонструвати потенціал застосування усно-історичної методології в якісницьких соціологічних дослідженнях. Як наслідок, завдання роботи полягають у тому, аби окреслити спектр соціологічних досліджень, в яких усно-історична методологія може бути застосована, та продемонструвати методологічні особливості усної історії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія появи та тематики застосування. Усна історія як галузь дослідження виникла в середині ХХ століття з низки причин, зокрема і завдяки технічному прогресу, який дозволив робити аудіозаписи свідчень. Однак змістовно більш важливими є інші передумови виникнення і поширення усно-історичних досліджень, зокрема і в соціології, – зміни, які відбулися в середині ХХ століття як у науці, так і у світобудові та, відповідно, світосприйнятті. Першими з таких чинників є парадигмальні зміни в соціальних та гуманітарних науках: поступовий відхід від позитивістських й об'єктивістських підходів пояснення світу та так званий «антропологічний поворот» – звернення наукової зацікавленості до людини, до її індивідуального досвіду; зацікавлення історією та соціологією повсякдення [16, с. 7; 19, с. 12]. Інший чинник – усвідомлення плюральності світу, яке формувалось під впливом розпаду колоніальної системи світу та появи нових національних держав, під впливом народження нових політичних та соціальних рухів. Наслід-

ком усвідомлення плюральності суспільства є потреба в переосмисленні власного минулого, зокрема і шляхом досліджень маловідомих та заборонених тем, а також шляхом надання «голосу» маргінальним і недослідженим категоріям населення [19, с. 12]. Такі зміни в суспільстві та науці призвели до усвідомлення того, що досвід, сприйняття, почуття кожної окремої людини є самоцінними, а відтак можлива багатоманітність в інтерпретаціях тих чи інших подій [16, с. 7].

В Україні усна історія почала розвиватись лише в період незалежності з кількох причин. По-перше, в нашій країні цей самий «антропологічний поворот», який у Західному світі відбувся 40 років тому, ми спостерігаємо сьогодні. Соціальні і гуманітарні науки зробили величезні кроки в бік мікрорівня: для істориків, культурологів, соціологів стали цікавими дослідження людського повсякдення, їхнього особистого досвіду, мотивів, думок тощо. По-друге, в Радянському Союзі більшість з історично важливих і трагічних для українців тем були табуовані. Як наслідок, ґрунтовні дослідження з історії Голодомору, Голокосту, життя підпілля на Західній Україні, життя радянських дисидентів тощо відбулись через 40, 50, 60 років після подій, а це не могло не вплинути на повноту і якість зібраних свідчень.

Виходячи з передумов виникнення та тематик застосування усно-історичних досліджень, можна окреслити спектр соціологічних досліджень, в яких доцільне застосування методології усної історії. Передусім, це дослідження маргінальних, елітних або закритих етнічних та соціальних груп; спільнот, які пережили унікальні трагічні або радісні історичні події; дослідження сензитивних та маловідомих тем, пов'язаних з особистим досвідом людей. Найчастіше усна історія, ймовірно, застосовується в роботах із соціології суспільних та політичних рухів. На думку ж Партіші Ліві, методологія усної історії може бути застосована соціологами в будь-яких дослідженнях, де існує потреба в поєднанні особистого досвіду на мікрорівні зі структурними феноменами на макрорівні [4, с. 5].

Особливості усно-історичної методології. Методологія усної історії має певні особливості. По-перше, за словами класика усної історії Алессандро Портеллі, «головне, що визначає усну історію, – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їхнє значення» [16, с. 9]. Відтак, оскільки дослідник не націлений на пошук певної «історичної правди» і розуміє, що кожне свідчення є одним зі способів інтерпретації світу, можлива множинність історичних правд. Із цього випливає кілька наслідків, які, у свою чергу, теж є особливостями усно-історичної методології. Отже, по-друге, дослідники, що використо-

вують методологію усної історії, готові почути широкий спектр голосів: не лише лідерів думок, а і представників невідомої більшості, а також представників маргіналізованих спільнот. Краще і повніше, ніж інші методології, усна історія дозволяє відтворити ту множину точок зору, яка існує в реальному світі [19, с. 12–14]. По-третє, різних людей не лише готові почути, а й готові запитати про їхнє повсякденне життя. Усна історія досліджує приватні сторони життя, які часто не задокументовані іншими джерелами [12, с. 10]. По-четверте, знову ж таки, оскільки немає єдиної історичної правди, а важлива правда кожного респондента, що розкривається з його позиції, свідчення, які збирають дослідники і конструюють ту реальність, яка стає предметом дослідження.

Ще однією особливістю усно-історичної методології є її релевантність у дослідженні сензитивної тематики та травматичного досвіду [18, с. 88]. І нарешті, остання методологічна особливість усної історії, про яку варто згадати, – нарративний характер. Лінгвіст Гарольд Розен акцентував на тому, що саме процес нарації, або оповіді корелює із процесом мислення людини. Розповідь дозволяє слухачеві зазирнути в життєвий простір оповідача, побачити його ідеї, емоції переживання [10, с. 81].

Методологію усної історії часто критикують. Різні думки опонентів усно-історичної методології можна звести до запитання: «Чи можна довіряти усно-історичним свідченням?» Таке запитання часто ставлять і до інших якісницьких методів. З одного боку, робота, що спирається на якісницьку методологію, закидають надто суб'єктивний вплив дослідника на дослідницький процес. Адже саме він ініціює розмову, обирає респондента, керує ходом бесіди тощо. З іншого боку, ставлять під сумнів об'єктивність свідчень, отриманих від одиничних свідків чи учасників подій. Однак на обидва закиди існують сильні контраргументи.

В якісницькій методології й дійсно констатують існування впливу дослідника на саме дослідження. Однак для кількісних досліджень характерна та сама суб'єктивність. Тут теж дослідник формулює тематику і запитання, так само збирає відповіді на ці питання і аналізує зібрані результати. Звісно, під час збору сформульованих варіантів відповідей на короткі, чітко стандартизовані запитання вплив інтерв'юера менший. Однак існують інші чинники, що вносять хиби і впливають на неправдивість отриманих свідчень. Серед них і такі, що теж вказують на суб'єктивний вплив дослідника, наприклад: нав'язування проблематики та варіантів відповідей, недовіра до дослідника чи інтерв'юера, незрозуміння сформульованого дослідником питання чи його неточне розуміння тощо [12, с. 5–7;

15, с. 171–177]. Відтак дослідники, які використовують якісницьку методологію, свідомі існування ймовірності власних суб'єктивних впливів. І саме через це усвідомлення вони враховують власну дослідницьку позицію та власний досвід, аналізуючи та інтерпретуючи результати досліджень. Таким чином, потенційний недолік перетворюється в особливість. У той час як дослідники-кількісники цей вплив не враховують.

Аналогічні тези виказує знаний соціолог П'єр Бурдьє. Він критикує саме традиційне формалізоване інтерв'ю за величезний вплив дослідника, який своїм втручанням формує артефакти, які потім і піддає аналізу. На думку Бурдьє, в ситуації стандартизованого інтерв'ю інтерв'юер виходить із власної соціальної позиції, оперує власним лінгвістичним капіталом, який часто не співпадає із соціальною позицією і лінгвістичним капіталом респондента. Врешті, інтерв'юер визначає форму і зміст комунікації між ним і респондентом. Усі ці чинники створюють феномен, який Бурдьє називає «символічним насиллям». Таким шляхом продукуються вимушені відповіді, які і ведуть до формування артефактів, що потім досліджуються [3, с. 18, 23].

Вчений пропонує відслідковувати вплив дослідника на його роботи і намагатися його лімітувати. Він навіть вводить термін для позначення окремого напрямку в соціології – «рефлексивна соціологія». Практикування засад рефлексивної соціології допомагає виявляти символічне насилля і його знижувати: дослідник має пам'ятати про своє місце в соціальному просторі (цінності, інтелектуальне поле, культурний та символічний капітали тощо) і аналізувати – рефлексувати його вплив на дослідження. Для привнесення в дослідження більшої об'єктивності критичному аналізу має піддаватись соціальний і культурний капітал не лише респондента, а й інтерв'юера, або, коректніше сказати, ситуації інтерв'ю і, загалом, ситуації дослідження [3, с. 20, 27].

Окрім того, дослідники констатують і позитивні впливи інтерв'юера на оповідача, що мають місце саме в усно-історичних дослідженнях. Зокрема, дослідник надає нараторові можливість бути почутим; можливість розповісти власну історію і відчуті її важливість; можливість структурувати розрізнені події та надати їм сенсу; можливість усвідомити певні речі про самого себе, а іноді – надати сенсу не лише певним подіям, а й власному життю; можливість лишити свідчення для майбутніх поколінь тощо [12, с. 158]. Крім того, саме заохочувальне, некритичне і уважне слухання інтерв'юера, характерне для усно-історичного інтерв'ю, розглядають як засіб емоційної підтримки. Ті, хто проговорюють власний трав-

матичний досвід уважному слухачеві, часто відчувають терапевтичний ефект [9, с. 233].

Суб'єктивність свідчень так само слід вважати не недоліком усно-історичних свідчень, а їхньою особливістю. Дослідники підкреслюють, що найцікавіші результати усно-історичних досліджень знаходяться не у близькості до факту, а, навпаки, у відступі від нього. Там, де дослідникові вдається знайти прояви символів, значень, ідей, уяви, які контрастують із реальним фактом, і криється найцікавіше для інтерпретації поле. Більше того, саме дрібні фактологічні помилки є психологічним показником широти свідчень, тобто їх правдивості [7, с. 68–70]. Відтак неправдивих усно-історичних свідчень немає. Навіть якщо певні факти не збігаються з реальністю, це не означає, що свідчення є ненадійним – воно може містити особистісні інтерпретації респондента, які для соціолога є більш важливими, ніж факти [7, с. 68–70].

Важливою є також думка про те, що запитувати респондента варто лише про питання, в яких він є експертом, на яких він знається. Словами Бурдье, говорити з респондентом варто про проблеми, характерні для його соціальних позицій [3, с. 23]. Адже якщо людина говорить про власний досвід, власні думки і інтерпретації, її свідчення не можуть бути неправдивими [12, с. 15].

Вимоги до достовірності будь-яких якісницьких методів дослідження відрізняються від вимог, які ми висуваємо до кількісних методів, так само, як відрізняються питання, на розв'язання яких ці методи спрямовані. Якісницька методологія має свої суворі стандарти процедури проведення дослідження і оцінки його якості [12, с. 5]. За умов якісного виконання методологічних настанов результати дослідження апріорі будуть валідними.

Фокусування дослідницьких стратегій на людину як суб'єкта і свідка історії та на його особистий досвід потребує звернення до одного з якісницьких соціологічних методів дослідження. Відтак в основі усно-історичної методології лежить один із соціологічних якісницьких методів – глибинне інтерв'ю, дещо модифікований під потреби досліджень з усної історії.

Глибинне інтерв'ю в усно-історичній методології. Основна відмінність глибинних інтерв'ю в усно-історичних проектах, на відміну від типово соціологічних досліджень, полягає в необхідності ґрунтовного вивчення історико-соціального контексту, про який буде йтись в інтерв'ю під час підготовки до зустрічі з респондентом. Хоча в типово соціологічних дослідженнях інтерв'юери теж мають готуватись до інтерв'ю, в усно-історичних проектах підготовчий етап є надважливим. Оскільки респондент має відчувати обізнаність інтерв'юера в пере-

бігу тієї історичної події, про яку свідчитиме респондент. А для досліджень, які спрямовані на вивчення травматичного досвіду, обізнаність у перебігу подій, про які йдеться, просто необхідна. За її відсутності інтерв'юерів навряд чи вдасться побудувати контакт із респондентом.

Глибинне інтерв'ю є своєрідною бесідою двох людей, в якій дослідник, з одного боку, виступає рівноправним співрозмовником, а з іншого – скеровує бесіду в потрібне русло. Глибинне інтерв'ю, як і інші якісницькі методи соціологічного дослідження, не дає змоги проаналізувати масштаб певного явища або тенденції. Результати такого дослідження не будуть репрезентативними за регіоном, віком чи іншими демографічними характеристиками. Натомість метод глибинного інтерв'ю дозволяє зрозуміти загальний контекст феномену, розглянути розмаїття подій та поглядів людей. Саме цей метод найкраще підходить для фіксації суб'єктивного індивідуального досвіду переживання соціально-історичних процесів [14, с. 31]. І, що найважливіше, саме формат глибинного інтерв'ю дає змогу почути історію людини, а не лише її відповіді на питання дослідника.

Соціологи вважають, що в дослідженнях такого типу респонденту варто давати якомога більше простору для розкриття нових тем, які могли не потрапити до уваги дослідника [2, с. 134]. А найбільш ідеальними є ті глибинні інтерв'ю, які фактично перетворилися на монологи респондентів [1, с. 89]. Катарін Риссман називає респондента «важливою змістоутворюючою (meaning-making) структурою» і закликає дослідника поважати саме той спосіб конструювання смислів, який пропонує респондент [8, с. 4]. Саме в тому, аби піддатися життєвій історії респондента, а себе поставити на позицію уважного слухача, Бурдье бачив вихід для дослідника із ситуації символічного насилля, яка виникає у взаємодії інтерв'юера і респондента під час глибинного інтерв'ю [3, с. 23].

Звісно, те, як піде розмова, дуже залежить від того, чи виник контакт у інтерв'юера з респондентом, чи зміг інтерв'юер налаштувати респондента на потрібний лад, врешті-решт, дуже багато залежить від самого респондента – від того, наскільки він уміє структурувати і описувати власний досвід та не збиватись на загальні теми і мовні кліше. Але, дійсно, найбільш цілісними та цікавими виявились «інтерв'ю-монологи».

Вплив особистості інтерв'юера на перебіг усно-історичного дослідження. Відомо, що особистість інтерв'юера, його вміння, знання, досвід, культурний та соціальний капітал, загальна ерудиція, манери і навіть зовнішній вигляд відіграють велику роль під час

проведення дослідження методом глибинного інтерв'ю [1; 5, с. 107; 13; 17]. Але деякі особисті якості та навички інтерв'юера є ключовими для проведення якісного інтерв'ю.

Серед особистих якостей інтерв'юера насамперед слід виділити вміння слухати та уважність до слів респондента, вміння ніколи його не переривати [11, с. 222]. Дослідники, які працюють із глибинними інтерв'ю, підкреслюють, що найважливіше вміння інтерв'юера – вміння дозволити респондентові говорити. Як синонім до глибинного інтерв'ю соціолог П'єр Бурдьє вживає термін «активне та методичне слухання» [11, с. 226], а усний історик Валері Рейлі Йов – «заохочувальне, некритичне слухання» [12, с. 160]. Чарльз Морісей звертає увагу на те, що хороший інтерв'юер є передусім хорошим слухачем [5, с. 108].

Такі навички дають змогу зайвий раз не переривати респондента, аби бесіда лишалась невимушеною, та вчасно ставити потрібні запитання, аби необхідні теми були розкриті в ході бесіди, а респондент відчував інтерес співрозмовника до власних слів. Але завдання інтерв'юера полягає не лише в тому, щоб уважно слухати, що респондент говорить. Важливо також звертати увагу на те, як він це говорить, тобто сприймати й невербальну інформацію, що йде від респондента, та вміти на неї реагувати. Таку властивість називають умінням соціальної інтерпретації [1, с. 101–102]. Інакше кажучи, інтерв'юер має через жести, міміку, гру голосу респондента відчувати, що його непокоїть чи що він не повністю артикулює, які емоції намагається приховати – і ставити відповідні питання.

Хорошому інтерв'юеру притаманні також комунікабельність та сенситивність, або емпатія. У поняття комунікабельності входить не тільки схильність до спілкування, але й стиль спілкування, прагнення й інтерес до розуміння інших людей, доброзичливість, відкритість. Сенситивність, або емпатія, проявляється в чуйності та здатності співпереживати та розуміти почуття й емоції співрозмовника, відчувати делікатні моменти в ході інтерв'ю [17, с. 51–52]. Володіння емпатією в дослідженнях, що зачіпають травматичний досвід, важко переоцінити. У таких випадках розмови можуть виходити досить емоційними та потребують особливої делікатності й розуміння з боку інтерв'юерів. Пол Томпсон окремо акцентує увагу на тому, що хороший інтерв'юер мусить вміти демонструвати розуміння позиції респондента, особливо на невербальному рівні [11, с. 222]. А Лоренцо Босі і Герберт Райтер зазначають, що респондент має артикулювати своє небажання зашкодити респондентові [2, с. 136].

Якісний інтерв'юер має також певні когнітивні здібності. А саме: спрямованість на вияв-

лення фактів, легкість у встановленні зв'язку між різнорідними фактами, відсутність схильності до спрощення або категоричності, тобто «чорно-білого» мислення [17, с. 50–51]. Когнітивні здібності тісно пов'язані із гнучкістю реагування на слова респондента, вмінням вдало сформулювати та вчасно поставити наступне запитання.

Якісному інтерв'юеру також має бути притаманна нейтральність, яка проявляється у відсутності або принаймні в мінімізації оціночних суджень та критичних зауважень до слів респондента, зокрема й на невербальному рівні; та у відсутності будь-якого тиску на респондента й нав'язування йому власних думок.

Нарешті, виділяють таку світоглядну рису, як інтерес та повага до людей як особистостей [11, с. 222]. Це важлива риса, передусім, з етичних міркувань. Адже дослідник, у будь-якому випадку, втручається в життя респондента, змушує його згадувати, рефлексувати, ділитися особистими спогадами. Важливо, аби дослідник не лишив респондента у психологічно складному стані після інтерв'ю і не порушував норм етики у процесі аналізу результатів дослідження та під час їх публікації.

Підготовка та перебіг інтерв'ю. Дослідники, які використовують метод усної історії, напрощували низку практичних порад: як краще почати інтерв'ю, в якому порядку і як ставити питання, як реагувати на ті чи інші відповіді респондента, та ті чи інші невербальні реакції тощо. Практичні навички, що набуваються з досвідом, є надзвичайно важливими, адже саме якісна і професійна підготовка інтерв'юера може нівелювати певні впливи інших компонентів його особистості, про які йшлося вище: вік, стать, раса, статус тощо [9, с. 100].

Як йшлося вище, підготовка до усно-історичного інтерв'ю є напрощуд важливою, оскільки інтерв'юер має бути обізнаним у подіях та фактах того історичного періоду, про який говоритиме респондент [11, с. 222–223]. Пошук респондентів є наступним важливим кроком на підготовчому етапі. І йдеться не лише про те, що необхідно знайти респондентів, компетентних у темі дослідження, які можуть говорити з позиції власного досвіду, адже лише з такими респондентами і має сенс проводити усно-історичне глибинне інтерв'ю. Але й про те, аби під час формування домовленостей про час і місце зустрічі донести до респондента специфіку дослідження, дати зрозуміти, що нас цікавить саме його особиста історія, його досвід. У такому випадку респондент починає пригадувати, систематизувати, інтерпретувати власний досвід ще до початку інтерв'ю. А інтерв'ю, яке відбудеться згодом, стане продуктом певного аналізу, певного узагальнення.

Перед початком інтерв'ю обов'язково потрібно отримати дозвіл на запис розмови (аудіо- чи відео-) та упевнитись, що респондент дозволяє використовувати інформацію так, як заплановано дослідженням. Адже, наприклад, одна справа – використати інформацію в академічному дослідженні, а інша – під час зйомок художнього фільму. І навіть якщо юридично дозвіл на оприлюднення інформації наявний, необхідно слідувати й етичним нормам, аби оприлюднення свідчень не зашкодило респондентові.

У процесі перебігу інтерв'ю дослідники, що працюють в усно-історичній методології, використовують низку методів, спрямованих на отримання цікавої і повної інформації. Але, перш за все, варто давати можливість респондентам говорити, не сковуючи їх зайвими запитаннями. А необхідні уточнення можна зробити наприкінці розмови.

Завершення розмови є не менш важливим, ніж її початок. Інтерв'юер втручається в особисте життя свого респондента, розпитує його про важливі для респондента, часто не прості теми. Саме тому необхідно залишити його в емоційно доброму стані й без відчуття недовolenості [11, с. 240].

Аналіз та представлення отриманої інформації. Важливим етапом усно-історичного дослідження є транскрибування аудіозаписів інтерв'ю. Іспанська дослідниця суспільно-політичних рухів Донателла Делла Порта навіть називає транскрибування усно-історичного інтерв'ю першим етапом аналізу отриманої інформації. Адже у процесі транскрибування ми можемо аналізувати не лише, що респондент говорить, а і як він це робить. Аналіз невербальної компоненти інтерв'ю є важливим на цьому етапі [6, с. 251]. Як респондент добирає слова, якими мовними конструкціями користується, чи дотримується граматики – усе це теж є важливим для розуміння його історії [2, с. 135].

Сьогодні існують можливості за допомогою спеціального програмного забезпечення аналізувати інтерв'ю шляхом виокремлення ключових слів із розмови та опису контекстів, в яких вони зустрічаються [6, с. 251]. Однак найбільш цілісний аналіз усно-історичного інтерв'ю, все одно, буде аналізом когнітивним шляхом порівнянь, протиставлень, узагальнень, інтерпретацій.

Особливістю усно-історичного інтерв'ю є те, що навіть на етапі аналізу дослідники можуть виокремлювати проблеми в досліджуваній тематичі, формулювати гіпотези і шукати відповіді на власні запитання. Не обов'язково кожен раз писати власний гайд, шукати респондентів та проводити збір інформації в полі. Цілком можливо працювати і з вже записаними свідченнями, адже вони, як правило,

охоплюють різні аспекти тематики, що обговорюється.

Що стосується представлення результатів досліджень, то, звісно, в науковому світі найчастіше будь-які дослідження висвітлюються в наукових статтях та виступах на академічних конференціях. Однак науковці часто обговорюють можливості виходу за межі академічної спільноти задля популяризації результатів наукових досліджень. Відео- та аудіозаписи ґрунтовних усно-історичних інтерв'ю, а також документи, фотографії, листи, які часто передаються дослідникам у процесі розмови, можуть стати частиною книги, виставки, фільму тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Основні особливості усно-історичної методології полягають у тому, що вона уможливує існування множинності історичних правд та дозволяє почути представників невідомої більшості та маргіналізованих спільнот. Крім того, усно-історичні дослідження зображують повсякденні практики людей, характерні для певних спільнот у певний час та надзвичайно помічні в дослідженні сензитивних тематик та травматичного досвіду. Відтак усна історія може застосовуватись в якісницьких соціологічних дослідженнях маргінальних, елітних або закритих етнічних та соціальних груп; спільнот, які пережили унікальні трагічні або радісні історичні події; дослідженнях сензитивних та маловідомих тем, пов'язаних з особистим досвідом людей.

Дослідники, які працюють із методологією усної історії, свідомі того, що свідчення, які вони збирають, є суб'єктивними, а також того, що особистість інтерв'юера впливає на результати дослідження. Однак ці потенційні недоліки дослідники навчилися перетворювати в переваги методології, напрацювали низку практичних порад, основна з яких – надавати респонденту можливість розповісти свою історію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Berg B. L. *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. California State University, 2004, 5th ed. 384 p.
2. Bosi L., Reiter H. *Historical Methodologies Archival Research and Oral History in Social Movement Research. Methodological Practices in Social Movement Research* / D. Della Porta. Oxford University Press, 2014. P. 117–143.
3. Bourdieu P. "Understanding", in *Theory, Culture and Society*. SAGE. 1996. Vol. 13 (2). P. 17–37.
4. Leavy P. *Understanding Qualitative Research*. Oral History. Oxford University Press, 2011. 200 p.
5. Morrissey Ch. T. *On oral history interviewing. The oral history reader edited* / R. Perks, A. Thomson. London; New York: Routledge, 2003. P. 107–113.
6. Della Porta D. *In-Depth Interviews. Methodological Practices in Social Movement Research* / D. della Porta. Oxford University Press, 2014. P. 228–261.

7. Portelli A. What makes oral history different. *Oral History reader* / R. Perks, A. Thomson. London; New York: Routledge, 2003. P. 63–74.
8. Riessman C. K. *Narrative Analysis*. Newbury Park, CA: Sage, 1993. 80 p.
9. Ritchie D. A. *Doing oral history: a practical guide*. Oxford University Press, 2003, 2nd. ed. 320 p.
10. Rosen H. "The Autobiographical Impulse," in *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding* / D. Tannen. Norwood, NJ: Ablex, 1988. P. 69–88.
11. Thompson P. *The voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press, 2000, 2nd. ed. 368 p.
12. Yow V. R. *Recording Oral History: a Practical Guide for Social Scientists*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1994. 67 p.
13. Белановский С.А. *Глубокое интервью : учебн. пособ.* Москва : Никколо-Медиа, 2001. 320 с. (електронна версія).
14. Бондар В.С. *Методологічні особливості якісних методів.* Наукові записки НаУКМА. 2000. Т. 18. *Соціологічні науки.* С. 31–34.
15. Бурдые П. *Общественного мнения не существует.* *Социология политики.* Москва : Socio-Logos, 1993. С. 159–177.
16. Кісь О. *Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади.* *Україна модерна.* Число 11. Львів-Київ, 2007. С. 7–21.
17. Ковалев Е.Ж. *Качественные методы в полевых социологических исследованиях.* Москва : Логос. 1999. 384 с. (електронна версія).
18. Мусієздов О. *Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії.* *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.* 2008. Вип. 11-12. С. 83–90.
19. Ханенко-Фрізен Н. *У пошуках суб'єкта: усна історія в плюральному.* *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело.* Зб. наук. ст. Харків : Видавництво, 2010. С. 11–24.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF VALUE PROBLEMS IN MODERN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

This article examines the problem of the crisis of the value system in modern society and examines the issues of methodological support of research on this topic. The article talks about the qualitative complexity of such an object of study as the social sphere of activity, which also includes even more complex issues of value problems.

The article talks about the significant impact of the value system on the results of human activity, which is particularly relevant in the context of modern socio-economic transformations. It also speaks of the important role of the human factor in the study of social processes. The article talks about the modern standard of thinking, the speed of all processes and the speed of their awareness by person. Attention is focused on the need to form a new paradigm of thinking in order to realize the possibilities for a person to master the latest knowledge and scientific technologies for their successful application in practice in modern conditions.

It is suggested that the solution of modern social problems using the stationary laws of the past era does not give the expected effect. The article presents a comparative description of the system methods of three generations with a justification of the degree of their suitability when studying issues of an individual's value system in a transitional period of social development. The fundamental contradiction of the level of systemic complexity of social issues and the level of systemic complexity of the methods of the first and second generations is pointed out.

As a result of the study, the limitations of the modern toolkit and its ineffectiveness in addressing the issues of forming a value system in the context of modern social challenges were revealed. Requirements were put forward for a method that can be used to describe modern social processes. A fundamentally new system concept has been proposed that is suitable for solving the complex issues of this problem. A proposal was made about the need to create conditions for the formation of a modern standard of thinking, the search for social technologies based on new methodological structures with the ability to effectively simulate any social phenomena and processes.

Key words: value system, cost problems, methodology, system methods.

У даній статті розглянута проблема кризи системи цінностей у сучасному суспільстві

і вивчені питання методологічного забезпечення досліджень даної тематики. У статті говориться про різноякісні складності такого об'єкта дослідження, як соціальна сфера діяльності, до якої також належать ще більш складні питання ціннісної проблематики.

У статті сказано про значний вплив системи цінностей на результати діяльності людини, що є особливо актуальним в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій. Також йдеться про важливу роль людського фактору в дослідженні соціальних процесів. Сказано про найсучасніший стандарт мислення, швидкість протікання усіх процесів і швидкість їх усвідомлення людиною. Акцентовано увагу на необхідності формування нової парадигми мислення для реалізації можливостей освоєння людиною нових знань і наукових технологій для успішного застосування їх на практиці в сучасних умовах.

Висловлено припущення, що рішення сучасних соціальних завдань за допомогою стаціонарних законів минулої епохи не дає очікуваного ефекту. У статті наведено порівняльну характеристику системних методів трьох поколінь з аргументованим обґрунтуванням ступеня їх придатності у процесі вивчення питань системи цінностей особистості в перехідний період суспільного розвитку. Зазначено на принциповому протиріччі рівня системної складності соціальної проблематики і рівня системної складності методів першого і другого поколінь.

У результаті проведеного дослідження було виявлено обмеженість сучасного інструментарію та його неефективність у вирішенні питань системи цінностей в умовах сучасних соціальних викликів. Висунуто вимоги до методу, який може застосовуватися для опису сучасних соціальних процесів. Запропоновано принципово нову системну концепцію, придатну для вирішення складних питань зазначеної проблематики. Висловлено пропозицію про необхідність створення умов для формування сучасного стандарту мислення, пошуку соціальних технологій, заснованих на нових методологічних конструкціях із можливістю ефективного моделювання будь-яких соціальних явищ і процесів.

Ключові слова: система цінностей, ціннісна проблематика, методологія, системні методи.

UDC 316.012
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.5>

Rus-Poltavskaya A.V.
Postgraduate Student of the
Department of Sociology
Zaporizhzhya National University

Formulation of the problem. The social field of activity belongs to the most complex field of research due to the high degree of unpredictability of human behavior. The system of values (SV) is a no less complex multi-quality object of scientific research.

SV is manifested at the level of an individual, group or organization as a whole in the form of moral norms, in the structure of motivation and standards of behavior, affects the efficiency and level of development of human relations and

their dynamics. "Choosing this or that value, a person thereby forms a plan for his behavior...", determines the future activity [3, p. 86]. It can be considered that the system of values in society is a set of restrictive and permissive norms regulating a person's vital activity.

Through a significant impact of the SV on the results of human activity in the conditions of socio-economic transformation, the issues of this problematic become especially relevant. In connection with the emergence of new, previously unknown knowledge and features of our time, this topic requires the latest modern research using methods that correspond to contemporary problems.

Analysis of recent research and publications. The genesis of the study of value problems in sociology comes from I. Kant. The study of the system of values, its structure and functions is the subject of many domestic and foreign scientific works and author's methodologies. Questions of value problematics were studied by such classics of sociology as M. Weber, E. Durkheim, G. Rickert, T. Parsons, P. Sorokin, R. Inglehart, M. Rokich, Sh. Schwartz. This topic was raised in the works of such famous contemporary authors as V.S. Bakirov, E. Golovakha, N. Panina, A.O. Ruchka, S.O. Makeev, L.G. Sokuryanskaya, O.N. Leontyev. Questions of values and value orientations were investigated by K. Marks, U. Thomas, G. Simmel, N.F. Naumova, S.Ya. Matveev, V.B. Olshansky, V.O. Yadov, D.O. Leontyev, I.A. Surina and many others. In their works, the authors studied the formation of the system of values, its content and structure, considered the hierarchy of value preferences, the influence of various factors on its change. Many sociologists note that globalization and the openness of societies contribute to the transformation of value orientations and systems of value, the emergence of new patterns of behavior that are historically not characteristic of these social communities [10].

The study of value orientations and the determination of factors influencing their formation is especially important, since it allows to identify the emergence of social problems at the initial stage. However, the complete uncertainty of the processes taking place in modern society puts a person before the constant choice of their preferences. A person cannot fully rely on the system of value of the previous generation, since it (the system of value) seems to be inadequate in the context of modern social, political and economic transformations. In research papers published at the turn of the epoch, there is a unanimous opinion that there is a so-called "generational" conflict of values in society, a time lag and "historical inconsistency" of value orientations of the older generation to the demands of the time [2].

Given the speed of social change and the existence of a crisis of the system of value in mod-

ern society, these works only partially give us an answer to the question of the content of value preferences in a given situation, the impact of the system of value on the effectiveness of human activity, the hierarchy of values of an individual and society as a whole point of view of the chronotope [7], etc. Therefore, the study of values is the main and constant problem of modern sociological science.

Purpose of the article. The purpose of this work is to conduct a comparative analysis of existing and search for new methodological tools suitable for the effective solution of complex issues of studying value problems in modern society.

The presentation of the main material. The main feature of the present time is the transitional period of development of the state, when there is a fundamental change in the ideological foundations of human existence of a bygone era and something new, previously unknown, appears.

The past epoch had a contemplative nature of human activity, in which a person was guided mainly by an empirical-emotional set of impressions of all participants in the activity process. Observation, as a sensually-intuitive knowledge of the world, subjectively reflects the existing reality in the consciousness of each individual. Any information, passing through the prism of individual qualities and characteristics of an individual, being exposed to external influence, is a kind of surrogate of the original product, the content of which depends on the personal opinion, emotional and physiological state of the interpreter.

Given the changing nature of human perception, the result of such activity will be in the nature of unpredictability. It is clear that under such conditions the implementation of constructive human activity is impossible. The lack of adequate ways to solve complex tasks in the period of global change inevitably leads to a decrease in the results of human activity to the level of its real capabilities. The latter is equivalent to the return of society to the level of that era, whose tasks correspond to this level of opportunity [6, p. 11]. It is obvious that under such conditions any active human activity will inevitably lead only to destructive results, which we now have in practice.

At present, the scientific world uses methods, the birth and formation of which took place in a relatively calm and stable society, for the events of which static character and the absence of abrupt changes were characteristic. This was acceptable and sufficient in a slow-moving contemplative era. In the modern, rapidly changing world, relying on old methods becomes not only unacceptable, but also dangerous for all living things on the Earth.

In crisis and in stationary conditions, all processes proceed in different ways. In the current crisis, the situation is changing very quickly and the person does not have enough time to suffi-

ciently see what is happening, let alone understand it. Therefore, uncontrollable destabilizing processes occur around, which are also global in nature. The great minds of the past century – V.I. Vernadsky, Pierre Teilhard de Chardin, etc. – warned about this. This was also discussed at the World Conference on Sustainable Development in Rio de Janeiro in 1992 (namely, about the need to create a new paradigm of thinking).

Another reason for the ineffective action of stationary laws in times of crisis is the peculiarities of the so-called “assemblage point”, in which all of humanity is now. The “assemblage point” is a change of epochs, a transition during which a significant change in outlook on life inevitably occurs, the ideological paradigm changes, a new stereotype of thinking is formed. All this leads to fundamental changes in the existing value system. “This phenomenon is called a revaluation of values, when there is a significant transformation of the existing value systems to fundamentally new ones that did not previously exist” [5, p. 46]. Such processes have a significant role in the fate of people, communities and even the state as a whole.

The solution of modern social problems with the help of the stationary laws of the past era does not give the expected effect today. Traditional methods are suitable for aspectual application and solution of simple one-way problems. But modern tasks are characterized by high dynamism and systemic complexity. While a person is trying to comprehend what is happening, the task in its implementation goes far ahead. There is a need to make a new decision in accordance with the new situation. The solution of any task requires a preliminary situational analysis, for the adequacy of which it is necessary to use such methodological tools that correspond to the level of complexity of the tasks to be solved. Selected funds should be based on scientific laws.

Social issues, having essentially an abstract nature, as an object of study belongs to the highest level of complexity. Due to the high social dynamics, it is practically impossible to adequately assess such processes and their consequences at the level of personal experience and existing theoretical support. This situation automatically leads to the problems of methodological support of modern social processes in general and in the sphere of value problems in particular.

The only theoretical means of supporting such processes was and is mathematics. Mathematics is a very concrete and static science, in which there is no place for a person. A person, unlike a technical device, has the right to make a choice at any time. But this “freedom of choice” is not provided for in mathematics, it cannot be taken into account in rigid mathematical formulas. The hard causal relationships of basic mathematical concepts lag far behind the dynamics of social

processes. Society is dynamic, controversial and abstract. Mathematics can perfectly solve specific quantitative problems, but is powerless in a situation of interdisciplinary qualitative changes that constantly occur in the social sphere. What makes the system methods based on mathematics insufficient for solving complex social problems in modern society.

There was an urgent need to develop a special system formalism, more flexible and less structured than mathematics. This problem is still relevant. Therefore, to adequately address complex social issues, and even more so questions in the sphere of value problems, it is necessary to apply such methodological concepts that, according to the Ashby theorem [11], would contain the whole degree of diversity of the object under study. In other words, the level of the system complexity of the method should not be lower than the level of the system complexity of the object under study. Consequently, to describe modern social processes, it is necessary to apply system methods appropriate to their level of complexity.

The genesis of system theories shows three generations of system methods. The first generation of system methods includes the works of O.O. Bogdanov and L. Von Bertalanffy, which are limited by the verbal nature of their presentation. This makes it difficult to comprehend the material in the absence of the author. Accordingly, the use of these methods in practice is problematic. The second generation of system methods (Wiener N., Urmanzev Yu.A., Uemov A.I. and many others [8; 9] is limited to mathematics and the formalism of other sciences. This gave rise to many variants of system methodologies, which proved to be effective only in a narrow sphere of their applicability – in mathematics, physics, biology, etc. It was created about a hundred variants of system methods that differ in the definitions of the system, a symbolic description and depth of presentation [6]. All attempts to adequately display the basic positions of the system methods failed. Accordingly, the system methods of the second generation are also unable to adequately describe the complex processes occurring in society.

Professor Kenneth Bailey of the University of California, in his work “Sociology and Theories of New Systems”, formulated 29 requirements for a new system methodology, which it must comply with [1]. New system methods fully comply with these requirements. These are system methods of the third generation. The third generation of system methods includes a new methodology based on the regularities of hyper-complex dynamic systems (GDS) [4]. The methodology basically contains universal system invariants, most of which are formulated for the first time. By its content and scope, this

methodology is interdisciplinary, and by the method of construction it is open, which makes it acceptable for solving hierarchically complex social issues in modern conditions. This methodology allows replacing the traditional approach in modeling (retrospective) with a new type of modeling (perspective), which will allow to build a model not of an already existing object, but of an object that will be in perspective. This is possible in the case of a change in the existing retrospective analytical thinking of the past to the advanced synthetic thinking of the future. Synthetic thinking is the ability to perform a synthesis operation (addition) and the ability to model the future.

In this regard, it is necessary to create conditions for the formation of a modern standard of thinking, we need social technologies as products and algorithms based on new methodological structures. A new time, we need a new philosophy, which allows us to look at the world in a new way, with the ability to model social phenomena and processes far in advance.

Conclusions. Summarizing the above problems in solving complex contemporary problems in the field of sociology and issues of the system of value, we can talk about the urgent need to move from the usual methodological tools to new scientific technologies, which will be based on the basic laws of modern fundamental developments. Therefore, the system methods of the third generation can be considered potentially suitable for the effective solution of questions of value problems in the conditions of social and economic crisis.

REFERENCES:

1. Kennet Bejli. *Sociologija i novye sistemnye teorii: k teoreticheskomu sintezu*. [Sociology and the New Systems Theory. Toward a Theoretical Synthesis]. Moscow, URSS, 1994. (in Russian).
2. Leont'ev D. A. Value as an interdisciplinary concept: Experience of multidimensional reconstruction. *Sovremennyj socio-analiz. Sbornik statej [Modern socio-analysis. Digest of articles]*, Moskva, 1998. (in Russian).
3. Malahov V. Jetika [Ethics], Kiev, 1996, 88 p. (in Russian).
4. Maljuta A.N. *Giperkompleksnye dinamicheskie sistemy [Hypercomplex dynamic systems]*. Lviv: "Vyscha School", 1989. 118 p. ISBN 5-11-000571-0. (in Russian).
5. Maljuta A.N. *Invariantne modeljuvannja: Kurs lekcij. Chastyna III: Vvedennja v Invariantne modeljuvannja. Lekcii' 21–30 [Invariant modeling: Course of lectures. Part 3: Introduction to Invariant Modeling. Lectures 21-30]*. Chernihiv, TGI «Northern Star», 2010, 154 p. ISBN 123-7777-33-5 (in Ukrainian).
6. Maljuta A.N. *Invariantne modeljuvannja: Kurs lekcij. Chastyna I: Vvedennja v Invariantne modeljuvannja. Lekcii' 1-10 [Invariant modeling: Course of lectures. Part 1: Introduction to Invariant Modeling. Lectures 1-10]*. Chernihiv, TGI «Northern Star», 2010, 146 p. ISBN 123-7777-33-5 (in Ukrainian).
7. Politov A.V. The ontological meaning of the concept of chronotope in the philosophical ideas of A. Ukhomsky and M. Bakhtin. *Nauchnyj ezhegodnik Instituta filosofii i prava UrO RAN [Scientific Yearbook of the Institute of Philosophy and Law, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences]*. 2014, T. 14, Vol. 4, pp. 50–62. (in Russian).
8. Uemov A. I. *Sistemnyj podhod i obshhaja teorija sistem [The system approach and the general theory of systems]*. Moscow, Mysl Publishers, 1978, 272 p. (in Russian).
9. Urmancev Ju. A. *Jevoljucionika, ili obshhaja teorija razvitija sistem prirody, obshhestva i myshlenija: nauchnoe izdanie [Evoljucionika, or the general theory of the development of systems of nature, society and thinking: a scientific publication]. Izd. 2-e, pererab. i dop.* Moscow, LIBROCOM Book House, 2009, 240 p. (in Russian).
10. Chutova N.P. Value orientations of modern Ukrainian youth: a sociological approach. *Nova paradigma [New paradigm]*, 2019, Vol. 88, pp. 188–197. (in Russian).
11. Ashby U. *Vvedenie v kibernetiku [Introduction to Cybernetics]*. Moscow, Foreign Literature Publishing House, 1959, 429 p. (in Russian).

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

LANGUAGE ENVIRONMENT OF THE SOUTHERN UKRAINE: SOCIOLOGICAL MEASUREMENT

У статті висвітлено результати теоретичного аналізу публікацій українських науковців за останні десять років, в яких досліджується мовна ситуація в Україні в ретроспективі та перспективі; визначаються деякі чинники, які впливають на її зміну. Викладено результати емпіричного соціологічного дослідження Миколаївського центру соціологічних досліджень Чорноморського національного університету імені Петра Могили, проведеного у листопаді – грудні 2018 року у рамках наукового проекту кафедри соціології «Ефективне функціонування та розвиток соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України» з метою вивчення мовленнєвих практик мешканців міст Причорноморського регіону (Миколаєва, Одеси, Херсону) та чинників, які визначають вибір мови спілкування в приватній та професійній сферах. Анкетним опитуванням охоплено 801 респондент. З'ясовано, що більшість з них, незалежно від статеві і вікової належності, удома / в побуті розмовляють російською мовою, що підтвердив вторинний аналіз первинної соціологічної інформації, отриманої провідними соціологічними центрами України протягом останніх п'яти років. У професійній ж сфері респонденти м. Одеси переважно спілкуються російською мовою, а міст Миколаєва та Херсону – українською або російською, залежно від ситуації. Українською мовою більше користуються жінки, ніж чоловіки; російською – респонденти 60 років і старше; українською та російською мовами ситуативно – респонденти 18–29 років. Найбільшою мірою визначають вибір мови, якою розмовляють респонденти удома / в побуті, на роботі / в навчальному закладі, мовленнєві практики, які історично сформувалися («це мова є найбільш поширеною, де я живу») і домінують в таких соціальних групах, як сім'я («цією мовою я розмовляю з дитинства»), трудовий чи навчальний

колектив («так заведено в колективі, я прилаштовуюсь»).

Ключові слова: білінгвізм чи двомовність, мова, мовне середовище, мовленнєві практики, Південь України.

The article presents the results of the theoretical analysis of the publications of Ukrainian scholars over the past ten years, in which is researched the linguistic situation in Ukraine in the retrospective and prospect; certain factors influencing its change are determined. The results of the empirical sociological research of the Mykolaiv Centre for Sociological Research of the Petro Mohyla's Black Sea National University conducted in November-December 2018 as part of the scientific project of the Department of Sociology "Effective functioning and development of the socio-cultural environment in the conditions of decentralization as a guarantee of national security of Ukraine" are presented in order to study the speech practices the inhabitants of the cities of the Black Sea region (Mykolaiv, Odessa, Kherson) and the factors that determine the language choice of speaking in the private and professional fields. The questionnaire covered 801 respondents. It is revealed that most of them, regardless of gender and age, speak Russian in the domestic use, which confirmed the secondary analysis of the primary sociological information received by the leading sociological centres of Ukraine during the last five years. In the same field, respondents from Odessa mostly speak Russian, and cities in Mykolaiv and Kherson – Ukrainian or Russian, depending on the situation. Women use Ukrainian more likely than men; Russian - respondents 60 years and older; Situation of Ukrainian and Russian are respondents aged 18-29. Mostly, the choice of language spoken by respondents at home / at home, at work / in an institution, historically formed speech practices ("this language is the most common where I live") and dominate in social groups such as the seven 'I ("I've spoken this language from my childhood"), a labour or training staff ("I want to be a part of the team").

Key words: bilingualism, language, linguistic environment, speech practices, South of Ukraine.

УДК 316.74: 81(477.7)(043.2)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.6>

Іванова І.Ф.

к.пед.н.,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Мовне питання протягом всього періоду існування незалежної української держави було в центрі уваги не тільки науковців з різних галузей знання, включаючи соціологію, а й політиків, що пояснюється не тільки соціальною природою мови, а й особливостями мовного середовища України, характерними рисами якого є багатомов-

ність і певна мовленнєва полярність регіонів країни. Прийняття у травні 2019 р. Верховною Радою України Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» ще більше привернуло увагу спільноти, і не тільки української, до проблеми функціонування як державної мови, так і мов національних меншин, які проживають в Україні. Саме

тому автор статті вважає дослідження мовного середовища Півдня України актуальною проблемою для сучасної соціології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У ході теоретичного етапу дослідження проблеми мовного середовища Півдня України здійснено аналіз публікацій вітчизняних науковців (представників різних галузей знання) за останні десять років. Особливості формування сучасної мовної ситуації в Південному регіоні України в ретроспективі та перспективі розглянуто у монографіях та наукових статтях В.М. Демченка (к. філолог. н.) [3–5]. Він виокремив об'єктивні («переважно російськомовна освіта та культура, статус колонії відносно метрополії, урбанізація, депопуляризація села та професії хлібороба») та суб'єктивні («асиміляція українців у місті протягом століть і їх генетична вже білінгвальність») чинники утворення «білінгвістичного феномену», який притаманий цьому регіону [5, с. 78].

Н.Б. Малець (к. іст. н.) теж зауважує, що різний мовний статус регіонів України зумовлюється відмінностями їхнього історичного розвитку, а причинами «домінування російської мови в Україні є багатівікова русифікація, міграція на територію України росіян, фізичне знищення, депортація і вимушена еміграція українців за межі України...» [7]. О.В. Яковлева (к. філос. н.) вважає, що українське мовне середовище визначає взаємодія трьох факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності [15].

Проблемі двомовності в Україні присвячено монографію Я.К. Радевича-Винницького (к. філолог. н.), в якій, поряд з іншим, проаналізовано соціальний аспект білінгвізму. Визначено, що в Україні істотно переважає українсько-російська двомовність, яка, на відміну від російсько-української, є в Україні вимушеною і суцільною [11]. Доктор філологічних наук Л.Т. Масенко у статті 2018 р. писала, що «сучасний потенційно конфліктний характер двомовного розвитку української ситуації зумовлений відсутністю мовного законодавства, яке врегулювало б і регламентувало сфери вживання двох найпоширеніших в Україні мов...» [8, с. 32].

Доктор соціологічних наук Н.Й. Черниш, досліджуючи проблему співвідношення мовних практик та ідентичності українців, дійшла висновку, що «найвищий ступінь мовної полярності стало фіксують щодо російськомовного Сходу й українськомовного Заходу країни», але ця «мовна відмінність не є важливим чинником політичних практик і громадянської ідентичності» мешканців різних регіонів України [13]. К.Ю. Шестакова (к. соц. н.), за результатами дисертаційного дослідження, стверджує, що «мовний чинник домінує у про-

цесі етнічної ідентифікації українсько-російського пограниччя» [14].

Доктор наук в галузі соціології В.М. Оніщук, враховуючи багатонаціональний склад населення Півдня України, пропонує у вирішенні мовних питань розвивати основи «мовного партнерства», яке полягає «у підтримці природного розвитку й функціонування мов державної і національних меншин у конституційно визначених межах», що буде сприяти «національній безпеці та єдності» [9]. О.В. Яковлева також звертає увагу на необхідність «збереження та захисту мов національних меншин», повагу до «регіональних особливостей мовної ситуації» [15].

Динаміка змін мовної ситуації в регіонах України, включаючи Південь, за 1992–2016 рр. відображена в збірці Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [12, с. 475.], за 1998–2008 рр. – у монографії доктора соціологічних наук О.І. Вишняка «Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)» [1].

Стислий і далеко не повний аналіз теоретичного доробку вітчизняних науковців з вивчення мовної ситуації в регіонах України показав необхідність подальшого наукового дослідження (на теоретичному та емпіричному рівнях) сучасного стану мовного середовища Півдня України в умовах активізації процесу забезпечення державної одномовності, з урахуванням особливостей регіону (домінування російської мови як мови міжнародного спілкування).

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми поставили наступні завдання: вивчити мовленнєві практики мешканців міст Причорноморського регіону України (Миколаїв, Одеса, Херсон); виокремити чинники, що визначають вибір мови спілкування в приватній (удома / в побуті) та публічній (на роботі / в навчальному закладі) сферах.

Для досягнення поставлених завдань проведено опитування мешканців вищезазначених міст у рамках наукового проекту кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили «Ефективне функціонування та розвиток соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України», здійснено вторинний аналіз даних досліджень провідних соціологічних центрів України з мовного питання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опитування (омнібусне) населення причорноморських міст України (Миколаєва, Одеси, Херсону) проводилось у формі особистого формалізованого інтерв'ю (face to face) за багатоступеневою вибіркою: районовою (відбір районів міста), власне імовірнісною

(відбір вулиць, проспектів, номерів будинків, квартир у кожному районі міста), квотною (відбір одиниць спостереження за статтю і віком респондентів.). Всього опитано 801 особу, з них: 218 осіб (27,26%) з м. Миколаїв; 425 осіб (52,96%) з м. Одеса; 158 осіб (19,78%) з м. Херсон. Отримана первинна соціологічна інформація оброблялася за допомогою пакету комплексних прикладних програм SPSS. Поряд з іншими, в опитувальному листі були представлені питання щодо мовленнєвої практики мешканців вищеназваних міст.

Аналіз результатів дослідження кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили прогнозовано показав перевагу використання російської мови респондентами всіх вищеназваних міст у приватній сфері (удома / в побуті). У професійній же сфері (на роботі / в навчальному закладі) респонденти міста Одеси переважно спілкуються російською мовою, а міст Миколаєва та Херсону – українською або російською, залежно від ситуації.

Одномірний аналіз відповідей респондентів на питання «Якою мовою Ви розмовляєте удома / в побуті?» виявив, що більше поло-

вини респондентів (53,5%) розмовляють російською мовою. Третина респондентів (30,7%) використовують українську або російську мови, залежно від ситуації. Українською мовою спілкуються удома / в побуті 14,7% опитаних; іншою мовою – лише один відсоток (табл. 1.).

Аналіз відповідей на питання щодо використання мови на роботі / в навчальному закладі показав зменшення кількості респондентів, які спілкуються російською мовою, до 43,8%; але їх більше, ніж тих, хто використовує українську або російську мови ситуативно (36,2%) та спілкується українською мовою (19,1%) (табл. 1.).

Двомірний аналіз первинної соціологічної інформації в розрізі міст, мешканці яких опитувалися, показав, що удома / в побуті спілкуються російською мовою більшою мірою респонденти-мешканці Одеси (58,2%), меншою – Херсону (56,7%) і Миколаєва (41,8%). Ситуативний підхід до використання мови притаманний більшою мірою респондентам з Миколаєва (38,0%) та Херсону (31,2%), ніж з Одеси (26,9%). Українською мовою розмовляють удома / в побуті 19,7% респондентів з Миколаєва, 13,0% з Одеси, 12,1% з Херсону (табл. 2.).

Таблиця 1

Мова спілкування респондентів (одномірний аналіз)

Якою мовою Ви розмовляєте удома / в побуті?	Процент	Якою мовою Ви розмовляєте на роботі / в навчальному закладі тощо?	Процент
Тільки українською	5,2	Тільки українською	6,0
Переважно українською	9,5	Переважно українською	13,1
Українською або російською, залежно від ситуації	30,7	Українською або російською, залежно від ситуації	36,2
Переважно російською	27,7	Переважно російською	26,1
Тільки російською	25,8	Тільки російською	17,7
Іншою мовою	1,1	Іншою мовою	0,9
Всього	100,0	Всього	100,0

Таблиця 2

Мова спілкування респондентів (двомірний аналіз)

Варіанти відповідей	Якою мовою Ви розмовляєте удома / в побуті?			Якою мовою Ви розмовляєте на роботі/в навчальному закладі тощо?		
	Міста (%)			Міста (%)		
	Миколаїв	Одеса	Херсон	Миколаїв	Одеса	Херсон
Тільки українською	6,6	3,7	7,0	4,7	4,4	12,1
Переважно українською	13,1	9,3	5,1	16,4	12,1	11,4
Українською або російською, залежно від ситуації	38,0	26,9	31,2	40,4	26,9	56,1
Переважно російською	24,4	24,6	40,8	26,8	30,2	14,0
Тільки російською	17,4	33,6	15,9	11,7	25,5	4,5
Іншою мовою	0,5	1,9	0,0	0,0	0,9	1,9
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ситуація щодо використання мови в професійній сфері наступна. Державною українською мовою спілкуються 23,5% респондентів з Херсону; 21,1% з Миколаєва; 16,5% з Одеси. В Миколаєві більша частина респондентів (40,4%) розмовляють на роботі / в навчальному закладі українською або російською мовами, залежно від ситуації. В Одесі більшість опитаних мешканців (55,7%) спілкується в професійній сфері, так само як і в приватній, російською мовою. У Херсоні першу позицію займає ситуативний підхід до використання української та російської мов (56,1% респондентів) (табл. 2.).

Аналіз даних дослідження за статтю та віком респондентів показав, що в побуті розмовляють російською мовою практично всі опитані чоловіки і жінки (54,2% і 53,0%) всіх вікових категорій. Ситуативно користуються українською й російською мовами більшою мірою жінки, ніж чоловіки (32,5% проти 28,4%), а також респонденти віком 18–29 років (33,6%), що, на думку автора статті, зумовлено більш вираженою психологічною готовністю жінок до зміни своєї комунікативної поведінки та схильністю молоді до білінгвізму. Українською мовою спілкуються більше чоловіки, ніж жінки (16,5% проти 13,1%), а також респонденти вікових категорій «50–59», «60 і більше».

Мовленнєві практики респондентів різної статевої та вікової належності у професійному просторі (на роботі / в навчальному закладі), як показали результати двомірного аналізу, мають дещо інший кількісний вимір. Українською мовою більше користуються жінки, ніж чоловіки (20,3% проти 17,6%), що можна пояснити, поряд з іншими факторами, тим, що жінок більше працює в сфері середньої та вищої освіти, в органах державного управління (виконавча ланка), де використання державної мови є обов'язковим і регламентується відповідними законодавчими документами.

Вторинний аналіз первинної соціологічної інформації, здійснений за матеріалами досліджень провідних соціологічних центрів України за 2014–2019 роки, підтвердив гіпотезу про наявність у Причорноморському регіоні України сталої тенденції до переважного використання російською мовою в приватній та професійній сферах, навіть в умовах збройної агресії Росії проти України.

Так, за даними дослідження:

– фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (грудень 2014 р. – січень 2015 р., опитано не менше 400 осіб), 65,1% респондентів, що проживають в Причорномор'ї (Миколаївська, Одеська, Херсонська області), спілкуються в сім'ї зазвичай російською мовою; 35,0% – українською [2, с. 5];

– соціологічної служби Центру Разумкова (2017 р., опитано 2 016 осіб) на Півдні України розмовляють вдома російською мовою 50,0% респондентів; українською – 33,0%; іноді українською, іноді російською – 15,7%. За межами дома та сім'ї (на роботі, навчання тощо) спілкуються російською мовою 52,1% опитаних; українською – 28,0%; українською й російською – 18,8% [10, с. 27];

– Київського міжнародного інституту соціології (лютий – березень 2019 р., 2004 респондентів), 47,9% опитаних мешканців Півдня України зі своїми найближчими родичами розмовляють російською мовою; 32,1% – і російською, і українською однаково часто; 19,1% – українською мовою [6].

З метою виявлення чинників, що визначають вибір мови спілкування, респондентам було запропоновано обрати не більше трьох варіантів відповіді на два питання: «Що найбільшою мірою визначає вибір мови, якою Ви розмовляєте удома / в побуті?», «Що найбільшою мірою визначає вибір мови, якою Ви розмовляєте на роботі / в навчальному закладі?».

Одномірний аналіз даних стосовно причин вибору мови спілкування удома / в побуті показав, що найчастіше обиралися такі варіанти відповіді: «цією мовою я розмовляю з дитинства» (40,1%); «це мова є найбільш поширеною, де я живу» (22,1%), «так заведено в колективі, я прилаштовуюсь» (19,5%). Двомірний аналіз первинної соціологічної інформації в розрізі міст суттєвих відмінностей у виборі респондентами варіантів відповіді не виявив, хоча на деякі особливості слід звернути увагу. Так, варіанти відповіді «цією мовою я розмовляю з дитинства» і «це мова є найбільш поширеною, де я живу» частіше обирали респонденти з м. Одеси; «так заведено в колективі, я прилаштовуюсь» – респонденти Миколаєва та Херсону рівною мірою (табл. 3.).

Причини вибору мови спілкування за межами дома (на роботі, в навчальному закладі), як показали матеріали аналізу даних дослідження, такі саме, що і в приватній сфері: 30,5% – «цією мовою я розмовляю з дитинства» (частіше зустрічається у відповідях мешканців Одеси); 23,7% – «так заведено в колективі, я прилаштовуюсь» (миколаєвці обирали частіше, ніж інші респонденти); 20,6% – «це мова є найбільш поширеною, де я живу» (обирали частіше респонденти м. Одеса) (табл. 3.).

Двомірний аналіз отриманої соціологічної інформації за статевою належністю респондентів показав відсутність суттєвих відмінностей у переліку причин вибору ними мови спілкування та їх наявність під час аналізу за віковою належністю. Так, в переліку причин вибору мови спілкування в приватній і професійній сферах варіант відповіді «цією мовою я розмовляю з дитинства» частіше обирали

Таблиця 3

Чинники, які визначають вибір мови спілкування у приватній й професійній сферах (двомірний аналіз)

Варіанти відповіді	Вибір мови спілкування удома / в побуті			Вибір мови спілкування на роботі / в навчальному закладі		
	Міста (%)			Міста (%)		
	Миколаїв	Одеса	Херсон	Миколаїв	Одеса	Херсон
Цією мовою я розмовляю з дитинства	36,2	43,9	36,6	31,3	32,1	25,3
Це мова народу, до якого я належу	11,0	8,3	12,2	10,7	9,1	9,1
Це мова є найбільш поширеною, де я живу	19,5	24,8	19,3	20,3	21,1	19,5
Це мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок	4,9	4,6	7,1	6,3	7,8	20,7
Так заведено в колективі, я прилаштовуюсь	23,7	15,1	23,7	24,8	24,5	21,2
Усе вищезазначене	3,3	2,3	0,7	5,4	2,6	1,2
Інше	0,3	0,3	0,3	0,3	1,6	1,2
Важко відповісти	1,0	0,6	0,0	0,9	1,1	1,7

респонденти віком 60 років і старше, більша частина свідомого життя яких пройшла за радянських часів. Стосовно причин вибору мови спілкування на роботі / в навчальному закладі варіант «так заведено в колективі, я прилаштовуюсь» частіше обирали респонденти вікової категорії «18–29 років».

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами дослідження дійшли наступних висновків:

1. Дослідження мовного середовища України є актуальною науковою проблемою, про що свідчать чисельні публікації вітчизняних науковців (представників різних галузей знання), в яких висвітлюються питання формування і розвитку мовного середовища України в цілому, особливості мовної ситуації в окремих регіонах, співіснування української та російської мов тощо.

2. Дослідження мовного середовища України є одним із важливих напрямів діяльності провідних вітчизняних соціологічних центрів, які здійснюють моніторинг змін мовної ситуації в Україні, включаючи Південний регіон.

3. У містах Причорномор'я (Миколаїв, Одеса, Херсон) в приватній сфері спостерігається домінування російської мови практично рівною мірою в комунікативних практиках опитаних чоловіків і жінок всіх вікових категорій (більшою мірою – у респондентів з Одеси), а також ситуативний білінгвізм більшою мірою у жінок і молоді (частіше – у респондентів з Миколаєва та Херсону).

4. За даними двомірного аналізу, в розрізі міст на роботі / в навчальному закладі у Миколаєві та Херсоні більша частина респондентів

розмовляють українською або російською мовами, залежно від ситуації, в Одесі – російською мовою. Відповідно до аналізу за статтю та віком респондентів українською мовою більше користуються жінки, ніж чоловіки; російською – респонденти 60 років і старше; ситуативно українською та російською – респонденти 18–29 років.

5. На вибір мови приватного та професійного спілкування впливають такі чинники, як: історично сформований мовний баланс в регіоні; домінування певної мови в таких соціальних групах, як сім'я, трудовий чи навчальний колектив, які є соціально значущими для індивіда з точки зору його соціалізації, ідентифікації та особистісної інтеграції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишняк О.І. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 175 с.
2. Вишняк О.І. Що об'єднує та що роз'єднує українців: результати опитувань громадської думки. Громадська думка : Інформаційно-аналітичне видання. 2015. № 2 (25). 12 с. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1460378821_4071.pdf.
3. Демченко В.М. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України : монографія. Херсон : АЙЛАНТ, 2001. 216 с.
4. Демченко В.М. Органічна та неорганічна українська мова : монографія. Херсон : Мрія, 2003. 188 с.
5. Демченко В.М. Формування етномовної ситуації на Півдні України: *Ретроспектива та перспектива*. Філологічні науки. 2014. № 5/1 (5). С. 75–79. URL: <http://journals.uran.ua/sciencerise/article/view/30190/31862>.

6. КМІС: 46% українців у родині розмовляють українською мовою, 28,1% – російською. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-mova-ukrainaporytuvannia/29823591.html.
7. Малець Н.Б. Дослідження проблеми державної мови в сучасному мультикультурному середовищі. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22787/1/Загрузка/29.pdf>.
8. Масенко Л.Т. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. URL: http://kmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14723/Masenko_Movnyi_konflikt_v_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
9. Оніщук В.М. Феномен мовного партнерства в етнокультурному просторі Півдня України. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 101–112. URL: [http://liber.onu.edu.ua/pdf/vestniki/visn_soz_1\(30\)_2018.pdf](http://liber.onu.edu.ua/pdf/vestniki/visn_soz_1(30)_2018.pdf).
10. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ. 2017. 94 с. URL: http://razumkov.org.ua/images/Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf.
11. Радевич-Винницький Я.К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мово вживання : монографія. Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2011. 590 с.
12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 550 с.
13. Черниш Н.Й. Мова та ідентичність у ясучасному світі. *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 13–22. URL: http://old.philology.lnu.edu.ua/mova_i_suspiilstvo/03_2012/4.pdf.
14. Шестакова К.Ю. Етнічна ідентифікація на українському пограниччі : автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2005. 17 с.
15. Яковлева О.В. Мовне середовище у контексті процесів трансформації та глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 54. С. 57–68. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnik_54_57.pdf.

ФІЗІОЛОГІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

PHYSIOLOGICAL TOLERANCE IN THE SOCIOLOGICAL DIMENSION

Статтю присвячено соціальному явищу толерантності, зокрема фізіологічної толерантності. Проблема фізіологічної толерантності у соціології є майже не дослідженою. Метою статті є виявлення особливостей проявів фізіологічної толерантності у сучасному суспільстві. У статті представлено низку соціальних досліджень, які присвячені феномену фізіологічної толерантності. Дослідження показали, що суспільство сприймає «інакших людей» через призму негативних стереотипів. Значна кількість людей має упереджене ставлення до інвалідів, «інакших людей». Суспільство вважає їх асоціальними і нездатними працювати. Вважається, що «інакші люди» є залежними від навколишнього середовища і економічно неблагополучними. Люди з інвалідністю сприймаються як «баласт» для суспільства. Існує жорстка дискримінація «інакших людей». Суспільство встановлює власні критерії, за допомогою яких воно ділить людей на групи, визначає набір якостей, що вважаються нормальними і природними. Незвичайні риси і поведінка сприймаються як недоліки, що переносять таких людей до групи «особистостей з обмеженими можливостями». Виникає стигматизація. Головним висновком комплексного соціального дослідження фізіологічної толерантності є те, що суспільство розуміє проблему інтолерантності до «інакших», але сьогодні в Україні проблема залишається невирішеною, бо суспільство переважно «не бачить» тих, кому гірше. Огида та байдужість заважає проявляти фізіологічну толерантність до «незвичайних» людей. Для формування концепту фізіологічної толерантності в українському суспільстві потрібно комплексно розвивати три напрями, такі як: просвітницька робота, соціальна робота з інвалідами, законодавча база.

Ключові слова: толерантність, фізіологічна толерантність, адаптація, соціалізація, «інакша людина», стигматизація.

The article deals with the social phenomenon of tolerance, in particular, physiological tolerance. The problem of physiological tolerance in sociology has hardly been investigated. The purpose of the article is to reveal the features of physiological tolerance manifestation in modern society. The article presents social studies on the phenomenon of physiological tolerance. Studies have shown that society tends to accept "different people" through the prism of negative stereotypes. A significant number of people are used to have prejudiced attitude to disabled people, "different people". The society considers them unable to work, attributes character faults. It is considered that «different people» are very dependent on the environment and are economically disadvantaged. People with disabilities are perceived as "ballast" for society. It should be said about the cruel discrimination of "different people". The society establishes its own criteria, by which it divides people into groups, determines a set of qualities that are considered normal and natural. Unusual features and behavior are perceived as flaws, which transfers such people into a group of "handicapped personalities". There is stigmatization. The main conclusion of the complex social study of physiological tolerance is that the society understands the problem of intolerance towards "different people", but now in Ukraine the problem of tolerance remains unresolved, because society as a rule «does not see» those who feel worse. Disgust and indifference prevent us from showing physiological tolerance to "unusual" people. Because of health problems, "different people" need special social programs from state and civil institutions. Social programs should be aimed at ensuring full and meaningful participation in the life of the society on an equal footing with other people. To form the concept of physiological tolerance in Ukrainian society, it is necessary to develop in a comprehensive way three areas: educational work, social work with disabled people, legislative base.

Key words: tolerance, physiological tolerance, adaptation, socialization, "different person", stigmatization.

УДК 316.347

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.7>

Редькіна Г.М.

к.політ.н.,
доцент кафедри соціології
Дніпровський державний
технічний університет

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема наукового вивчення явища толерантності набула особливої актуальності. Здійснюються наміри по-новому подивитися на світ, подолати перепони, які роз'єднують людей, утвердити між ними стосунки на засадах гуманізму та взаєморозуміння. Визначається це процесами, які відбуваються сьогодні у суспільстві й які призводять не лише до непорозуміння, а і до руйнування суспільних відносин. Протистояння, нетерпимість, небажання слухати і невміння чути є загрозою суспільних відносин – цілісності та єдності. Актуальність проблеми визначається важливістю усвідом-

лення суспільством необхідності толерантної особистості, формування толерантних відносин. Для суспільства характерна соціальна незрілість, несформованість ціннісних орієнтирів, нездатність повною мірою адекватно прогнозувати наслідки своїх дій. Толерантне ставлення до фізіологічно неповноцінних, хворих розглядається як соціальна цінність, що забезпечує права людини, свободу і безпеку. Формування даного поняття часто пов'язують з гуманістичними ідеалами. Толерантність, на думку соціологів, являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і забезпечує збереження різноманітності, природного права на відмінність,

несхожість, інакшість. Проблема фізіологічної толерантності серед інших соціально-економічних і соціально-політичних проблем сучасного світу є досить актуальною. Змістом фізіологічної толерантності є терпиме ставлення до «іншого», повага до «інакшості», іншої думки, різних форм самовираження і вияву людської індивідуальності на основі визнання прав і свобод людини. «Інакший» – це той, хто включений до спільного з нами комунікативного простору, але відрізняється від «нас».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ідея толерантності має давню історію. Толерантність вивчають, перш за все, у зв'язку з проблемами расизму, імміграції, міжетнічних конфліктів, гендерної дискримінації. Цікавими є праці В. Ачкасова, А. Брілль, Н. Лебедевої, Г. МакКлоскі, М. Мацковського, Г. Солдатової, М. Уолцер, С. Штоуффер. Щодо доробку українських вчених, то слід відзначити наукові розроблення Є. Бистрицького, Є. Головахи, С. Дрожжиної, В. Євтуха, Н. Паніної, В. Паніотто, Н. Победи, А. Ручки. Утім, ці ґрунтовні праці майже не торкаються понять, пов'язаних із фізіологічною толерантністю. Фізіологічну толерантність у сучасному суспільстві розглядали О. Дікова-Фаворська, Н. Коростельова, А. Краснов, В. Леонов, Л. Малинович. У контексті проблем адаптації осіб із вадами здоров'я, дітей з особливими потребами і сімей, де вони виховуються, питання фізіологічної толерантності торкаються Т. Багаєва, Д. Вернер, Л. Грачов, І. Дворянчикова, Н. Демент'єва, Н. Ісаєв та ін. Мотивацію і потреби осіб із функціональними обмеженнями здоров'я вивчають О. Білослюдова, Т. Латишева, А. Нагорна, Н. Хижняк. Отже, соціальне явище фізіологічної толерантності є недостатньо вивченим.

Формулювання цілей статті полягає у виявленні особливостей проявів фізіологічної толерантності у сучасному суспільстві. Це, на нашу думку, дозволить виявити бар'єри інтеграції осіб із функціональними обмеженнями здоров'я, що допоможе прогнозувати ситуацію щодо можливих варіантів розвитку процесів інтеграції представників досліджуваної соціальної групи в суспільство.

Виклад основного матеріалу. Актуалізація теми толерантності в наші дні відбувається на хвилі зростання інтересу соціологів до проблеми соціальної інтеграції. Толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один із одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед [1, с. 74]. У нашому дослідженні ми

ведемо мову про фізіологічну толерантність. Отже, фізіологічна толерантність – неупереджене ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т.д. Толерантність по відношенню до «інакших» людей є інтегративною моральною категорією, що характеризує терпиме ставлення до відмінних від загальноприйнятих форм поведінки, поглядів, думок, зовнішнього вигляду, передбачає вміння контролювати власну поведінку, конструктивно розв'язувати конфлікти, долати суперечності тощо.

Контент-аналіз на тему «Толерантність у сучасному суспільстві» на прикладі журналу «Український соціум» показав, що сучасні наукові розвідки вітчизняних дослідників щодо проявів соціального феномена толерантності торкаються професійної, расової, духовної, статевої толерантності. Інформація висвітлюється достатньо повно з точки зору тематичної спрямованості, але фізіологічна толерантність як предмет вивчення не розглядалася.

Суспільство схильне сприймати «інакших» людей крізь призму негативних стереотипів. Систематичний моніторинг Національної асамблеї інвалідів України свідчить, що значна кількість людей упереджено ставиться до інвалідів, «інакших», вважаючи їх непрацездатними, неспроможними; приписує негативні риси характеру, очікує певної незвичної поведінки. Спостерігається ставлення до фізично неповноцінних людей як до осіб, що потребують допомоги, оскільки вони дуже залежать від оточення, є економічно неспроможними. На основі цього іноді, як це не жорстоко звучить, люди з обмеженими можливостями здоров'я сприймаються як «баласт» для суспільства. У зв'язку із цим спостерігається дискримінація «інакших» людей. Український науковець О. Дікова-Фаворська зазначає, що одні люди до них абсолютно байдужі, інші – жалісливі, треті, і їх менше, активно допомагають їм. Існує стереотипне уявлення про неповноцінність людини з фізичними вадами, яке прирікає на ізоляцію [2, с. 239].

За результатами Всеукраїнського опитування 2011 р. стосовно почуття респондентів, яке вони відчувають під час зустрічі з інвалідами, маємо результати: про співчуття повідомлялося найчастіше в усіх вікових групах, у всіх регіонах, серед респондентів із різним рівнем освіти, причому чоловіки повідомляли про співчуття частіше, ніж жінки, – 84,7% проти 82,2%. Другим почуттям, за частотою повідомлення, був страх, про нього частіше повідомляли жінки, ніж чоловіки, – 13,2% проти 5,9%. Частота повідомлень про страх була майже однаковою залежно від віку, регіону проживання та здобутої освіти і становила приблизно 10%. Про такі почуття, як байдужість та огида, респонденти повідомляли

набагато рідше. Про байдужість частіше повідомляли чоловіки – 5,0%, ніж жінки – 1,8%; про це почуття значно частіше повідомляли особи з вищою освітою. Також частіше про почуття огиди повідомляли чоловіки, ніж жінки, – 2,2% проти 1,0%. Про почуття огиди частіше говорили респонденти молодшого віку, ніж респонденти віком понад 60 років – 3,7% проти 0,8%. Почуття цікавості під час зустрічі з інвалідами частіше виявляли мешканці західного та центрального регіонів порівняно з мешканцями східного регіону – 2,7% та 3,5% проти 0,8%. Про зацікавленість значно рідше повідомляли респонденти із середньою освітою, ніж із вищою, – 1,0% проти 3,1% [3].

Наступним етапом нашого дослідження було анкетування. Для вивчення відношення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками тощо серед мешканців м. Кам'янського, за участі автора студентами Дніпровського державного технічного університету було проведено соціальне опитування «Фізіологічна толерантність у соціологічному вимірі». За квотною вибіркою було опитано 460 респондентів віком від 17 до 76 років. Серед опитаних 57,8% склали жінки та 42,2% – чоловіки. Були представлені респонденти різних соціальних станів. На нашу думку, важливим для аналізу соціального явища фізіологічної толерантності є показник особистого безпосереднього спілкування людей із фізіологічними недоліками. За результатами дослідження, більше половини опитаних знайомі з людьми, що мають фізіологічні недоліки, – 55%, відповідно, 45% – не знайомі. Люди з обмеженими можливостями є більш вразливими, вони надто обережні у спілкуванні з іншими людьми – таке ставлення поряд із симпатією і співчуттям породжує неприйняття і ворожість. З'являється напруженість у спілкуванні, нещирість, бажання припинити контакт та інше, тому ми запропонували питання «Чи спілкуєтесь Ви з людьми з фізіологічними недоліками?». Отже, лише 23% спілкуються з фізіологічно неповноцінними людьми, 32% – рідко спілкуються, а 45% – взагалі не спілкуються. Такі дані свідчать про ізолюваність «відмінних від інших» людей, тому в них і виникає недовіра до суспільства, навколишнього світу; пригніченість, побоювання, некоммунікбельність. Мешканцям м. Кам'янського поставили питання: «На Вашу думку, чи відчувають відсутність толерантності у стосунках з оточуючими люди із зовнішніми недоліками, фізично неповноцінні, хворі?». Більшість населення (75,7%) надали відповідь «Так». Виходячи з того, що сім'я відіграє в житті людини важливе значення, саме вона є першою ланкою соціалізації особистості, в ній починається виховання майбутньої людини, спілкування та пізнання світу, респондентам

було поставлено таке питання: «Чи вважаєте Ви, що людям з обмеженими потребами потрібно створювати сім'ї?». Отже, аналізуючи отримані дані, було з'ясовано: мешканці м. Кам'янського вважають, що родину скоріше потрібно створювати – 33,5%, в залежності від ступеня інвалідності, хвороби – 25,2%, взагалі не потрібно створювати – 2,2% опитаних. Доцільним було питання «На Вашу думку, чи потрібно людям із зовнішніми недоліками мати дітей?». Були отримані відповіді: для більшості – в залежності від ступеня інвалідності та хвороби – 61,3%, потрібно – 18,3%, важко відповісти – 12,2%, не потрібно мати дітей – 8,3% опитаних. Отже, значна кількість людей звикла упереджено ставитися до «інакших» людей. Спираючись на цей негативний стереотип, жителям міста було поставлено питання щодо позитивних рис людей із фізіологічними недоліками. За результатами дослідження ми можемо бачити такі дані: такі люди доброзичливі – 51,3%, наполегливі в досягненні своєї мети – 30,4%, терплячі – 40,9%, комунікбельні – 3,9%. Виходячи з результатів даного дослідження, опитані респонденти розуміють проблеми «інакших» людей. В оточуючих є терпиме ставлення, проявляється піклування, толерантність до фізіологічно неповноцінних людей, хоча і не завжди.

Порівнюючи результати Всеукраїнського опитування та дослідження у м. Кам'янському, можна сказати, що такі відчуття, як страх та співчуття, проявляються в респондентів під час зустрічі з «інакшими» людьми. Толерантність до «незвичайних» людей проявляється не завжди, оскільки більшість респондентів відчувають байдужість до «відмінних» людей. Суспільство встановлює власні способи, за якими ділить людей на певні групи й категорії, визначає набір якостей, які вважаються нормальними і природними для населення. Зустрічаючись із різними людьми, не надто замислюючись, кожна людина визначає, хто є «свій» або «чужий» для неї особисто. Іноді незвичні риси чи поведінка сприймаються як недоліки чи вади людини, що переводять її до класу неповноцінної особистості. Це є стигмою. Стигма є надзвичайно потужним соціальним ярликом, який цілком змінює ставлення до інших людей і до себе, змушує сприймати людину лише як носія негативних, небажаних якостей. Стигматизація – упереджене, негативне ставлення до окремої людини чи групи людей, пов'язане з наявністю в неї / них якихось особливих властивостей чи ознак. Отже, рівень толерантності до «інакших» людей доволі низький, але дослідження м. Кам'янського демонструє результати, згідно з якими жителі міста розуміють проблему інтолерантного ставлення до «інших» людей, виділяють при цьому позитивні якості «незвичайних»

людей. Ставлення різне, але є тенденція до інтегрування «не таких, як усі» в суспільство.

Результати масового опитування населення України у 2012 р. підтверджують наявність в Україні практики ізоляції фізично неповноцінних осіб у соціальному просторі [4, с. 151–155]. Згідно з даними дослідження в більшості українців (62%) у найближчому оточенні немає людей, що мають видимої інвалідності. Кожен другий рідко бачить інвалідів у громадських місцях або не зустрічали їх взагалі (45%). На питання «Коли Ви зустрічаєте людину з видимим фізичними вадами, які почуття Ви відчуваєте?» відповіді надаються такі: «Незручність, не знаю, як себе вести» (47%), «Повага, бо ці люди багато чого долають» (66%), «Жалість, співчуття, жаль» (87%), «Страх, тому що подібне може трапитися зі мною / моєю дитиною» (44%), «Ніяких емоцій не відчуваю, тому що не вважаю таких людей особливими» (14%), «Байдужість, кожен повинен сам вирішувати свої проблеми» (5%), «Невдоволення, оскільки ці люди створюють незручність іншим» (3%), «Роздратування, бо в таких людей особливі привілеї» (3%). Основними почуттями, які українці відчувають по відношенню до інвалідів, є жалість і співчуття (87%). Суспільство, з одного боку, намагається максимально обмежити взаємодії з ними, з іншого – з'являється бажання допомогти (найчастіше – матеріально). Результати опитування підтверджують наявність в Україні практики ізоляції «інакших» людей у соціальному просторі. Частка українців, які потенційно готові допомогти дітям з обмеженими можливостями, становить близько 48%. Третина населення (31%) прямо зізналися в небажанні спілкування з дітьми-інвалідами. Решта громадян не змогли відповісти на це питання, бо виникли труднощі. Отже, майже половина з опитаних готові до контакту, відкриті до взаємодії.

За результатами дослідження, в людей з особливими потребами суспільство виокремлює як позитивні, так і негативні якості; цікавість суспільства до особливих людей менше проявляється, ніж байдужість та страх; інтолерантність респондентів характеризується свідомою відмовою визнавати, приймати і розуміти «інакших» людей як рівних.

Висновки. За даними досліджень, суспільство розуміє проблему інтолерантності до

«інакших», але розуміння одного недостатньо, потрібно, щоб ця проблема вирішувалася. Сьогодні, у війовничій Україні, проблема толерантності залишається невирішеною, оскільки суспільство переважно «не бачить» тих, кому гірше. Огида та байдужість заважає проявляти фізіологічну толерантність до «незвичайних» людей. Результати нашого соціального дослідження можуть бути використані для подальшого пошуку шляхів розвитку формування фізіологічної толерантності. Вважаємо, що потрібно комплексно розвивати три гілки роботи, такі як: робота із суспільством; робота з інвалідами; законодавча база. Важливою складовою частиною є підготовка роздаткових інформаційно-просвітницьких матеріалів та залучення волонтерів. Сьогодні в Україні діє понад 20000 сучасних недержавних організацій, які працюють із волонтерами. Необхідність у роботі волонтерів зросла як ніколи. Проблеми інтеграції «не таких» людей у сучасне суспільство – справа особливо актуальна, оскільки, на жаль, унаслідок війни лави інвалідів поповнюються. До формування толерантності, як і інших громадських цінностей, мають залучитися всі соціальні інститути. Суспільство має бути зацікавленим у суспільній солідарності, взаєморозумінні, надавати допомогу менш захищеному населенню. Якщо ми будемо піклуватися про «інакших», у нас буде шанс побудувати українське громадянське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. *Досвід соціологічного моніторингу в Україні*. Київ, 2006. 74 с.
2. Дікова-Фаворська О.М. Полікультурність як принцип нової виховної парадигми. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. С. 239–241.
3. Соціальна адаптація дітей та молоді з вадами розвитку : Звіт про НДР / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді ; Державний центр соціальних служб для молоді. Київ, 2011. С. 122–128.
4. Дікова-Фаворська О.М. Актуальні проблеми соціальної інтеграції осіб з особливими потребами. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2005. № 652. С. 151–155.

ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В «НОВОЙ ЭКОНОМИКЕ»

LABOUR RELATIONS IN THE “NEW ECONOMY”

У контексті всесвітніх процесів формування «суспільства знань» розглядаються тенденції змін трудових відносин. В аналіз залучаються особливості діяльності в сфері високих технологій. Вивчаються загальні закономірності і регіональні відмінності поширення впливу інформаційного простору. Зокрема, трудові відносини все помітніше набувають характерні риси не просто вагомому напрямку соціалізації / акультурації, а й механізму самовираження, самовтілення, реалізації уявлень про справедливість в індивідуальному та суспільному житті, суспільних і приватних цілях / інтересах. Будучи важливим каналом як соціальних контактів, так і взаємодії людини з суспільством, трудові відносини пред'являють вагомі вимоги до учасників і організаторів. «Нові» трудові відносини все більшою мірою цінуються працівником не стільки як джерело заробітку, скільки як засіб самореалізації, самодіяльності, що отримує часом відображення в термінах посилення в них підприємницького початку. Водночас змінюється і сама виробнича діяльність, помітно структуруючись роллю знань і творчих здібностей (насамперед інтелектуальних). Не тільки матеріально-технічна база, а й суспільні умови трудових відносин швидко змінюються, дифузуючи в інші виміри суспільного життя. Використання трудових відносин для стимулювання бажаних трансформацій вимагає ретельного ставлення до їх підготовки та здійснення. Так відкриваються перспективи соціально-політичних перетворень, їх закріплення в суспільній психології і ідеології. Участь у «нових» трудових відносинах не тільки трансформує вимоги до володіння знаннями, навичками, вміннями (в тому числі постійного оновлення їх, зокрема, шляхом самонавчання), але і змінює суспільні та індивідуальні сприйняття й оцінку і задатків, і того, що відбувається (наприклад, виробляючи почуття самоповаги, професійної гордості, власної гідності, мотивів, інтересів і цілей, що випливають із них). З одного боку, трудові відносини – значимий фактор соціального і індивідуального виховання, з іншого – зміна трудових відносин сама вимагає потужного підкріплення на рівнях освіти і навчання.

Ключові слова: праця, трудові відносини, поведінкова економіка, соціальні комунікації, моральні основи, ціннісно-сміслові комплекси, суспільство знань, нова економіка.

In the context of the global processes of formation of the “knowledge society”, trends in changes in labour relations are considered. The features of activity in the field of high technologies are involved in the analysis. The general patterns and regional differences in the distribution of the impact of the information space are studied. In particular, labour relations are becoming more and more prominent characteristic traits not only of a significant direction of socialization / acculturation, but also of a mechanism of self-expression, self-embodiment, realization of ideas about justice in individual and public life, public and private goals / interests. Being an important channel of both social contacts and human interaction with society, labour relations impose significant requirements on participants and organizers. “New” labour relations are increasingly valued by the employee not so much as a source of income, but as a means of self-realization, amateur performance, which is sometimes reflected in terms of strengthening their entrepreneurial beginnings. At the same time, the production activity itself is changing, noticeably structuring by the role of knowledge and creative abilities (first of all, intellectually intensive). Not only the material and technical base, but also the social conditions of labour relations are changing rapidly, diffusing into other dimensions of social life. The use of labour relations to stimulate desirable transformations requires careful consideration of their preparation and realization. This opens up the prospects for social and political transformations, their consolidation in social psychology and ideology. Participation in “new” labour relations not only transforms the requirements for the possession of knowledge, experience and skills (including constant updating them, in particular, through self-study), but also changes the social and individual perception and assessment of the makings and what is happening (for example, cultivating a sense of self-esteem, professional pride, with the following motives, interests, and goals). On the one hand, labour relations are a significant factor in social and individual upbringing, on the other hand, a change in labour relations itself requires powerful reinforcement at the levels of education and training.

Key words: labour, labour relations, behavioural economics, social communications, moral foundations, value-sense complexes, knowledge society, new economy.

УДК 316.42+304.4+304.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.8>

Шедяков В.Е.
д.соц.н., к.э.н.
независимый исследователь (Киев)

*Для честной жизни нужны высокоразвитые умственные способности, – иначе как человек примет противоречие между своей бедностью и богатством других? <...>
Для глупца труд представляется нелепостью, когда другие без труда богаты.
Н.Г. Помяловский*

Постановка проблемы. Разумеется, состояние и динамика трудовых отношений выступают важнейшим предметом изучения экономической социологии. Но не только. Труд

играет весомую роль в процессах развития человека и общества, целеполагания и свободы и такое прочее [1–5]. Место трудовых отношений при комплексном исследовании

феномена труда определяется соотношением факторов. С одной стороны, труда как такового и его меры, с другой – отношением к труду как мерилу человеческого развития и реализации, а также характером их учёта в условиях труда, его внешними факторами и значимостью труда. Эмоциональные же поведенческие аспекты тесно связаны с характером коллективного бессознательного. Качество трудовых отношений входит в стандарты жизни. Развитие содержания и общественной формы труда отражается в характере труда и раскрывает трудовое измерение процессов прогресса-регресса, конкретного культурно-цивилизационного мира и человечества как целого.

Между тем, объективная предрасположенность к расхождению процессов производства и процессов труда: высвобождение человека от функций, которые могут быть переданы в автоматизированную среду и сосредоточение его на творческих и уникальных задачах, требует кардинального изменения в месте персонала в развитии системообразующих трудовых и управленческих решений, всей социокультурной среды деятельности. Частных (к примеру, технико-технических) инноваций абсолютно недостаточно. Необходимо изменение социального пространства труда. Дальнейшее совершенствование социального партнёрства предполагает углубление процессов народовластия / демократизации, прежде всего, посредством широкого вовлечения трудящихся в деятельность по выработке и принятию решений, в том числе и принципиально важных.

Анализ публикаций. Среди исследователей социального потенциала производства крупнейшие мыслители прошлого и не менее выдающиеся практики-организаторы, такие как Дж. Бернем, С. Боргатти, П. Бурдые, К. Джонс, Э. Дюркгейм, М. Буравой, А. Гастев, К. Гиртц, Р. Дарендорф, Д. Джекобс, А. Крейг, К. Маркс, Э. Мейо, С. Минц, Дж. Нэш, Р. Оуэн, Ф. Ричардсон, Ф. Ротлисбиргер, Л. Смирнич, Б. Тернер, В. Уайт, К. Уолкер, Ф. Тейлор, Г. Форд, Л. Ханифан, А. Чаусовский и другие. Возникли известные школы аналитиков сферы труда (А. Абызов, А. Агг, А. Арсеенко, И. Баткаева, Д. Богиня, В. Буслинский, И. Буян, О. Васильев, Э. Вильховниченко, М. Воейков, И. Гончарова, Е. Гришнова, О. Дигилина, О. Жеманов, В. Жуков, Е. Жулина, Н. и Р. Иванова, Л. Ивановская, В. Канаев, А. Кибанов, М. Колосницына, А. Колот, В. Коцюбинский, Н. Лясников, А. Мазин, А. Маскаева, Е. Миженская, А. Наумов, А. Разжигаев, П. Романов, А. Рубан, А. Саакян, К. Сабо, Б. Сухаревский, И. Чангли), которые выявили важнейшие характеристики процесса труда. Существуют глубокие разработки школ в сфере разграничения понятий и механизмов возникновения и реализации разноуровневых интересов в трудовой сфере, зафиксированные, прежде всего, в исследо-

ваниях В. Андриенко, Г. Арефьевой, Л. Архангельского, Л. Буевой, И. Витаньи, А. Вихляева, Р. Гринберга, В. Ефремова, О. Загороднего, Г. Зазерского, Т. Заславской, А. Здравомыслова, А. Зеличенко, А. Зуева, В. Каманкина, Е. Капустина, Л. Конаревой, И. Кузьмина, Т. Лепейко, Э. Либановой, В. Лозового, Д. Марковича, Э. Миженской, Л. Мясниковой, В. Некрасова, И. Обломской, Ю. Палкина, Ю. Пахомова, С. Перегудова, И. Петровой, Н. Победы, В. Подмаркова, И. Поповой, И. Пусенковой, В. Радаева, В. Сагатовского, Ю. Саенко, А. Семёнова, А. Синенко, Л. Сохань, Н. Танасиенко, Ж. Тощенко, Н. Ушенко, Л. Эрхарда, В. Ядова и других.

Постановка задания. Основная задача статьи – характеристика трудовых отношений сквозь призму происходящих во всемирном масштабе перемен.

Основная часть. Трудовые отношения – фундамент отношений производственных, промышленных, хозяйственных, экономических и других, имеют разные аспекты: социокультурные, индивидуально-личностные, технико-технологические, процедурно-операционные, системно-функциональные, организационно-управленческие и прочие, изучаемые с социально- и индивидуально-психологических, культурологических, антропо- и социологических, педагогических, экономических, политических и других позиций. Трудовое начало общественной жизни проявляется в аспектах как стоимостно-практикологических, так и ценностно-аксиологических. А всеобщность общественных отношений капитала обеспечивает распространённость капитализированной формы богатства, которое и выступает, в частности, капиталом реальным, социокультурным, проявляясь в процессах очеловечивания-овещивания в общественной жизни и функциях личности в социальной структуре.

Включение в трудовые отношения и встраивает в созидательную цепочку от «прошлого к будущему» культуры деятельности, и обеспечивает действенность социальных коммуникаций; «деятельность человеческого индивида представляет собой систему, включённую в систему отношений общества» [6, с. 82]. «Новые» трудовые отношения всё в большей мере ценятся работником не столько как источник заработка, сколько как средство самореализации, самодеятельности, что получает порой отражение в терминах усиления в них предпринимательского начала (особенно часто – при анализе IT-сферы). Вместе с тем меняется и сама производственная деятельность. Отнюдь не только материально-техническая база, но и общественные условия трудовых отношений быстро меняются, диффузируя в прочие измерения общественной жизни. Простой труд работников ныне может быть с успехом замещён машинами, автоматами, роботами – заведомо побеждающими

в силе, ловкости, «прилежании». Общественно-необходимым и высокоценным стал именно сложный (а то и уникальный) труд человека. Соответственно, именно он (в процессе реализации способности личности) становится естественной основой достатка и социальных лифтов. Напротив, форма «пониженной социальной ответственности» – продажность, приоритет денег и потребительства. Если исторически длительное время наука и образование были дополнительны к производительному труду, то уже его промышленная стадия кардинально изменила отношение и требования к их качеству и роли. Дальнейшие же трансформации вели к превращению и преобразованию (самообразованию) в непрерывный процесс, и науки в первую (ведущую) производительную силу общества через положение непосредственной производительной силы. Маневрирование (в частности, концентрация сложного и уникального труда на прорывных направлениях) – определяющее средство развития, зависящее от создания общественной среды и стимулирования кластеров нового. Разумеется, при этом, с одной стороны, работа теряет качество единственного мерила жизнедеятельности (если ранее и образование – подготовка к ней, и пенсия – вознаграждение за неё), но, с другой – тем теснее интегрированность областей жизнедеятельности, значительнее распространение навыков из одной из них в остальные.

Причём для «новой экономики» характерным становится соединение культуры массово-конвейерной и ремесленной организации трудовых отношений (моделей модерна и традиции), что позволяет быструю перестройку производственного цикла под возможность частого изменения выпуска высококачественной продукции. Сегодня уже можно констатировать переход множества компаний к ориентации на дробный, подчас индивидуальный, спрос с отходом от производства на классический рынок как доминирующую в мировом масштабе тенденцию. При этом сами предприятия становятся более компактными, быстрее могут осуществляться изменения в дизайне и модернизация производственного цикла. Соответственно, формируются новые требования к качеству персонала (в частности – для ликвидации возможных дефектов, исправления ошибок на ранних стадиях производства). К тому же новизна социально-экономического уклада заключается именно в том, что он часто основывается на особенной производительности умственного труда, знаний, которые воплощены в новейших технологиях. Под воздействием постиндустриальных тенденций изменяется наполнение трудовых отношений и человеческого фактора производства.

Так, сегодня знание становится определяющим элементом общественно необходимого труда; основной источник стоимости – творче-

ский, прежде всего интеллектуальный, потенциал, а не психофизические усилия работника; приоритет стратегий развития – производство знаний и эффективное применение их; добавленная стоимость распределяется с учетом затрат производителя, демократизируются системообразующие отношения общества (труда, собственности, управления), трансформируется общественное и индивидуальное потребление, ликвидируются основы классических форм отчуждения, появляется новый тип производства, экономика становится социально глобальной, меняется тип субъекта, предмета и орудий труда в социально-экономической и институциональной структурах общественного воспроизводства. Свершения духа и достижения разума оказываются переплетены с творческим поиском. По известной формуле, «лидеры создают идеи, удел аутсайдеров – производить вещи». Таким образом, духовное производство становится важнейшей частью социально-экономических систем, а социокультурный интеллект входит в ядро конкуренции. Соответственно, трудовые отношения всё заметнее приобретают характерные черты не просто весомого направления социализации / аккультурации, но и механизма самовыражения, самовоплощения, реализации представлений о справедливости в индивидуальной и общественной жизни, публичных и частных целях / интересах [7–11]. То есть участие в новых трудовых отношениях не только трансформирует требования к обладанию знаниями, навыками, умениями (в том числе постоянному обновлению их, в частности, путём самообучения), но и меняет общественное и индивидуальное восприятие и оценку и задатков, и происходящего (например, выращивая чувство самоуважения, профессиональной гордости, собственного достоинства, следующие из них мотивы, интересы и цели). Впитывая особенности ценностно-смысловых комплексов, оперирование распространяемыми образами действительности осуществляет воздействие на переход между общественным и индивидуальным восприятием: природа самих ценностей предполагает рассмотрение с позиций отпечатка общественного сознания в индивидуальном, отражая совокупность свойств идеального. Соответственно, оперирование образами входит в соприкосновение с составляющими элементами социальной памяти, общественных мифов и традиций. Идеальность как черта не только бытия потенциального или субъективного представления (коллективного или индивидуального), но и формы представленности, деятельностного замещения одного предмета другим позволяет анализ этой «чувственно-сверхчувственной» реальности. При этом средствами культуры осуществляется идеальная репрезентация материальной действительности, когда идеальное является признаком истинного бытия

материального. Отношения социальной идеальности ценностно-смысловых комплексов как своего рода объективной субъективности и подтверждает дополнительно роль в качестве ресурса общественной интеграции и формирования полноценных социокультурных полей. Соответственно, формирующееся общество (которое характеризуют как «знания», «познания», «умное», «информационное» и прочее) спаивает воедино научно-интеллектуальные и морально-нравственные требования, выводя комплекс одарённости на уровень приоритетных целей и факторов развития и конкурентного состязания, что и закрепляется идеями меритократии. С одной стороны, особое значение для результатов конкуренции приобретают процессы профессиональных изменений, в частности, формирования групп людей (от менеджеров до высококвалифицированных специалистов, техников и рабочих), работающих с помощью знаний (что получает научное обоснование в различных концепциях так называемого когнитариата, нового интеллектуального класса, *knowledge workers*), что не только способно трансформировать базу развития как экономики, так и всего общества, но и ставит новые задачи в сфере мотивации. С другой стороны, осуществляются социальные изменения, обеспечивая выделение прекариата, усиление тенденции меритократии, демонстрируя ограниченность практической истинности абстракций рынка, частной собственности и так далее. В совокупности формируется новая социально-экономическая реальность – среда трудовых отношений «общества знаний» [12–14]. Обнажается сущность единственного природного неравенства: таланта, опыта, знаний – вопреки неравенству социально-экономическому, воспринимаемому как несправедливое. Причём продуктивное использование «коридора свободы», открывающегося в период форсированных постиндустриальных трансформаций, объективно создаёт предпосылки привлечения преимущественного внимания обществоведов к качеству мер как по развитию и использованию научно-интеллектуального потенциала, так и по обеспечению общественно-полезной направленности.

С нарастанием предпосылок «умного общества» в формах как материально-технической базы общественного производства, так и духовных практик закономерно повышается и значение социального наследия. Тип культуры и тип богатства – два наиболее общих выражения ценностного бытия общества. Продуктивное состояние социальных отношений в обществе знаний предполагает наличие нравственного остова. Его значение, нормативная и регулирующая социальные отношения роль возрастает при трансформациях парадигмального уровня и в ситуациях, близких к институциональной неопределённости. Субъекты духовного поиска всегда менее

подвержены давлению внешних факторов и находятся в состоянии нравственного выбора. Так, с одной стороны, для многих первооткрывателей абсолютно важным был сам процесс выплёскивания, опредмечивания своего внутреннего состояния в предметах и явлениях научной и художественной ценности, с другой же – известны случаи, когда и создание передовых видов оружия массового поражения воспринималось его создателями в первую очередь как «интересная физика». Между тем, и внешнее информационное давление, и массовое вторжение иностранных хозяйствующих субъектов становится мощным фактором трансформаций общественной психологии и идеологии. В частности, возможен перенос как положительных, та и отрицательных, «токсичных», «грязных» технологий – разумеется, отнюдь не только собственно производственных, но и общесоциальных.

Общество знания мультиплицирует возможности находящиеся в точках прорыва, а «поражающая способность» «социально-экономических бомб» лишь возрастает. Условия кардинальной трансформации системы ценностей, моральных и идеологических ориентиров, идеалов, целей производят «человека-маргинала», для которого и прежние, и новые ценности и нравственные табу отнюдь не безусловны. Как социальная реальность культура (материальная и духовная) аккумулирует творческие достижения культурно-цивилизационного мира. В свою очередь, есть два мощных приоритета общественного развития и критерия прогресса. Во-первых, жизнь человека, её качество и продолжительность. Во-вторых, достижения цивилизации, социокультурное наследие, уровень и качество социокультурных полей. Умение облекать свои устои в адекватные времени формы настояно на особенностях ценностно-смысловых комплексов как квинт-эссенции обеспечения собственной концептуальности. Объективная реализация и субъективное использование (в частности, в трудовой сфере) ценностно-смысловых комплексов трансформируется культурами традиции, модерна и постмодерна. Для этого при организации «очеловеченных» трудовых отношений стараются отойти от прежнего жёсткого противопоставления времени досуга (творчества) и времени работы (производства), базирясь на создании условий и возможностей творческого самораскрытия уже именно в процессе самого труда. Заданием организации трудовых отношений становятся отныне максимально полные просоциальные развитие и реализация творческого (прежде всего, интеллектоёмкого) потенциала каждого. Осуществление многоплановых и разноскоростных трансформаций (среди которых есть и кардинальные) настоятельно требует, с одной стороны, комплексности преобразований и

мер по их осуществлению, с другой – выделения приоритетных направлений (в частности, посредством концентрации ресурсных баз). Теперь важнее обеспечение не алгоритмизации и конвейеризации действий, а формирование заинтересованности, не директивные указания, а стимулы, базирующиеся на интересах и потребностях, не разграничение на управляемых и управляющих, а вовлеченность в общий процесс преобразований. При этом социальный уровень психологии трудового полилога востребует демократических процедур, ориентируя на формы народовластия.

Достижение соответствия социокультурных полей возможностям и рискам «умного общества» требует коррекции как отношений на осях «общество – государство – бизнес», так и «человек – культурно-цивилизационный мир». Соответственно, представления о социальном государстве обществе и общего процветания (благополучия) сегодня связываются, скорее, с ценностно-смысловыми комплексами не праздности и потребительства, а созидания и творческого поиска. Это ориентирует не на скопление разнообразных социальных изживенцев и их услуги, а на активную поддержку творчества (прежде всего, интеллектуального и духовного) с реализацией приоритета человека, его прав и свобод; социальной справедливости, то есть социального равенства людей в правах и возможностях; солидарности, понимаемой, прежде всего, как выражение общности человечества и сочувствия к жертвам несправедливости. Более того, качество и уровень дальнейшего социально-экономического развития напрямую зависит от создаваемого в период форсированной трансформации основания; эти периоды мощно связаны. Вместе с тем, гибкое управление на основе моделей социального партнерства, производственной демократии, систем участия персонала в корпоративной собственности способно содействовать созданию соответствующей общественной среды, культивированию ценности непрерывного научно-образовательного процесса. Что, в свою очередь, требует адекватного организационно-управленческого дизайна и развития общественных наук [15–17]. С одной стороны, трудовые отношения – значимый фактор социального и индивидуального воспитания, с другой же – изменение трудовых отношений само требует мощного подкрепления на уровнях образования и формирования. Объективное изменение требований к конкурентоспособной организации труда предполагает квалифицированное и заинтересованное участие персонала в улучшении производства. На первый план выходит духовно-информационная мотивация жизни. Нарастает значение морально-нравственных ориентиров и научно-интеллектуальной активности в осуществлении деятельно-

сти. Нравственные стержни через традиции, устои, обычаи, как правило, оберегают общество и экономику, при парадигмальных же сдвигах они становятся необходимыми доминантами деятельности в условиях, приближающихся к институциональной неопределенности. Отсюда – цивилизационная потребность в постоянном мотивировании и обучении при акценте на воспитании характеристик «человека разумного», а не «человека умелого», в экономическом поведении – не «человека экономического», а «человека творческого», не «потребителя» или «пройдохи», а «созидателя», необходимость как формирования комплексной стимулирующей желательные изменения общественной среды, так и кластеров развития. В частности, для создания социально-экономического пространства, где во всемирном масштабе усиливаются процессы постсовременных, постиндустриальных и постглобальных перемен, генерализующим направлением проявления народовластия / демократии становится социальное партнерство. Качество же влияния на социальность того или иного культурно-цивилизационного мира во многом обеспечивается его доминирующими мифологемами, состоянием и динамикой инфосферы социальных коммуникаций. Диалектика субъективного и объективного, целенаправленного и стихийного, закономерного и случайного факторов мифотворчества становится важнейшим звеном продуктивности социальной целостности [18–20].

Вместе с тем, задействование резервов в диапазоне ресурсно-методологических ресурсных баз постсовременности, постглобализма и постиндустриальности существенно облегчается при опоре на низовые ячейки самоуправления, тесно связанные с местными условиями и обычаями. Таким образом, реализуется переход от привычного трипартизма классической модели социального партнерства к многоугольнику, в котором усиливаются позиции общественности (возрождение народного контроля, движений общественных активистов и такое прочее) и регионально-городских органов. При этом постсовременность предполагает, что в процессе осуществления анализа, прогностики и конструктивных действий придется иметь дело с гораздо более сложной, нежели рассматриваемая либерализмом, слабоструктурируемой многоуровневой средой, где сходятся и диффузируют совершенно разные социально-экономические субъекты, логики и тенденции. Эти основания приводят к фиксации трудом заведомо более мозаичных, гибридных, конгломератных общественных коммуникаций, которые несут преимущественное акцентирование индивидуально-психологическим (а не социально-экономическим) началом, потому вместо привычных в прошлом иерархий усиливается равнозначность разного, полисистемность,

невозможность заблаговременного установления жёсткого единообразия социально-экономических масштабов и канонов (наряду с повышением в глобальных масштабах технико-технологической стандартизации). Заведомая ресурсно-методологическая плюральность постсовременности (от постмодерной культуры до постиндустриальных отношений, включая духовное производство) предполагает преодоление обязательности канонов с реализацией подлинной свободы выбора. При этом кардинальность перемен может быть сопряжена как с прерыванием постепенности, так и с угрозой органичности развития трудовых отношений. Разумеется, во времена форсированных перемен турбулентность нарастает. Но вот направленность, темпы, пути, формы и, следовательно, результаты перехода могут быть различными как для разнообразных слоёв населения, так и для страны, её регионов. Так, укрепление иммунных сил общественного организма культурно-цивилизационного мира – необходимость органичного развития.

Выводы. Успешность для культурно-цивилизационного мира проведения модернизации во многом зависит от качества и приоритетов управления трудовыми отношениями: принимаемых решений и их воплощения. Уровень участия в трудовой сфере должен быть определяющим для достойной жизни, а государство должно принять на себя ответственность за качество удовлетворения базовых потребностей и предотвращение массовой нетворческой траты времени. Рефлексивный характер постсовременной модернизации ориентирует на повышение культуры проведения трансформаций путём гибкого использования управленческих композиций по стимулированию желательных изменений, в том числе посредством как развития социокультурной ткани политико-экономических изменений (в частности, для задействования потенциала бесструктурного управления), так и формирования кластеров перспективных подвижек. Инверсионные же явления неклассических трансформаций требуют более полно использовать в процессе социального регулирования вышедшие естественным путём социально-экономические формы, когда стратегия «прогрессоров» «облаготворить насильно» лишь обостряет противоречия, приводит к перерасходу ресурсных баз и вызывает отторжение. Именно поэтому традиционные ценностные ориентации зачастую обновляются под знаком усиления мотивов социальной ответственности, умеренности, самоограничения, закрепления состояния социальной иерархии. А поскольку в социальных коммуникациях осуществляется передача не только «инструкций», но и «ценностей», «идеалов», «смыслов», то при этом формируются не только рациональные, но и иррациональные составляющие

жизнедеятельности общества, связанные, в частности, с реализацией коллективного бессознательного и общественного сознания в базовых ценностно-смысловых комплексах культурно-цивилизационных миров.

Именно нравственные стержни через традиции, устои, обычаи создают и оберегают общество и его экономику, что реактуализирует интерес к базовой культуре, к ценностно-смысловым комплексам. Резкое повышение планки нравственной требовательности и социальной ответственности во всех сферах общественной жизни – это, во-первых, необходимость перехода к обществу знаний и экономике сложного и уникального труда, во-вторых, предпосылки осуществления принципов функционирования социального государства. Таким образом, формируется задача создания устойчиво развивающейся и обеспечивающей свою защиту саморегулирующейся хозяйственной целостности, где функционируют уже не «экономические животные», а необходимые для жизнедеятельности умного общества созидатели. Использование же в практике социетального управления потенциала социокультурной организации отношений в соответствии с тенденциями «умного общества» позволяет применять резервы свободного поиска и самостоятельного творчества в трудовом поведении человека.

Формой же коренного вызова, стоящего перед Украиной в эру усиления процессов становления «умного общества», является выбор пути к созданию квазизападного государства или к обеспечению общественной безопасности и развития на основе собственных базовых ценностно-смысловых комплексов. Украине необходимо осовременивание, создание организационно-управленческого и структурного дизайна «на опережение», приоритет социальных лифтов на основе труда и таланта, ценностей взаимопомощи и знания, но отнюдь не рабское копирование шаблонов вестернизации. Это ни в коем случае не должно расцениваться как очередная попытка идеализации автаркии, скорее – как рационализация путей отстаивания народных интересов на внешней и внутренней аренах жизнедеятельности. Каждое социально-экономическое образование несёт свою историю и обладает собственными особенностями, приоритетами и предпочтениями. Распространённость же ложных социальных образований, свойственное перзревшей форме общественного устройства, потворствует разнообразию квази- и псевдоявлений, переход субъектности к которым может непоправимо изменить вектор движения. Уродливая мешанина из внешнего управления и внутренних олигархата, национализма, кумовства и шароварщины неуклонно ведёт к деиндустриализации и неоархаике, отдавая общественное сознание во власть химер и фикций, порождая атмосферу страха

и беспомощности. Тогда расплзается не только государство, но и ткань социальности, сама общественность. Соответственно, порой трудящиеся безразличны к своей работе, военные по настроениям чужды милитаризму, юристы не в ладах с законом, буржуазия не верит в свое право собственности, судьи не убеждены в моральной справедливости наказания. В итоге многие позволяют себе иметь расходящиеся модели восприятия и решения: на абстрактном и конкретном уровнях, «для своих» и «чужих».

Выводы из проведенного исследования. Повышение эффективности дальнейших исследований в этом направлении может предполагать, на наш взгляд, приоритетный анализ путей повышения действенности потенциала социальных коммуникаций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Чангли И.И. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования. Москва : Наука, 1973. 587 с.
2. Дворецкая Г.В., Махнарылов В.П. Социология труда. Киев : Вища шк., 1990. 352 с.
3. Труд и трудовые отношения / отв. ред. В.В. Борисов. Ярославль : Верхне-Волжское кн. изд-во, 1976. 213 с.
4. Шедяков В.Е. Системні основи розвитку трудових відносин. Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». 2012. № 107. С. 43–46.
5. Шедяков В.Е. Трудовые отношения в экономике познающего общества. *Digital and Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Proceedings of International Scientific Conference*. State University of J. Kochanowski, Kielce, January 25, 2019. P. 79–81.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
7. Шедяков В.Е. Интеллектоёмкость и нравственность как атрибуты экономики, основанной на знаниях. *National Economic Development and Modernization: experience of Poland and prospects for Ukraine* / ed. by A. Pawlik, K. Shaposhnykov. Kielce : Baltija Publishing, 2017. Vol. 1. P. 283–294.
8. Шедяков В.Е. Нравственный аспект активизации научно-интеллектуального потенциала. *Innovative potential of socio-economic systems: the challenges of the global world*: Proceedings of the Intern. Scient.-Pract. Conf. Nova University. Lisbon, June 30, 2016. Part II. P. 62–63.
9. Шедяков В.Е. Использование ценностно-смысловых комплексов в создании управленческих композиций на основе постиндустриальных трансформаций трудовых отношений. *Корпоративне управління: процеси, стратегії, технології* / заг. ред. К.С. Шапошникова та ін. Херсон : Гельветика, 2015. С. 260–295.
10. Шедяков В.Е. Социально-экономические средства воплощения справедливости в постсовременном хозяйствовании. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип. 3–1 (46). С. 16–19.
11. Шедяков В.Е. Создание привлекательных условий жизни и благоприятных для творчества предпосылок – цель и условие долгосрочного эндогенного социально-экономического развития при формировании «умного общества». *The Development of International Competitiveness: State, Region, Enterprise: Proceedings of the Intern. Scient. Conf.* Nova University. Lisbon, December 16, 2016. Part II. P. 34–36.
12. Воейков М.И., Анисимова Г.В., Соболев Э.Н. Трудовые отношения в трансформационной экономике: российская идентичность. Москва : ИЭ РАН, 2010. 345 с.
13. Шедяков В.Е. Социальный аспект организации трудовых отношений. *Бизнес Информ*. 1995. № 35–36. С. 42–44; № 37–38. С. 41–43.
14. Шедяков В.Е., Блінов О.А., Морозов П.Д. Удосконалення трудових відносин як основа стійкості та розвитку громадянського суспільства / ред. П.Д. Морозова. Київ : Задруга, 2014. 320 с.
15. Shedyakov V. Social partnership in the system of organization of the social environment of effective competitiveness management. *Conceptual aspects management of competitiveness the economic entities* / ed. by M. Bezpartochnyi, I. Britchenko; Higher School of Social and Economic. Przeworsk : WSSG, 2019. Vol. II. P. 222–239.
16. Shedyakov V. Economics of development or dying away: the role of social and information technologies. *Development of modern science: the experience of European countries and prospects for Ukraine* / scient. ed. and project dir. A. Jankovska. Riga : Baltija Publishing, 2019. P. 289–307.
17. Шедяков В.Е. Виробнича демократія і трудові відносини. Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». 1996. Вип. 2. С. 36–42.
18. Шедяков В.Е. Место социальной ответственности в обеспечении продуктивной основы реализации общественных интересов. *Соціальна відповідальність влади, бізнесу і громадян* / заг. ред. Г.Г. Півняка ; М-во освіти і науки України ; Нац. гірн. ун-т. Донецьк : НГУ, 2014. Т. 1. С. 282–290.
19. Шедяков В.Е. Возможности и риски эпохи: научно-исследовательская рефлексия – рефлексивное управление – рефлексивная модернизация. *Management of modern socio-economic systems* / ed. by J. Žukovskis, K. Shaposhnykov; Aleksandras Stulginskis University. Kaunas : Baltija Publishing, 2017. Vol. 1. P. 201–218.
20. Шедяков В.Е. Трансформации характера и культуры труда и развитие социальной работы на предприятии в условиях формирования предпосылок интеллектуализации производственных циклов. *Гілея*. 2013. № 75. С. 326–328.

СЕКЦІЯ 4 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МІСТА

EVERYDAYS AS A SOURCE OF SOCIAL CAPITAL OF THE CITY

У статті розглядається повсякденність як інтегративна сфера суспільства, яка є домінуючою для людини, оскільки саме на мікрорівні індивід формує свою соціальну реальність. У повсякденні простежуються діалектичні взаємозв'язки між індивідуальним та загальним, формується смисловий зміст, який дає змогу розуміти те, що відбувається щодня в буденному житті людини. Тому повсякденність виступає одним із механізмів міської соціалізації і джерелом формування соціального капіталу на мезо- та макрорівнях.

Повсякденні соціальні комунікації побудовані на мережі взаємопідтримки, отже, найбільш значущим локальним співтовариством є сусідство. Його значущість полягає в тому, що без соціальної взаємодії містян (сусідів) на своїй мікротериторії неможливе формування місцевої громади в межах муніципального утворення (а також громадянського суспільства в масштабі держави).

Соціальний капітал міста емпірично подано в дослідженні такими показниками: міжособистісні, обцинні та сусідські зв'язки, щільність медійних комунікацій, ідентифікація з містом, соціальна довіра.

На основі емпіричних даних показано, що сусідство як форма самоорганізації індивідів на мікротериторії засновано на внутрішньо групових солідарних відносинах, що підвищує рівень соціальної довіри у місцевій громаді і є основою для виникнення політичної довіри. Щільність соціальних комунікацій у мікрогромадах підвищує інтенсивність медійних мережевих зв'язків, посилює відчуття гордості за своє місто, формує інтерес до міських проблем, що впливає на збільшення обсягу соціального капіталу міста.

У такий спосіб повсякденне життя, повсякденні дії приховано впливають на функціонування соціальних інститутів міста. Своєю чергою місто виступає полем реалізації

повсякденних практик містян через механізми функціонування міських інституцій.

Ключові слова: повсякденність, довіра, ідентичність, мікроспільнота, соціальний капітал.

The article considers everyday life as an integrative sphere of society, which is dominant for a person, since it is at the micro level that an individual forms his social reality. In everyday life, dialectical interrelations between the individual and the general can be traced. Therefore, everyday life is one of the mechanisms of urban socialization, and the source of the formation of social capital at the meso- and macro levels.

Everyday social communications are built on a network of mutual support and the most significant local community is the neighborhood. The significance of the phenomenon of neighboring communities is that without social interaction of citizens (neighbors) in their microterritory it is impossible to form a local community within country scale). The social capital of the city is empirically presented in the study to the following indicators: interpersonal, community and neighborhood ties, density of media communications, identification with the city, social trust.

Based on empirical data, it has been shown that neighborhood as a form of self-organization of individuals in a local microterritory is based on intra-group solidarity relations, increases the level of social trust in the local community, and is necessary for the emergence of political trust. The density of social communications in microcommunities increases the intensity of media network connections, enhances a sense of pride in their city, generates interest in urban issues, which affects the increase in the social capital of the city.

Thus, daily life, daily activities implicitly affect the functioning of social institutions of the city. The city acts as a field for the implementation of everyday practices of citizens, through the mechanisms of functioning of urban institutions.

Key words: everyday life, trust, identity, micro-personalities, social capital.

УДК 316.334.56:316.722
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.9>

Букреєва І.В.

к.філос.н.,

доцент кафедри соціології

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Непередбачуваність і турбулентність, перервність і амбівалентність – саме такими концептами описують науковці початок XXI століття. Такі стани прописані до макрорівня суспільства і менш вживаються для пояснення мікрорівня – повсякденної сфери. Ця сторона життя за своєю сутністю є консервативною і стабільною, на відміну від публічної сфери, отже, й не осмислювалась як вартісна, що істотно впливає на функції соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії.

Водночас система цінностей, світоглядні картини світу, які пропонує макрорівень, безпосередньо реалізуються у щоденній діяльності окремої людини і соціальних груп. У такий спосіб відбувається діалектика індивідуального і суспільного – шляхом постійного взаємовпливу повсякденних практик і загальноприйнятих норм. Тому без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне вивчення процесів суспільного життя. На думку Ентоні Гідденса, особливістю сучасного

суспільства є взаємозв'язок глобалізуючих впливів та особистісних диспозицій. Соціальний порядок він пояснював з огляду на довіру між людьми та рутинізацію їхньої повсякденної діяльності [7]. Тому наукова проблема, що зумовлює актуальність нашого дослідження, полягає у певному дефіциті знань про те, що повсякденність має невизначений аксіологічний потенціал, який впливає на стан суспільної свідомості, культурні доміанти, соціальні норми і установки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З'ясувати сутність поняття «повсякденність» та сформулювати його визначення намагалися такі західноєвропейські науковці, як П. Бергер, Ф. Бродель, Г. Гарфінкель, Т. Лукман та інші. Теоретичні основи історії повсякденності представлені в працях німецьких науковців Е. Гуссерля й А. Шюца.

В Україні з соціології повсякденності не проводилося системних досліджень, і на сучасному етапі ця галузь перебуває на шляху розробки. Основні напрацювання стосуються теоретичних питань щодо «структури повсякденності», які висвітлюються у працях О. Коляструк, О. Удод, Н. Яковенко тощо і охоплюють усе те, з чого складається життя людини: її умови існування, потреби (харчування, житло, одяг, медицина) і можливості їх задоволення. Разом з тим самі питання багатоманітності та соціально-культурних впливів повсякдення на інші сфери суспільства не знайшли свого повноцінного наукового дискурсу. На наш погляд, означена проблема містить у собі увесь спектр відповідних взаємин, вчинків, бажань, ідеалів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій, що регулюють як індивідуальні, так і колективні дії людей на різних рівнях функціонування суспільства.

Постановка завдання. На основі результатів соціологічного опитування проаналізувати вплив повсякденності як інтегрованої сфери суспільства на формування соціального капіталу мезорівня (місцевої громади).

Виклад основного матеріалу дослідження. На повсякденному рівні людина створює свою соціальну реальність, трансформуючи смисли, ідеї, образи, погляди залежно від індивідуального досвіду, переконань, свідомих та несвідомих установок, емоцій, колективних комунікацій тощо. Навіть створюючи свій побут, людина вкладає в нього свої соціальні образи, відрефлексований досвід, ментальні настанови через речі, якими себе оточує. Це вже зовнішні ознаки ідентичності. Завдяки ним можна вивчати ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей тощо. В такий спосіб людина вибудовує свій власний світ, виходячи із свого «Я» як суб'єктивного відчуття центру. Вочевидь, повсякденність поєднує в собі різні прояви життєді-

яльності людини: приватне життя з публічним, утилітарні дії з ідейним вибором, власні інтереси з груповими та загальносуспільними, буденні настрої трансформуює у загальносуспільні ментальні настанови. В цих смислових контекстах людина соціалізується, реалізує власне життя і соціальні проекти. Такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики переломних періодів історичного буття: революцій, війн, реформ, переворотів тощо, показати, яким чином соціальні групи визначають сфери проблематизації та шляхи депроблематизації в щоденній практиці [1, с. 40–41]. З огляду на це повсякденність — дійсно «смиловий універсам» (за А. Шюцом) [9], крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію.

Вочевидь, повсякдення можна вважати однією із домінуючих сфер суспільства, яка має інтегративні можливості, повноваження і певний соціальний капітал, який поширюється на інші суспільні рівні.

Звернення до повсякденності вмотивоване і реаліями сучасного українського суспільства, в якому вектор соціальної довіри змістився на рівень мікрогруп, в яких людина розглядається як активний суб'єкт взаємодії з найближчим оточенням, яке її формує і яке вона створює у процесі різних взаємодій. Цей вид довіри базується на самоідентифікації індивіда з певною «моральною спільнотою», до всіх членів якої він відчуває довіру, вважаючи, що вони поводитимуться у загальноприйнятій спосіб. На думку Ентоні Гідденса, індивід, існуючи в ситуації, коли будь-який елемент соціального порядку може бути переглянутий та знищений чи змінений, будь-яка цінність – перетворена чи заміщена протилежною, потребує почуття захищеності для підтримання власної продуктивної життєдіяльності. Захищеність людина може отримати завдяки довірі до вже наявних соціальних інститутів, завдяки нераціональному емоційному відчуттю того, що система продовжує працювати і є впорядкованою. З цієї віри людей у порядок, не в останню чергу з їх рутинізованих повсякденних дій, які підтримують інституційну систему, й виростає впорядкованість сучасного західного суспільства, а завдяки рефлексії над цією впорядкованістю здійснюється соціальна динаміка [7]. Суб'єктивною психологічною основою, що стимулює прагнення людей до єдності, є почуття пов'язаності з іншими, котре дає відчуття захищеності від навколишнього середовища. Прираховання себе до значущої групи дає змогу реалізувати взаємні солідарності її членів.

Довіра ж є однією квінтесенцією існування та накопичення соціального капіталу суспільства. А.М. Колот, досліджуючи питання довіри і соціального капіталу, зазначає: «Цілком очевидно, що категорії «довіра» і «соціальний

капітал» не тотожні, а співвідносяться між собою як сутність явища і його прояв. Формою у цьому випадку постає соціальний капітал, який породжується у системі «довіра / недовіра або прояви недовіри». Є всі підстави для висновку, що довіра / недовіра – це наявний рівень насиченості суспільства соціальним капіталом» [5, с. 235].

Ще класики соціологічної науки Е. Дюркгейм та М. Вебер основним компонентом соціального капіталу вважали довіру, яка за певних умов може перестати бути індивідуальною якістю, що характеризує особистість, і може поширюватися в цілому на соціальну групу чи суспільство.

У цьому ж ключі мислить і відомий політолог Ф. Фукуяма. На його думку, соціальний капітал – є «визначений потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами» [10, с. 3], тобто соціальний капітал – це форма матеріалізованої довіри. П. Бурдьє визначає соціальний капітал як «ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, що організована за принципом участі» [2, с. 66], і підкреслює значення вигоди, «яка акумулюється завдяки членству в групі, є базисом можливих солідарностей». Автор звертає увагу на важливу роль сім'ї як джерела і ресурсу соціального капіталу.

Повсякденна діяльність об'єднує людей спільними буденними потребами, справами, реалізацією спільних інтересів, взаємодопомогою, яка виникає у відносинах між людьми. Обов'язки та очікування, обмін інформацією і соціальними уявленнями створюють певний порядок життя, який значно посилює вплив пересічних громадян на вирішення питань, що стосуються їхнього життя та добробуту. Такі групи, що сформувалися завдяки повсякденним практикам, мають певний «радіус довіри», тобто коло людей, серед яких діють спільно адаптовані норми. Радіус довіри, сформований у мікрогрупі, може поширюватися на інші соціальні групи та суспільство в цілому.

Основними ресурсами таких груп є: організаційні, мобілізаційні, соціальної згуртованості і взаємодопомоги тощо.

Отже, повсякденний світ – це життя людини «тут і зараз» на певній території у найближчому соціальному оточенні. В цьому просторі людина конструює свою соціальну реальність, виходячи із усвідомленого власного ставлення до соціальних норм і установок, культурних надбань, політики і наявних ідеологій, владних інституцій, держави, цивілізаційних та глобалізаційних викликів, тобто власних сенсів буття. Повсякдення є ціннісною домінантою для людини. Так, за результатами моніторингових досліджень «Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності»,

здійснених соціологами Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2000–2017 рр., перші 5 позицій у рангу займають: матеріальний добробут, дружба, любов, сімейне благополуччя, особистісний спокій, відсутність неприємностей. Як бачимо, ці цінності упевнено можна віднести до повсякденної сфери життя людини.

На найнижчих рангових позиціях, як свідчать дані за всі роки спостереження, знаходяться такі цінності, як «залучення до літератури та мистецтва», «участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем», «високе службові і громадське становище», «можливість приносити користь людям» та «екологічна безпека» [6].

Отже, повсякденне життя має свою ієрархію значущості, вивчення якої дає можливість виявити пріоритети у вирішенні проблем як на мезо, так і на макрорівнях суспільства. Відповідно до дослідження «Вплив соціальних комунікацій на формування соціокультурного капіталу міста Мелітополь» [3] ((n) 1100 респондентів, ± 3 , $P=95\%$; вибірка багатоступенева, гніздова, квотна: термін з 09.11.2018 по 14.11.2018 р.), який проводив Центр соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького у м. Мелітополь, пріоритетними для містян є проблеми соціальної безпеки (екологія і злочинність), умов життя, потім проблеми економіки, відносин з місцевою владою, соціальної допомоги. Малозначущими виявляються питання, пов'язані з функціонуванням інститутів демократії. Практично не має значення для містян інформатизація міського управління, тобто те, що є насправді актуальним для інформаційного суспільства.

Пояснюючи першість наведених цінностей, ми виходили з того, що саме ці аксіофеномени є фундаментом благополуччя людського життя. Адже без соціальної безпеки особистість не зможе почуватися захищеною, умови життя тісно пов'язані з проблемами економіки, бо безпосередньо відображаються на матеріальному становищі, а взаємовідносини з місцевою владою впливають на комфорт та зручність на території громади, де проживає людина.

У міській громаді переважає рівень довіри, яка ґрунтується на персональному знайомстві або на спільній належності до первинної групи. Так, родичам повністю довіряють 47,3%, скоріше довіряють 52,7%, друзям повністю довіряють 18,0%, скоріше довіряють 49,3%, сусідам (повністю довіряють 42,7%, скоріше довіряють 23,3%). Водночас найнижчою довірою користуються місцеві депутати (повністю довіряють 22,0%, скоріше довіряють 15,7%), представники виконавчої влади (повністю довіряють 21,5%, скоріше довіряють 19,2%),

тому містяни розраховують в основному на себе і своїх близьких.

Такий партикуляризований вид довіри робить можливою колективну взаємодію в межах окремої мікрогромади. І своєю чергою за сприятливих умов він є необхідним для виникнення політичної довіри, яка формується в процесі поступового розширення «моральної спільноти» на нові, ширші кола населення і супроводжується формуванням ієрархії ідентичностей від родини через громадянські асоціації до політичної нації» [8, с. 78].

Більш об'єктивний компонент у структурі соціального капіталу – це мережі спілкування, тобто містки, що поєднують нас з іншими людьми. Тут розглядається міжособистісне та міжгрупове спілкування, насиченість міського простору соціальними комунікаціями різних видів. Одним із форм мережевого спілкування на повсякденному рівні є сусідство. Це пояснюється тим, що можливості задоволення потреб і реалізації інтересів місцевих жителів об'єктивно пов'язані з фактом їхнього спільного проживання на обмеженій території, з відносинами сусідства [4]. Сусідство є однією з прямих форм соціальної комунікації.

За результатами опитування, половина (50,0%) респондентів згодні з тезою, що «сусіди допомагають один одному», 46,7% – частково згодні. Вочевидь, сусідство – ресурс самоорганізації та спільності в побудові й поліпшенні рівня благополуччя суспільного середовища. Сусідство – це і соціальний феномен, і найближче соціальне оточення, і побутова взаємодопомога, ресурс згуртованості і джерело формування соціального капіталу.

Сусідство є однією із мікроспільнот, яка впливає і на інтенсивні медійні соціальні комунікації в місті. Дослідження показало, що серед тих, хто вказує на наявність допомоги сусідів, читають місцеві газети 71,2% осіб; 65,7% – місцеві сайти; 68,5% – дивляться місцеве телебачення. Серед тих, хто частково згоден з тим, що сусіди допомагають один одному, читають місцеві газети 51,3% осіб; місцеві сайти – 58,2%, дивляться місцеве телебачення 58,4%. Тобто прямі комунікативні зв'язки у форматі сусідського спілкування підвищують інформаційний інтерес до міського життя, формують соціальні комунікативно сильні групи містян. А накопичення соціального капіталу напряму залежить від безпосередніх та опосередкованих комунікацій у громаді: чим щільніші та інтенсивніші комунікації, тим більший обсяг соціального капіталу.

Іншим складником соціального капіталу на мезорівні є інтерес до міських проблем. Серед респондентів, які згодні з сусідською допомогою, 8,0% цікавляться міськими

проблеми та беруть участь у їх вирішенні; 76,0% цікавляться, але не беруть участі у їх вирішенні. Серед тих, хто частково згоден із сусідською допомогою, 22,9% цікавляться міськими проблемами та беруть участь у їх вирішенні, 71,4% – цікавляться, але не беруть участі у їх вирішенні. Чим вище рівень соціальної комунікації, тим вище інтерес до міських проблем, тобто вище міська ідентичність.

Своєю чергою міська ідентичність є вагомим маркером соціального капіталу, емпірично її можна виміряти почуттям гордості до міста. Сусідство як форма співтовариства, що заснована на близькості безпосередніх контактів між містянами, пов'язана і з почуттям гордості за все місто. Як етичний показник вона вказує на наявність емоційних зв'язків прихильності до нього, як до території, так і до міської спільноти. Гордість спонукає містян презентувати та популяризувати позитивні риси міста, видатних особистостей, рекламувати місто в тому числі і через соціальні мережі.

Без даного почуття неможливо вибудувати солідарні норми поведінки. Дослідження показало, що серед тих, хто згоден із сусідською допомогою, 62,7% пишаються своїм містом; серед тих, хто частково згоден, – 57,8%. Можна констатувати, що становлення міського самоврядування безпосередньо залежить від соціальних комунікацій та взаємовідносин із мікрогромадами міста. Особливо це стосується невеликих міст, де сусідство як форма солідарності більш розвинуте, ніж у великих.

Висновки з проведеного дослідження. Повсякдення є домінуючою сферою життєдіяльності суспільства, що має інтегративні властивості, оскільки в ній відбуваються діалектичні зв'язки індивідуального та суспільного. Одним із найбільш розвинутих локальних співтовариств у повсякденній сфері є сусідство. Його значущість полягає в тому, що без соціальної взаємодії містян (сусідів) на своїй мікротериторії неможливе формування територіальної громади як форми громадянського суспільства.

Повсякденні форми соціальних комунікацій вибудовані на солідарних відносинах, а отже, формують почуття довіри містян один до одного, впливають на інтенсивність медійних мережевих зв'язків, підвищують рівень міської ідентичності. В такий спосіб повсякденні практики впливають на норми, цінності, світогляд, формують міську свідомість та громадянськість.

Отже, повсякдення відіграє вирішальну роль у досягненні таких якостей соціального капіталу, як упорядкування соціальних відносин, надання їм стабільності, передбачуваності, загально визнаності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
2. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. Т. 3. № 5, 2002. С. 60–74.
3. Вплив соціальних комунікацій на формування соціокультурного капіталу міста Мелітополя: результати соціологічного дослідження. Центр соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2018.
4. Катаев С.Л. Барзенкова-Мясникова Л.В. Социокультурный капитал города : монография. Запорожье : КПУ, 2012. 152 с.
5. Колот А.М. Соціально-трудова сфера: етап відносин, нові виклики, тенденції розвитку : монографія. Київ : КНЕУ, 2010. 251 с.
6. Сокурянська Л., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності. URL: <http://sg-sofia.com.ua/dinamika-zinnisnih-orientazij-ukr-studentov-chasiv-nezaleznosti?>
7. Тевено Л. Наука жить вместе в этом мире. Пер. Д. Калугина. *Неприкосновенный запас*, 2004. № 3 (35).
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НППП «Ермак», 2004. 730 с.
9. Шюц А. Структура повсякденного мислення. *Соціологічні дослідження*. 1988. № 2. С. 131.
10. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуяма. *День*. 2006. 17 жовт. № 177. С. 3.

МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКИХ БОЛГАР ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

THE MENTALITY OF UKRAINIAN BULGARS AS A FACTOR OF SOCIAL ORIENTATION

Стаття присвячена аналізу менталітету (на прикладі українських болгар), який формує відповідну картину світу, визначає спосіб життя, поведінку людини та форму відносин між людьми, особливості реагування на світ, що визначається етнічними чинниками. Результати базуються на дослідженні, проведеному серед болгарської етногрупи Одеської області. Вибірка побудована на квотному розподілі з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів. У дослідженні описується автостереотип, вивчається менталітет через співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки та надається характеристика рис, властивих болгарському етнічному менталітету. Результати дослідження засвідчують високий рівень внутрішньої згуртованості болгарської меншини та високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи. Цікавим є те, що для опитуваних неабияке значення має позиція громадянської приналежності. Наголошується, що українські болгари відзначаються позитивною етнічною толерантністю. Менталітет українських болгар характеризується зверненням до розуму, а не до почуттів, саме ця особливість лежить в основі соціальної орієнтації – їх законслухняності, почутті поваги до влади, любові до порядку й стабільності. Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості.

Ключові слова: ментальність, менталітет, етноменталітет, автостереотипи, інгрупова самооцінка, українські болгар

The article is devoted to the analysis of mentality (on the example of the Ukrainian Bulgarians), which forms the corresponding picture of the world, defines the way of life, human behavior and the form of relations between people, the peculiarities of reaction to the world, which is determined by ethnic factors. The results are based on a study conducted among the Bulgarian ethnic group of the Odessa region. The sample is based on the quota distribution, taking into account the gender, age, nationality and place of residence of respondents. The study describes autostereotype, studying the mentality through the ratio of individual and collective, value and purpose-oriented in the stereotypes of everyday behavior and characteristic features characteristic of the Bulgarian ethnic mentality. The results of the study indicate a high level of internal solidarity of the Bulgarian minority and a high degree of personal attribution to the Bulgarian group. Interestingly, for the respondents, the civic affiliation is of paramount importance. Ukrainian Bulgarians are marked by positive ethnic tolerance. The mentality of the Ukrainian Bulgarians is characterized by an appeal to reason, and not to feelings, this particular feature lies at the heart of social orientation – their law-abidingness, a sense of respect for power, commitment for order and stability. An analysis of mentality in the stereotypes of everyday behavior showed a level of group consistency.

Key words: mind-set, mentality, ethnic mentality, autostereotypes, group self-esteem, Ukrainian Bulgarians.

УДК 316.334
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.10>

Гвоздецька Б.Г.

к.соц.н.,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Нікон Н.О.

к.соц.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Одеський національний
політехнічний університет

Постановка проблеми. Інтернаціоналізація українського суспільства призводять до змін в культурі та його соціальному субстраті, який відрізняє її від культури інших формацій. Культура кожного етносу містить цей соціальний субстрат¹, але не зводиться до нього, однак відображається в етнічній самосвідомості людей або його ментальності – способі мислення, способі бачення світу, в якому думка пов'язана з емоціями. Ментальність виступає у вигляді призми, призначеної для пояснення зовнішнього інформаційного впливу й соціального досвіду та регулюючої поведінку. Ментальність визначає соціально-психологічні явища, що відображають духовний світ людини або соціальної спільноти, епохи або

етнокультури [1, с. 62]. Стосовно етнічної ментальності, то це форма духовно-культурного самовияву представників етнічних спільнот, яка засвідчує наявність у них етнодиференційних ознак [2, с. 42]. Оскільки ментальність є передумовою виникнення та існування менталітету, то менталітет в соціологічному аспекті означає систему соціально-психологічних особливостей людини або спільноти. Таке світосприйняття зумовлено природним та соціальним середовищем, власною духовною творчістю суб'єкта. Світогляд зумовлює те, яким характером буде наділена людина, яка у неї буде мова, поведінка, діяльність. Він відтворює єдність та наступність соціальної спільноти. Менталітет описує властивий даній етнічній спільноті стиль життя та культури, систему цінностей, поглядів, світогляду, рис характеру, норм поведінки. Він слабо піддається впливу ззовні. На індивідуальному рівні

¹ Соціальний субстрат – соціальна сутність суспільства, що залежить від виробничих відносин, відносин соціально-класових, політичних тощо.

етнічний менталітет формується в процесі навчання та виховання, самореалізації особистості, вибору своєї ролі, засвоєння духовної культури, ідентифікації себе з найближчим соціальним, етнічним оточенням [3, с. 219].

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Сутність менталітету висвітлювалася ще в наукових працях вчених XVIII–XIX ст. Вчені використовували поняття національного характеру і описували особливості його прояву в соціальному житті та культурній творчості народів (Ж. Бюффон, В. Вундт, Е. Дюркгейм, І. Кант, Г. Лебон, Ш. Монтескьє, З. Фрейд, К. Юнг тощо).

На сучасному етапі ментальність та менталітет досліджуються в різних аспектах, тому стали об'єктами дослідження таких вчених, як І. Бичко, П. Гнатенко, І. Грабовська, П. Кравченко, О. Лісеєнко тощо. Питання етнічного менталітету стало проблемним полем вивчення С. Білокінь, В. Дорошенка, В. Євтуха, В. Погрібної, А. Ручки, Г. Смітюха, В. Стрілецького, Є. Чернявського, Є. Чорного, М. Шлямкевича, П. Юркевича, В. Янів, Я. Яремова тощо.

Попри велику кількість досліджень та наукової літератури, мінливі умови життя актуалізують проблему дослідження етнічного менталітету, оскільки він зумовлює соціальну орієнтацію, яка визначає ступінь згуртованості, інтеграції етнічної спільноти та групи.

Постановка завдання. Завданням дослідження є опис автостереотипів, для виявлення усвідомлення місця і ролі особистого «Я» у системі інгрупи; вивчення менталітету через співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки та характеристика рис, властивих болгарському етнічному менталітету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реалізація завдань дослідження здійснювалася на прикладі болгарської етногрупи Одеської області. Вибірка побудована на квотному розподілі з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів (N=150,6 тис. осіб, n= 622 особи, $\Delta=\pm 4\%$). Опитування респондентів здійснювалось на основі інструментарію, який включав в себе шкали, що безпосередньо виявляють риси, властиві болгарському етнічному менталітету, із методики вивчення автостереотипів та методики вивчення менталітету.

Болгари як етнічний сегмент українського суспільства емоційно сильно зв'язані зі своєю історичною батьківщиною, вони пишаються своїми коріннями й походженням, історією й культурою. Постійне перебування в країні, сприйняття себе частиною країни, стало цілком природним, водночас болгари не бажають відкинути чи заперечити своє болгарське походження. Самі болгари вважають за

потрібне в конкретний момент підкреслити свою етнічну чи громадянську належність.

Респондентам було запропоновано оцінити судження «Наскільки важливо для Вас усвідомлювати себе: 1) представником свого етносу (своєї національності); 2) громадянином України; 3) громадянином світу?». Результати опитування показали, що етнічна ідентифікація для болгар дуже важлива. Відчуття себе громадянами України також має важливе значення для наших респондентів. Згідно з результатами ми визначили такі тенденції: для 69,1% респондентів важливим є те, що вони болгари; 72,5% опитаних відповідають, що пишаються тим, що вони болгари.

Це свідчить про високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи і про високий ступінь гордості за свою етнічну належність. Такі показники дають нам можливість говорити про номінальну ідентифікацію болгар.

Визначаючи ідентифікацію на етноісторичних підставах, можна говорити про те, що з твердженням «Відчуваю прихильність до своєї історичної Батьківщини» згодні 38,7%; скоріше згодні, ніж не згодні – 15,1%; труднощі під час відповіді відчували – 32,6%; скоріше не згодні – 5,3%; не згодні – 8,2% опитаних. «Відчуваю гордість за свою історичну Батьківщину» – згодні 35,0%; скоріше згодні, ніж не згодні – 22,2%; складно відповісти – 28,9%; скоріше не згодні – 10,5%; не згодні – 3,4% опитаних.

Зв'язок з історичною Батьківщиною порушений, хоча респонденти і вважають себе болгарами. Це можна пояснити тим, що їхні предки дуже давно, більше двох століть тому (в 1803 р.), покинули Болгарію, але вони зберегли і підтримують традиції.

У дослідженні етнічного менталітету болгар важливо виявити уявлення про власну групу (інгрупу). Традиційним емпіричним індикатором етностереотипів є відповіді на відкрите питання типу: «Назвіть, будь ласка, п'ять позитивних і п'ять негативних якостей, властивих більшості представників вашої етнічної групи». Риси «портрету» етнонаціонального характеру не нав'язували респондентам, а створювалися ними самими. В автостереотипах болгар за частотою згадування відзначається явне домінування позитивних рис і характеристик над негативними, що підтверджує вищесказане. Позитивні риси – працьовиті, гостинні, товариські, розумні, горді, миролюбні, добрі, ввічливі, щедрі, законослухняні, скромні, волелюбні, сміливі, цілеспрямовані, відповідальні, хазяйновиті, здатні ризикувати, дружелюбні, працездатні, згуртовані, толерантні, чесні, терплячі, порядні, принципові, сумлінні, чуйні, мудрі. Негативні риси – хитрі, скупі (жадібні), заздрісні, підступні, запальні, нахабні, зарозумілі [6].

Перевага позитивної інгрупової самооцінки – це яскраве підтвердження того, що у

респондентів розвинене почуття «Ми», спрямоване на згуртування групи, усвідомлення свого місця і ролі в системі інгрупи, підвищення позитивної ідентичності її членів.

Риси характеру (менталітет) можна зрозуміти лише в співвіднесенні із загальною системою цінностей, що залежить від соціально-економічних умов і від способу життя народу. Цінності для кожного мають різне значення, тому одні люди є прихильниками цінностей колективізму, а інші – цінностей індивідуалізму. Які цінності мають для людей важливіше значення і більший вплив, а які не беруться до уваги – залежить від культури. Вивчення менталітету через структури ціннісних орієнтацій українських болгар, а точніше, співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки, підтвердило колективістське буття болгарської етногрупи [5].

Українські болгары орієнтовані на групу, оскільки в «Ми – образах» стереотипною для них виявилася якість «підпорядкованість суспільним нормам, суспільній думці». Адже одночасно з високою орієнтацією на групу болгары не є залежними від групи, її впливу, вони вважають за краще все робити самостійно: приймають рішення, домагаються його виконання, несуть відповідальність. На рівні перцепції болгары налаштовані на взаємодію. Вони відзначали велику ступінь вираженості у себе якостей, що сприяють кращому розумінню один одного і взаємодії: толерантності, емоційності, простодушності та щедрості, і менший ступінь вираженості якостей, що перешкоджають цій взаємодії і взаєморозумінню: агресивності, стриманості, хитрості (підступності) та скупості.

Терпимість і толерантність визначається, як один зі складників менталітету болгарської культури, тому слід зауважити, що за даними дослідження визначають себе толерантними 52,0% болгар, протилежної думки додержуються 10,0%: вони вважають себе інтолерантними, проявляючими агресивність. В установках на етнічність найближчого кола спілкування представники болгарської меншини виявили єдність. Більшість вважає, що,

вибираючи друзів, «національності не потрібно надавати значення» – 78,9%; 10,3% вважають, що вибирати друзів «краще серед людей своєї національності», 5,5% респондентів упевнені, що національність друзів повинна збігатися з їхньою власною національністю. За результатами дослідження, кожний другий респондент дозволив собі недобррозумілі висловлювання на адресу людей іншого походження, це свідчить про наявність серед болгарської меншини певної прихованої напруги. Слов'янські народи є об'єктом етнічної симпатії для болгар і навпаки – об'єктами етнічної антипатії для болгар є представники тюркської групи (за винятком гагаузів), араби, чеченці та цигани.

Проведений аналіз виявив, що для болгар реальний етнічний склад мікрооточення принципово відрізняється від установок, під час його формування сильно проявляється етнічна вибірковість – більшість болгар віддають перевагу оточенню своєї етнічної групи.

Українські болгары впевнені, що їх культура являє собою відкритий тип культури. «Відкритість» відіграє позитивну роль, вона лежить в основі таких важливих людських почуттів, як любов, дружба, симпатія, тобто виступає фактором, що стабілізує та збагачує культуру. У структурі ціннісних орієнтацій болгары показують залежність від соціального контролю. Вони відзначили у себе вираженість якостей «законоступність» (48,0%), але в той же час «схильність до того, щоб обходити закон» (31,0%). Також якість «лояльність до влади» притаманна болгарам більшою мірою, ніж якість «неприйняття інститутів влади». Загалом болгары оцінюють членів своєї групи як дисциплінованих та поважають владу, що, можливо, підтверджує їх колективістську спрямованість.

Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості та толерантності.

Досліджуючи риси болгарського етнічного менталітету, доцільним є виявлення їх через визначення самих болгар. Респондентам було запропоновано декілька суджень, в яких вони мали обрати позицію, найближчу до свого бачення. За відповідями було вираховано індекси та ранги.

Таблиця 1

Риси, властиві болгарському етнічному менталітету (за визначенням респондентів)

	Повністю згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Важко відповісти (%)	Це лише стереотип (%)	Зовсім не згоден (%)	Індекс*
Пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань і практики	35,4	36,3	20,7	3,9	3,7	0,480
Верховенство жіночого начала в побуті і чоловічого в державному управлінні, політиці, економіці	38,3	28,1	14,5	10,5	8,7	0,384

	Повністю згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Важко відповісти (%)	Це лише стереотип (%)	Зовсім не згоден (%)	Індекс*
Настороженість і зваженість по відношенню до усього нового, незвичного	26,8	39,2	20,4	9,3	4,2	0,376
Допитливість у поєднанні з недовірою до чужого досвіду (прагнення пізнати усе самостійно)	21,1	42,9	26,0	6,1	3,9	0,356
Особистістність переконань і цінностей за умови суворого дотримання загальноприйнятих норм поведінки	29,4	30,4	25,6	6,8	7,9	0,333
Сентиментальність і чуттєвість одночасно з умінням не показувати своїх переживань	21,1	43,6	21,7	6,6	7,1	0,325
Безжальність, якщо зазіхнули на кровні інтереси	29,9	27,7	24,3	4,8	13,3	0,280
Орієнтація на особливий вид кар'єри (бути в «теплому» місці, при ресурсах, але без відповідальності)	23,6	13,7	20,7	12,2	29,7	-0,053
Недалекоглядна хитрість, що дозволяє виграти в малому і програти в більшому	13,3	19,6	20,6	19,3	27,2	-0,138

* Індекс характеризує групу респондентів, на основі порядкової шкали з п'ятьма градаціями (від 1 – повністю згоден до –1 – повністю не згоден), він показує значущість запропонованих рис для респондентів

За результатами дослідження, в українських болгар превалює пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань і практики ($i=0,480$), оскільки життєва мудрість формується з власного досвіду та досвіду авторитетних людей, що згодом привласнюється. Спираючись на цей досвід, болгары вибудовують всю свою систему буття, світосприйняття, міжособистісні стосунки тощо.

Наступною особливістю болгарського менталітету є такий собі «патріархат», коли всіма справами, що стосуються облаштування дому, побуту, виховання дітей, займаються жінки, а чоловіки, як це заведено, займаються громадськими справами, державним управлінням, політикою, економікою ($i=0,384$). Розуміючи історію розвитку болгарського народу, його релігію, яка навчає, що саме жінка має займатися веденням домашніх справ, а чоловіки захищати свою родину, державу. Такий собі розподіл справ, де чоловіки виконують справи суспільного, «вищого» порядку. Так було сформовано за давніх часів і так залишається в повсякденні – «чоловік – здобувач, жінка – берегиня».

Настороженість і зваженість по відношенню до усього нового, незвичного ($i=0,376$). Зва-

женість до всього нового як рису болгарського менталітету відмітили 66,0% опитаних. Це дає нам привід зробити висновок – настороженість проявляється тільки на початковому етапі, з часом, переконавшись, що нічого не загрожує, ставлення до нового змінюється, і виникає інтерес.

Вислів «Допитливість у поєднанні з недовірою до чужого досвіду (прагнення пізнати усе самостійно)» за індексом займає четверте місце ($i=0,356$). Допитливість – це інструмент пізнання світу. Знання додають впевненості, відкривають нові горизонти. Допитливість – прагнення довідатись у подробицях про що-небудь нове, що тільки з'явилося, і не завжди оправдане розумними цілями прагнення знати, бачити, чути все, що оточує людину у побуті аж до самих несуттєвих подробиць. Через допитливість людина набуває життєвої мудрості, а це підтверджує пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань.

«Особистістність переконань і цінностей за умови суворого дотримання загальноприйнятих норм поведінки» – цій характерній рисі болгарського менталітету, за нашим дослідженням, респонденти віддають п'яте місце

($i=0,333$), що побічно підтверджує – *законослухняність і підпорядкованість суспільним нормам та суспільній думці є природним станом болгарського менталітету.*

Більшість опитаних болгар (21,1% та 43,6%) вважають «Сентиментальність і чуттєвість одночасно з умінням не показувати своїх переживань» однією з головних рис свого менталітету ($i=0,325$). Під сентиментальністю розуміємо сприйнятливість, мрійність, настроїв, за якого усі зовнішні враження діють переважно на почуття, а не на розум і думки, це схильність, емоційно-ціннісна орієнтація на прояв почуттів. Це підтверджує їх визначення себе як народу, якому властива емоційність, імпульсивність (33,3% і 23,8% респондентів).

Опитані болгарки вказують, що можуть бути безжальними, якщо зазіхнули на їх кровні інтереси 29,9% та 27,7% ($i=0,280$). В повсякденному житті болгарки трепетно відносяться до сім'ї та рідних, проявляють у внутрісімейних стосунках стриманість та терплячість, намагаються за любых обставин оберегти особисту гідність та повагу сім'ї, при цьому вони готові помститися за причинену шкоду або кривду, завдані сім'ї або родичам, дуже важко переживають образи, в тому числі і словесні. За таких обставин ідуть на конфлікт за всієї їхньої терплячості, яку вони відмітили (43,2% та 21,2% опитаних).

«Орієнтація на особливий вид кар'єри (бути в «теплому» місці, при ресурсах, але без відповідальності)» та «Недалекоглядна хитрість, що дозволяє виграти в малому і програти в більшому» – ці дві позиції за рангом, що займають восьме та дев'яте місця в характеристиці рис, властивих, на думку респондентів, болгарському менталітету ($i= -0,053$ та $i= -0,138$ відповідно). Причому слід зазначити, що в твердженні про орієнтацію на особливий вид кар'єри відповіді опитуваних розподілились майже пропорційно – згодних 23,6% та 13,7%; не згодних – 29,7% та 12,2%; тих, кому важко відповісти на це запитання, – 20,7%. Це означає, що в цілому орієнтація на кар'єру не є для болгар питанням, що характеризує їх менталітет, а являється, як виявилось, більш особистим. Стосовно недалекоглядної хитрості 46,5% респондентів, що складає майже половину опитаних, висловили свою незгоду з тим, що їм притаманні ці риси. Це підтверджує, що хитрість та підступність, на їх думку, болгарському менталітету (43,1%) не притаманна.

Висновки. Питання етноменталітету в умовах світової глобалізації набуває все більшої актуальності. Соціологічне дослідження етнічного менталітету являється необхідною умовою для усвідомлення місця і ролі особистого «Я» у системі інгрупи та образу «Ми», визначає ступінь згуртованості, інтеграції

етнічної групи, зумовлює соціальну орієнтацію. Знання про етнічний менталітет окремої етногрупи в поліетнічному суспільстві дає розуміння відношення цієї групи до оточуючих та подій, які відбуваються, залежно від ступеня значущості в певний період часу. Під впливом об'єктивних змін в суспільстві соціальні орієнтації можуть суттєво коливатись, але мають стабільний стрижень, зміст якого визначено особливостями етногрупи, тобто його менталітетом.

Болгарська меншина демонструє досить високий рівень внутрішньої згуртованості, що дозволяє зберігати і повною мірою розвивати свою етнічну самобутність, не перестаючи при цьому бути гідними громадянами України. Результати дослідження показали, що у болгар високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи. Слід зазначити, що за високого показника визначення себе болгарками для опитуваних неабияке значення має позиція громадянської приналежності. Щоразу говорячи про себе як про громадянина, респонденти не забували і з гордістю вказували на те, що вони є болгарками.

Найбільш значимими в образі українських болгар стали насамперед їх позитивні характеристики. Навіть під час простого порівняння якостей, що становлять два стереотипи, видно, що вони являють собою взаємодоповнюючі образи: жодне з якостей не тільки не повторюється, але всі вони належать до різних бінарних позицій. Етнічні стереотипи являють собою комплекс елементів духовної культури, зафіксований на рівні етнічної самосвідомості, що відтворюється в моноетнічному середовищі в процесі соціалізації, що проявляється в повсякденному житті представників етносу. Етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу по відношенню до представників різних соціальних груп і етносів.

Етнічна толерантність характеризується позитивним ставленням і до своєї етнічної культури, і до культури інших етнічних груп, з якими дана група контактує, хоча болгарки визначають себе як толерантних, але стосовно людей окремих національностей мають певні упередження.

Менталітет українських болгар характеризується зверненням до розуму, а не до почуттів, саме ця особливість лежить в основі соціальної орієнтації – їх законослухняності, почутті поваги до влади, любові до порядку й стабільності. Потрапивши в несприятливу ситуацію, болгарин може виявити гнучкість і виявити схильність обходити закон. Для болгарського етносу також характерні працьовитість, хазяйновитість і терпіння, прагматизм

і комерційність. Відмінною рисою болгарського характеру завжди була великодушність і терпимість до інших народів, але при цьому вони бувають різкими, категоричними у своїх судженнях. Більшості болгар властиві такі якості, як цілеспрямованість, наполегливість у досягненні поставленої мети, заповзятливість, кмітливість, щедрість і простота. Як і будь-який інший народ, болгары мають свій національний характер, складені стереотипи поведінки, що відрізняють їх від інших. Зі зміною часу та загальної політичної обстановки з'являються нові риси, що впливають на життя цього народу. Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості.

Перспективи подальшого дослідження. Розвиток суспільства і соціальна взаємодія вимагають його подальшого вивчення в рамках соціологічного аналізу, оскільки знання про ментальність, менталітет етнічних спільнот та інші показники дозволять більш глибоко зрозуміти взаємини представників певних етносоціальних груп усередині одної країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баронин А.С. Этническая психология. Киев : «Тандем». 2000. 264с.
2. Євтух В.Б. Тенденції етнонаціональної динаміки українського суспільства (1990-і рр. – 2010 р.). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2010. Вип. 16. С. 436–444.
3. Крысько В.Г. Социальная психология: словарь-справочник. Мн.: «Харвест», Москва : АСТ, 2001. 688 с.
4. Москаленко В.В. Феномен етноменталітету: психологічний аналіз. *Вісник Харківського національного університету Серія «Психологія»*. 2011. № 985. С. 78–81.
5. Нікон Н.О. Аналіз ціннісних орієнтацій болгар південного регіону України. *HABITUS*. 2018. № 6. С. 100–105.
6. Нікон Н.О. Роль етнічних стереотипів у процесі формування толерантності на прикладі болгар Одещини. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2016. № 3/4 (27/28). С. 60–65.
7. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна: минуле, сьогодення, майбутнє. Київ : Знання України, 2006 р. 36 с.

ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ

SOCIAL COMMUNICATIONS PROBLEMS IN THE CONTEXT OF THE E-LEARNING FORMATION AND DEVELOPMENT

У статті розкриваються особливості електронних комунікацій в умовах інституту освіти. Розглянуто ключові виклики і трансформації, які викликані стрімким розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій. Окреслено можливі сценарії і наслідки формування нового комунікативного середовища в контексті віртуалізації комунікативних процесів. Виділено ключові складові компоненти електронного комунікативного простору сучасного ЗВО. Акцентовано увагу на становленні і розвитку електронної освіти, а також на характеристиках інтернет-комунікацій. У статті представлені основні тенденції та трансформації, що зумовлені створенням та формуванням епохи електронних комунікацій. Сьогодні ми стикаємося з основними ризиками та загрозами, які пов'язані з активним розвитком інтернет-комунікацій. Насамперед йдеться про проблему інформаційної нерівності, соціальної ізоляції, проблеми соціалізації, комунікативних бар'єрів, ідентичності тощо. Розвиток електронної освіти ініціює появу нових комунікативних моделей, комунікативного простору, учасників комунікативного процесу. Сучасна система освіти повинна бути орієнтована на те, щоб перетворити студента з пасивного слухача на активного та ініціативного учасника навчального процесу, який володіє критичним та аналітичним мисленням, навичками пошуку творчих підходів до вирішення проблем, прагненням до постійного саморозвитку та самоосвіти. Щоб відповідати всім тенденціям на ринку праці, система освіти повинна запроваджувати інноваційні форми освіти, активно використовувати інформаційні та комп'ютерні технології, шукати ефективні моделі комунікації між учасниками освітньої діяльності.

Ключові слова: соціальні комунікації, електронні комунікації, електронна освіта, інтернет-комунікації, інформаційно-комунікативний простір.

The article deals with the features of electronic communications in the conditions of the education institute. The key challenges and transformations, which are caused by the rapid information and computer technologies development, are considered. The possible scenarios and consequences of the new communicative space formation in the context of communicative processes virtualization are outlined. The key components of the electronic communicative space of the modern university are highlighted. Attention is focused on the formation and development of e-learning, as well as on the characteristics of Internet communications. The article presents the key trends and transformations that are caused by the creation and formation of the electronic communications era. Today we are faced with key risks and threats that are associated with the active development of Internet communications. First of all, we are talking about the problem of information inequality, social exclusion, the problems of socialization, communication barriers, identity etc. The development of e-learning initiates the emergence of new communicative models, communicative space, participants in the communicative process. The modern education system should be focused on turning a student from a passive listener into an active and enterprising participant in the educational process, possessing critical and analytical thinking, skills in finding creative approaches to solving problems, a desire for continuous self-development and self-education.

The education system, in order to meet all the trends in the labor market, should introduce educational innovative forms, actively use information and computer technologies, and look for effective communication models between participants in educational activities.

Key words: social communications, electronic communications, e-learning, Internet communications, information and communication space.

УДК 378.4+004.75
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.11>

Жовнір А.О.

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Проблематика соціальних комунікацій все більш пронизує усі сфери суспільної діяльності, що призводить не тільки до її популяризації в науковому дискурсі, але й до вирішення пов'язаних із цим онтологічних питань, зокрема, сьогодні на порядку денному стають значущими такі ключові теми: трансформація комунікативних моделей, формування нових соціальних груп, проблематика комунікативних бар'єрів тощо. Стрімкий розвиток комунікативних технологій та їх проникнення в усі сфери суспільної діяльності сьогодні змушує провідні соціальні інститути шукати нові стратегії розвитку та

функціонування, які були б в змозі відповідати мінливим викликам сучасності. Всеохоплюючі тенденції інформатизації не в змозі були оминати один з головних та значущих інститутів, а саме – інститут освіти, та стати одними з ключових факторів його значних трансформацій та змін. У другій половині ХХ ст. з'являються різні соціологічні теорії та концепції, які наголошували на становленні якісно нової епохи – інформаційно-комунікативної, вимоги якої будуть виступати каталізатором модернізації освітньої системи в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід сказати, що проблематика соціаль-

них комунікацій є науковим інтересом таких вчених, як Г. Лассуел, К. Шеннон, В. Вевер, Р. Якобсон, Т. Ньюком, Ю. Лотман, Ф. де Соссюр, Ч. Пірс, С. Бейкер, та інших. Серед вітчизняних вчених варто виділити наукові праці Г. Почепцова, В. Королько, В. Мойсєєва, О. Берегової, В. Різуна, Н. Зражевської та інших.

Постановка завдання. Метою цієї статті є виділення та окреслення ключових особливостей соціальних комунікацій в умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні говорять про настання електронної епохи соціальних комунікацій як альтернативи установленій традиційній системі. Найвідомішим дослідником початку епохи електронної комунікації вважають М. Маклюєна, який проголосив завершення «ери Гутенберга» – книжково-документальної комунікації. В контексті проблематики формування електронної освіти насамперед ми говоримо про ті трансформаційні процеси, які відбуваються з соціальними комунікаціями у сфері освіти. Говорячи про електронну освіту, ми говоримо про циркуляцію символів та знаків в якісно іншому просторі, віртуальному. Отже, трансформаційні зміни системи соціальних комунікацій зумовлені глобальними процесами технологізації, інтернаціоналізації, індивідуалізації, гуманізації, віртуалізації освіти в цілому.

Під впливом інформатизації та розвитку соціальних комунікацій кардинально змінюються уявлення про сучасний заклад вищої освіти (ЗВО), метою діяльності якого стає не тільки вироблення, збір, зберігання і поширення знань, а й надання до них доступу незалежно від місцезнаходження користувача [1].

Новизна Інтернету як комунікаційного середовища полягає в тому, що він дає можливість кожному індивідуальному джерелу інформації – окремої особистості, організації, корпорації – сформулювати повідомлення і запропонувати його необмеженій кількості потенційних одержувачів. Об'єднання користувачів в мережі Інтернет призвело до створення якісно нового соціального простору, де різними способами можлива комунікація і інтеракція партнерів, які розділені простором, що належать до різних соціальних середовищ і систем, але здатні вступити у відносини в рамках нової комунікативної системи, що склалася. Інтернет ініціює зміни соціальної структури суспільства, створюючи нові спільноти, об'єднані за новими ознаками, серед яких комунікації стають все більш цілеспрямованими та інтенсивними, з одного боку, та може стати ключовим каталізатором соціальних нерівностей та поляризації соціальних груп – з іншого.

Мова як основний засіб спілкування людей теж зазнає змін, вона стає все більш алгорит-

мізованою, відбувається мінімізація змісту понять і їх спрощення, що призводить до значної швидкості обробки і накопичення інформації. Крім того, сьогодні ми говоримо про формування особливого інтернет-сленгу, «нової» мови, яка стає універсальною, в тому числі для учасників освітнього процесу. Розвиток інтернет-комунікації впливає на традиційні форми письмової та усної комунікації, а отже, стає фактором впливу на культуру міжособистісного спілкування в цілому. Найбільш показовими є такі процеси: стає можливим говорити стисло та відмовитись від традиційних правил листування та обміну інформацією [3].

Соціальні комунікації сьогодні є двоскладовими явищами, які об'єднують соціальний і комунікативний підходи. Взаємодія суб'єктів соціальних комунікацій в медіа-реальності відображає нову якість інформаційних суб'єктно-об'єктних відносин, яка пов'язана зі значним збільшенням активності медіа та прийняттям ними деяких соціомодельючих функцій. Так, наприклад, А.М. Фортунатов у своїй роботі «Взаємодія суб'єктів соціальної комунікації в медіа-реальності» називає наступні основні характеристики сучасних комунікативних процесів: маніпуляцію, перформативність і медіатизацію [2].

Ті лінійні біхевіористичні моделі комунікації, які були тривалий час популярні (моделі Д. Лассуєлла, Т. Ньюкомба), втратили свою актуальність в контексті віртуалізації освітнього простору. Комунікаційні процеси в ЗВО вимагають розробки більш складних моделей спілкування та обміну інформацією. Необхідно враховувати вплив соціальних інститутів, шляхів розповсюдження повідомлень, розрізняти рівні їх взаємодії. Комунікаційні моделі повинні передбачати наявність зворотних зв'язків із користувачами та комунікаційні бар'єри під час спілкування, обміну та передачі інформації між учасниками комунікації. У сучасних дослідженнях все ширше застосовуються системні моделі комунікації, які включають інформаційні процеси в більш широкий соціальний контекст.

Сучасні тенденції гуманізації свідчать про те, що ми йдемо від традиційної моделі передачі інформації та відтворення знань вчителя та засвоєння їх учнями. В контексті електронної освіти ми маємо справу з інтерактивною «партнерською» моделлю, яка перестає розглядати учня як пасивного реципієнта. Він стає агентом освітнього процесу, який активно координує комунікативну діяльність. В цьому виражається індивідуалізація освіти, у зв'язку з чим змінюються методики навчання, комунікації повинні мати особистісний характер, що може забезпечити система електронної освіти. В результаті формування нового комунікативного середовища трансформується

також й ідентичність учасників комунікативного процесу, сьогодні трансформується система соціальних статусів і ролей. Ми відмовляємось від споживання дихотомії «вчитель–учень» і від їх традиційних поведінкових рис, ми говоримо про тьютора, який лише наставляє учня, допомагає йому знайти необхідну інформацію та обробляти її самостійно.

На основі вивчення основних компонентів комунікації та особливостей соціальної комунікації, зумовленої розвитком нових інформаційно-комунікативних технологій, комунікацію сучасного навчального закладу слід розглядати як комунікацію, яка є опосередкованою навчальним документом, в тому числі і електронним, побудованою на обміні цими документами, які формують документальні потоки, що рухаються по комунікаційним каналам під час комунікаційного процесу.

Основними складниками інформаційно-комунікативного середовища ЗВО є: суб'єкти комунікації (студенти та професорсько-викладацький склад), засоби комунікації (інструменти та технології, канал передачі); предмет комунікації та повідомлення; ефекти комунікації (наслідки комунікаційної діяльності проявляються або в поведінці, або у внутрішньому стані або у відносинах суб'єктів цього спілкування). Але передусім в електронній освіті з'являється посередник – інформаційно-комунікативні технології, ті засоби та канали, від яких залежить не тільки ефективність, але й сама можливість реалізації комунікативного процесу [4].

Отже, які ми можемо виділити особливості електронних комунікацій?

- 1) віртуальність (віртуальний простір);
- 2) опосередкованість;
- 3) інтерактивність;
- 4) гіпертекстуальність (численні одночасні потоки інформації);
- 5) глобальність (долає просторово-часові обмеження);
- 6) креативність;
- 7) можливість анонімної комунікації;
- 8) мозаїчність;
- 9) деперсоніфікованість (маємо справу з символами та знаками);
- 10) загальнодоступність;
- 11) можливість зберігання результатів комунікації (електронна пам'ять);
- 12) інтегрованість;
- 13) оперативність (динамічність) комунікації;
- 14) ускладненість емоційного компонента спілкування [4].

Анонімність електронних комунікацій надає можливість приховати риси реального «Я», такі як стать, вік, зовнішність, освіту, соціальний статус, і використовувати замість них ті, що наближені до ідеального «Я» особистості.

Отже, ми відзначаємо віртуальну комунікацію не просто між персонами, соціальними масками, а між «ідеальними» персонами, які стають на захист власної ідентичності.

Популяризація концепцій безперервної освіти ("life-long-learning") призвела до того, що ми відчули потребу в методах і технологіях організації комунікації, які здатні були б забезпечувати особистісний та професійний розвиток протягом усього життя. Безперервна електронна освіта, яка не є обмеженою ні часовими, ні просторовими обмеженнями.

Крім того, електронну освіту визначають як поетапну комунікацію, спрямовану на накопичення, трансформацію і розвиток вже наявних навичок, умінь, емоційних реакцій, а також практик діяльності. З точки зору соціально-культурного конструктивізму освітній процес є комунікативною соціально-культурною діяльністю, головним призначенням якої є організація ефективної взаємодії та діалогу між суб'єктами навчання. Цей підхід натякає на те, що для організації ефективного навчального процесу необхідно поєднувати електронний навчальний контент (технології самоосвіти) і традиційні методи навчання. Під час виконання цих умов буде досягнуто формування соціально-конструктивістського досвіду, який буде оптимізувати і підвищувати ефективність навчального процесу [1].

Поєднання вербальної та невербальної інформації (картинка, звуковий фрагмент тощо) також є типовим для деяких жанрів електронної комунікації. Комунікація між користувачами мережі здійснюється засобами природної мови, яка в Інтернеті отримує ряд додаткових функцій. Можна сміливо стверджувати, що електронний дискурс багато в чому є новим типом і якісно іншим простором комунікації. Значною мірою це пов'язано з частковим зняттям етичних бар'єрів комунікації, що зумовлено віртуальним середовищем. Сьогодні ми спостерігаємо, що комп'ютерний сленг переходять в загальноживану лексику і діловий дискурс, та стають все більш популярними ігрові умови комунікації, навіть у діловій сфері.

Однак, говорячи про електронну комунікацію, слід наголосити на виникаючих комунікативних бар'єрах, особливо в процесі віртуальної міжкультурної комунікації – в розбіжності когнітивних просторів комунікантів, джерелом якої є використання різних моделей сприйняття дійсності, що неминуче знаходить відображення в електронному дискурсі.

У контексті електронної освіти ми можемо спостерігати міжособистісну, масову (one-to-many or many-to-many) та автомасову, синхронні та асинхронні комунікації (у цьому контексті ми говоримо про роботизацію, у зв'язку з якою стає можливою двостороння комунікація з автоматизованими системами).

Висновки. Резюмуючи, слід наголосити на тому, що сьогодні, у зв'язку з технологізацією освітнього процесу, кардинально змінюється інформаційно-комунікативна функція освіти, яка раніше мала на меті не тільки передачу та трансляцію знань, але й морально-етичне виховання, соціалізацію, культурний розвиток тощо. Але, на жаль, сьогодні усі ці латентні, але такі важливі питання все більше втрачають свою значущість, що здійснює вплив на підготовку нового «цифрового» покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жулкевська В.О. Дистанційна освіта: історичний аспект зарубіжного досвіду. *Вісник Львівського університету*. 2004. Вип. 18. С. 81–88.
2. Ибрагимова С.Н., Жельская Л.Б. Особенности современной Интернет-коммуникации. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии*: сб. ст. по матер. VII междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2012.
3. Куликова А.В. Особенности интернет-коммуникаций. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки»*. 2012. № 4 (28). С. 19–24.
4. Кириченко Е.А., Ярута А.Г. Особенности Интернет-коммуникации как новой формы социализации в современном обществе. *Межкультурная коммуникация: лингвистический, социальный и медицинский аспекты*: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Курск, 2012. С. 17–21.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И ФАКТОРОВ РЕВОЛЮЦИИ В КОНТЕКСТЕ БИХЕВИОРИЗМА

THEORETICAL ANALYSIS OF CAUSES AND REVOLUTION FACTORS IN THE CONTEXT OF BEHAVIORISM

Аналіз теорій революції та причин її виникнення показує, що вивчення цього феномену відбувається вже тривалий період, а варіативність у застосуванні поняття відображає різноманіття наукових концептів у ранжуванні основних революційних причин і факторів. Подано класифікацію різних теорій революції, яка складена за схожим ознаками, або як окремий феномен. Зазначено, що психологічний фактор є найбільш притаманним нестабільним суспільствам, що впливає на розвиток революційної ситуації в суспільстві. На підставі концепції біхевіоризму виділено, що причиною української революції є трансформація суспільної свідомості, вихідною умовою якої є соціальна дезорієнтація, що викликано зміною стратифікаційного порядку та правилами дії соціального ліфту. Визначено, що основними факторами змін у суспільній свідомості є соціальна аномія і соціальний цинізм, які призводять до розвитку в суспільстві такого соціального фактора, як соціальне безумство. Доведено, що негативна трансформація суспільної свідомості проявляється: у розвитку ідей релігії, утопії, міфу й міленаризму, що використовуються елітами в боротьбі за владу шляхом створення утопічної міфологемі про справедливу форму управління державою; у руйнуванні колишньої системи моральних цінностей; у розвитку впевненості щодо неможливості позитивних інституційних змін чинної влади; у закликах про справедливість будь-яких революційних дій. Розглянуті причини і фактори корелюються з протестним голосуванням й відображають розвиток в суспільстві нових міфологем, що згодом призводять до розвитку нової революційної ситуації та повторення колишнього революційного причинного взаємозв'язку.

Ключові слова: революційна ситуація, трансформація суспільної свідомості, причинні взаємозв'язки революції.

The analysis of theories of the revolution and the causes of its emergence shows that the study of this phenomenon is a long period, and the variability in the application of the concept reflects the diversity of scientific concepts in ranking the main revolutionary causes and factors. The classification of different theories of revolution, which is composed on similar grounds, or as a separate phenomenon, is presented. It is noted that the psychological factor is the most characteristic of unstable societies, which influences the development of the revolutionary situation in society. Based on the concept of behaviorism, it is emphasized that the cause of the Ukrainian revolution is the transformation of social consciousness, the initial condition of which is social disorientation, which is caused by the change of the stratification order and the rules of action of the social lift. It is determined that the main factors of changes in social consciousness are social anomie and social cynicism, which leads to the development of a social factor such as social insanity in society. It is proved that the negative transformation of social consciousness manifests itself in the development of the ideas of religion, utopia, myth and millenarism, used by elites in the struggle for power by creating a utopian myths about a fair form of government; collapsing system of moral values; feelings about the impossibility of positive institutional changes in the current and voiced calls for the justice of any revolutionary action. The reason and factors considered are correlated with the protest vote and reflect the development of new myths in society, which subsequently leads to the development of a new revolutionary situation and the repetition of the former revolutionary causal relationship.

Key words: revolutionary situation, transformation of social consciousness, causal interconnection of revolution.

УДК 316.332:64
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.12>

Идрисов Б.

к.соц.н.,
доцент кафедри соціології
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Необходимость изучения революции обусловлена особенностями данного феномена – мобильностью структурных изменений за достаточно короткий промежуток времени. Периодически возникающие либо повторяющиеся революции в различных странах мира стали неотъемлемым элементом существования человечества на современном этапе развития, и соответственно, осознание причин революции и факторов их развития вызывает несомненный интерес социологов и исследователей в различных отраслях научного познания.

Анализ исследований и публикаций. Актуальность социологического изучения

революции впервые выделил П. Сорокин в 1923 году, что дало импульс к развитию новой научной отрасли. Дальнейший интерес к проблеме получил свое отражение в исследованиях Т. Гарра, В. Вертхайма, Р. Дарендорфа, Т. Парсонса, Т. Скокпол, У. Сьюэлла, П. Штомпки, Ж.-Л. Фабиани и многих других зарубежных специалистов. Анализ отечественных исследований показывает, что вопросам революции посвящены работы таких социологов, как М. Антонович, В. Бурлачук, М. Гуцалюк, О. Журавлев, А. Колодий, Р. Рябчук, С. Сальникова. Однако, несмотря на большое количество научных публикаций, вопросы причин радикальных общественных

изменений остаются недостаточно изученными, что вызвано:

1) отсутствием единого подхода к определению содержания понятия «революция» и, соответственно, ее причин;

2) разнообразием научных концептов в выделении революционных факторов, условий развития, хода событий и последствий революции.

Постановка задания. Именно поэтому целью статьи является выделение причины развития революционной ситуации в Украине в контексте бихевиоризма, а ее основными заданиями – анализ и классификация причин революции, и выделение ее социально-психологических факторов.

Изложение основного материала.

В соответствии с поставленными задачами статьи следует выделить, что понятие «революция» обладает собственной историей развития и концептуальными различиями. Так, анализ работ, посвященных данному феномену, показывает, что у античного историка Полибия под «революцией» подразумевалась переустановка вещей в надлежащем порядке, где тирания – это отклонение, требующее исправления.

В Средневековье Н. Коперник слово «революция» использовал в астрономии, что означало вращение небесных тел по кругу.

Отметим, что трактовку понятия в современном контексте впервые использовал Н. Макиавелли в 1513 году в работе «Государь», и уже в текстах Ф. Бэкона, Д. Юма и Э. Берка под словом «революция» стали подразумеваться беспорядки, заговоры и мятежи, происходящие с древнейших времен по настоящее время.

В эпоху Просвещения проявились первые противоречия в применении понятия: например, Вольтер считал английскую революцию 1640 конфликтом между протестантами и католиками; у Монтескье революция трактуется как естественный процесс, итогом которого являются изменения в государственном устройстве; у Дидро – это значительное изменение в управлении государством, где одной из ключевых составляющих является движение масс; у Гегеля революция отличается от обычных реформ участием в ней народа, представляя собой массовое движение снизу.

В XIX веке изучение вопросов возникновения революции приобрело системный характер. Так, Дж. Кларк, в статье «История и теория революций», напечатанной в 1862 году, впервые выделяет, что «...Восстание и мятеж могут быть результатом прихоти, страсти, амбиций, ревности или других простых локальных причин, и именно поэтому они быстро проходят». Автор предложил несколько вариаций поня-

тия «революция», отметив что «во всех определениях фундаментальная концепция одна и та же»:

1) радикальное или органическое изменение в устройстве государства, совершенное мирным либо насильственным путем;

2) успешное сопротивление существующей власти, в результате которого устанавливается ее новая форма;

3) исчезновение устаревших институтов власти и возникновение новых, определяющих движение в развитии истории [14, с. 4–5].

В данный период начинают формироваться теории, которые впоследствии станут основой практических революционных действий. Однако лишь после волны революций, произошедших в первой половине XX века, проявилась необходимость научного переосмысления причин кардинальных социальных изменений. Так, в работе «Социология революции», опубликованной в 1925 году и давшей импульс к развитию новой научной отрасли, П. Сорокин с позиции бихевиоризма рассматривает революцию как «определенное изменение поведения членов общества в психике и идеологии, убеждениях и верованиях, морали и оценках» [9].

Отметим, что в статье сознательно не приведен анализ современных понятий «революция», так как авторы многочисленных исследований данного феномена определяют его содержание в зависимости от личного ранжирования основных причин возникновения и факторов развития. Именно поэтому, по определению самого П. Сорокина, «не имеет смысла добавлять ко всем этим определениям еще одно дополнительное» [9].

Проведенный анализ научных работ показывает, что дальнейшие исследования революции проводились в следующих направлениях:

1) в контексте простого распределения революций на «западные» и «восточные», где причинами революции являются изменения социально-экономических формаций, либо революцией называются любые массовые радикальные формы протеста, мятежи и государственные перевороты;

2) сложного сочетания теорий, где рассматриваются различные типы, виды и подвиды революций, группируемые по схожим признакам и методам изучения, при этом основной целью социологических исследований в США является нахождение механизмов предотвращения революции.

Согласно направленности, теории революции группируются по схожим признакам и методам изучения:

1) концепции, рассматривающие влияние политических элит государства на развитие революционных процессов;

2) экономические теории, определяющие влияние социально-экономического кризиса в управлении либо значение противоречий технологической модернизации на рост революционных настроений;

3) бихевиористские теории, в которых изучаются вопросы массовой психологии.

В таблице 1 нами предлагается классификация наиболее признанных теорий революции, составленная по схожим выделенным в них причинам, либо как феномен, заслуживающий особого внимания [12, с. 65–68; 21, с. 199–257; 10, с. 45–47, 82; 18, с. 415–419; 16, с. 68–83; 13, с. 138–162; 15, с. 133–163; 17; 22, с. 1–17; 19]. Отметим, что в представленную классификацию нами не включены теории «цветных революций» Д. Шарпа и «прогнозирования будущих революций» Дж. Форана по следующим причинам:

1) диссертацию Джина Шарпа 1964 года «Ненасильственные методы свержения режимов» сами американские ученые рассматривают как теорию свержения правительств, но не изучения причин революции, а работа «198 методов ненасильственных действий», изданная в 1973 году, является методическим

пособием по созданию революционной ситуации в «недемократических» странах и практическим действиям революционеров;

2) исследования Джона Форана 1998–2008 годов, где ключевой является работа «Взять власть. О происхождении революций третьего мира» 2005 года издания, относятся к футурологической концепции, основанной на количественном историко-сравнительном анализе с использованием «таблицы истинности» Т. Викхам-Кроули.

Отметим, что практически во всех теориях отмечается, что психологический фактор наиболее присущ нестабильным обществам. Именно поэтому в статье рассматривается революционная ситуация как долгосрочная причина революции, сформировавшаяся под влиянием следующих факторов:

1) периодической трансформации общественного сознания;

2) развития в обществе идей утопии, мифа, религиозности и миллениаризма в построении государства.

Решение задачи основано на утверждении П. Сорокина, что исходным условием

Таблица 1

Причины революции, представленные в различных социологических концепциях

Теории революции	Авторы	Основные детерминанты кардинальных действий
Описания, корреляции и уникализма	К. Бринтон, Д. Фаирчайлд, Р. Макивер	Отсутствует понятие «причина»: описываются экономические, социальные, психологические, культурные «корреляции» и «переменные», характеризующие предреволюционную ситуацию
Поссибилизма и взаимодействия	В. Вертхайм, Л. Стоун	Взаимодействие интеллектуального, экономического, политического, социального и психологического факторов
Утопии и мифа, идеологии и миллениаризма	С. Эйзенштадт, М. Ласки, Г. Колли и Л. Миллер, Р. Блакей	Апелляция к «справедливой» форме правления; дискредитация системы ценностей, на которую опирается старая власть; миллениаристский призыв современных «пророков» к людям с разорванными традиционными связями
Автономности политического фактора	В. Тимашев, С. Хантингтон, Дж. Джиллис	Напряженность и конфликт между правительством и оппозицией, вызванные социальными, экономическими и национальными факторами, где свершение революции зависит исключительно от особенностей существующей политической системы
Сила оппозиции или «Теория насилия»	П. Калверт	Превышение у оппозиции «минимального количества силы, необходимой для свержения правительства в данный момент»
Внутренней войны	Х. Экштейн	Неэффективность элит в формулировке новых политических ориентаций; препятствование и подрывная деятельность оппозиции действиям правящей элиты
Социального конфликта	Ч. Джонсон, Д. Пейдж	Дисфункция общественной системы; коммерческая перестройка социума; рост неравенства в перераспределении конечного продукта
Монизма	К. Маркс, Г. Уайт, И. Крэмник, М. Олсон,	Противодействие устаревших систем управления созданию взаимосвязи между экономическими, технологическими и социальными изменениями в развитии общества
Структуралистских моделей новых революций	Т. Скокпол	Слабость государства на международной арене; экономическое отставание; взаимосвязь государства с доминирующим классом, где используются ресурсы всего общества для достижения собственных целей

революции является разбалансированность социальной или культурной систем либо их обоих в совокупности, влияющих на деформацию общественного сознания. Подобный подход позволяет сделать предположение, что украинское общество с момента обретения государственной независимости испытывает определенные повторяющиеся периоды трансформации общественного сознания, состоящие из трех фаз, последовательно сменяющих друг друга.

Выделим, что исходным условием подобной трансформации является социальная дезориентация – состояние, проявляемое в низкой чувствительности к социальным нормам и непонимании личностью их иерархии. Так, произошедшая в 1991 году смена общественно-экономической формации привела не только к перераспределению общественного богатства в пользу меньшинства и обнищанию подавляющей части населения, но и к уничтожению прежнего стратификационного порядка, разрушению устоявшихся культурных норм и правил действия социального лифта. Дальнейшее кризисное развитие ситуации в начале 1990-х годов привело к такому состоянию общества, когда, по утверждению П. Сорокина, «индивид отказывается от цивилизованного поведения. <...> Законопослушный гражданин становится вором и бандитом, работник становится нищим, аристократ отправляется на рынок торговать [9].

1. Фаза социальной аномии – состояние общества, характеризующееся формированием «аморального большинства» в первой половине 1990-х годов. По результатам исследований Института социологии НАНУ Е. Головаха делает вывод, что «Действовавшие ранее нормы человеческой порядочности и ответственности, регулирующие поведение и взаимоотношения людей начинают восприниматься большинством как нормы поведения «моральных аутсайдеров». Возникший при этом конфликт между необходимостью в авторитетном институте общественной морали и пренебрежением к нему со стороны «аморального большинства» будет только развиваться» [3, с. 20–22]. Р. Мертон в работе «Социальная теория и социальная структура» приходит к выводу о взаимосвязи между ростом аномической деморализованности и агрессивными настроениями в обществе [8, с. 118–124]. Таким образом, состояние социальной аномии приводит к развитию социального цинизма, вызванного ненормативной реакцией на аномии и сопровождающегося последовательным разрушением моральных основ регуляции социального поведения.

2. В фазе социального цинизма в общественном сознании происходит, по утверждению Е. Головахи, «Разрушение социального

капитала, являющегося решающим фактором роста общественного благосостояния и перспективой устойчивого развития социума. Да и о каком социальном капитале можно говорить в государстве, где граждане открыто соглашаются с суждениями, характеризующими большинство людей как бесчестных, непорядочных и не заслуживающих доверия. Оценка большинством большинства, по сути, означает общественную самооценку, которая не зависит от уровня образования и рода занятий» [4, с. 59–66]. Соответственно, сформировавшееся «аморальное большинство» избирает себе подобную элиту государственного управления, которая для укрепления собственной власти различными способами активно выстраивает «аморальный порядок», например, по линии «галицкой» либо «донецкой» моделей электорального выбора, все более и более раскалывая общество [7, с. 142–152].

3. Фаза социального безумия характеризуется активным разрушением остатков прежней ценностно-нормативной системы, вследствие чего проявляются следующие элементы деформации общественного сознания:

1) в поведении начинают превалировать аффективный, когнитивный и моральный аспекты индивидуального сознания;

2) повторяющаяся смена моральных ценностей приводит к неопределенности личности в выборе целей, методов и средств повышения собственного социального статуса.

Сложившаяся ситуация в обществе напрямую влияет на формирование такого образа жизни, в результате чего в индивидуальном сознании возникает противоречие между поступками и эмоциями. При этом собственные рациональные действия по адаптации к изменяющимся условиям жизни человек эмоционально отторгает, демонстрируя постоянное ухудшение социального самочувствия [3, с. 20–22]. Дальнейшие изменения в общественном сознании начинают проявляться в массовом искажении восприятия, памяти и логической связи идей, в подверженности иллюзиям и суевериям, на что обратил внимание еще в 1923 году П. Сорокин [9]. Подобное болезненное состояние общества, где эмоциональное превалирует над рациональным, может достаточно долго оставаться локальным явлением. Однако оно может привести и к несопоставимым по масштабам воздействия на общественную жизнь социопатиям, например, вооруженному конфликту внутри страны [6, с. 6–12].

Именно в данной фазе, психологическая нестабильность общества начинает активно использоваться элитами в качестве основного ресурса в борьбе за власть. За достаточно короткий промежуток времени под влиянием

подконтрольных СМИ в обществе создаются следующие факторные взаимосвязи развития революционной ситуации:

1) формируется утопическая мифологема о «справедливой форме» управления государством;

2) дискредитируется прежняя система ценностей, поддерживаемая действующей властью;

3) развиваются настроения о невозможности позитивных институциональных изменений действующей политической элитой в ближайшем будущем – складывается ситуация, когда «революционный импульс следует считать производным от фрустрации» [20, с. 233];

4) современными «пророками» озвучиваются миллениаристские призывы о справедливости любых революционных действий, направленные на людей с разорванными социальными связями;

5) выделяются священное и профанное, определяются методы инициации масс и выбор жертвы, выбираются пространство и время ритуала перехода власти. Данный механизм достаточно подробно описан В. Бурлачуком в работе «Власть, ритуал и «Оранжевая революция» [1, с. 63–75].

Однако стремление людей воплотить мечту о лучшем обществе, избирая новую элиту управления государством, приводит к повторению революционной причинной взаимосвязи, выделенной М. Ласки: «утопия – революция – догма – ложь – возвращение к утопии – новая революция, где каждый революционер впоследствии становится либо угнетателем, либо еретиком» [18, с. 415–419].

Выводы из проведенного исследования. Таким образом, полученные результаты исследования дают основания для выводов, что долгосрочной причиной украинских революций является революционная ситуация, сформированная под влиянием следующих факторов:

1) трансформация общественного сознания, представляющая собой следующую взаимосвязь трех звеньев-фаз: социальная аномия – социальный цинизм – социальное безумие, где каждая фаза является логическим следствием и продолжением предыдущей, обладает тенденцией к повторению и характеризуется сужением во времени – первый революционный период продолжался 13 лет (1991–2004) и закончился «Оранжевой революцией»; второй занял 9 лет (2004–2013), завершившись «Революцией достоинства»;

2) развитие в обществе идей утопии, мифа, религиозности и миллениаризма в построении справедливого государства.

Данные причина и факторы влияют на сохранение революционной ситуации, кор-

релируются с протестным голосованием, вызванным фрустрацией, и отражают развитие в обществе новой мифологема о «преданном слуге, служащем своему народу».

Следует отметить, что в статье рассмотрены лишь бихевиористский аспект революций – исследования революции конца XX – начала XXI столетий направлены на комплексное изучение причин и факторов, так как «социальные причины» могут коррелировать с демографическим фактором, а «поведение элит» находится в экономической плоскости. Однако для более детального анализа необходимо изучение экономического, политического, военного и культурного факторов, в том числе и влияние внешних акторов на внутреннюю политику государства. Поэтому вопросы сохранения революционной ситуации и свершения новых революций в Украине требуют комплексного изучения учеными различных отраслей науки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурлачук В. Власть, ритуал и «Оранжевая революция». *Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики*. Київ : Стило: Фоліант, 2005. С. 63-75.

2. Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение. Москва : Институт Гайдара, 2015. 192 с.

3. Головаха Е. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. Киев, 2002. № 6 (62). С. 20–22.

4. Головаха Е. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, 2014. Вип. 1(1). С. 49–56.

5. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Москва : РОССПЭН, 2002. 288 с.

6. Ідрісов Б. Трансформація суспільної свідомості як довгострокова причина революції. *Соціологічні студії: зб. наук. праць*. Луцьк : Вид. Східноукраїнського університету ім. Лесі Українки, 2019. 1(14). С. 6–12.

7. Ідрісов Б. Типологія і моделювання електоральної культури в сучасному українському суспільстві. *Нова парадигма : зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 101. С. 142–152.

8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия. Москва : Социс, 1992. № 2–4. С. 118–124.

9. Сорокин П. Социология революции. Москва : РОССПЭН, 2005. 704 с. URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/sorokin_p_sociologija_revolyucii_2005/25-1-0-4696.

10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. Москва : Аспект Пресс, 1999. 416 с.

11. Brinton C. *The Anatomy of Revolution*. New York : Vintage, 1965. 320 p. http://mrfarshtey.net/review/Political_Revolutions.pdf.
12. Calvert P. *Revolution and international politics*. – London : Bloomsbury Academic, 2016. 176 p.
13. Clark J. *The History and Theory of Revolutions*. Leopold Classic Library, 2015. September, 28. 43 p. URL: <https://www.amazon.com/history-theory-revolutions-Princeton-Review/dp/B015W801QM>.
14. Eckstein H. *On the Etiology of Internal Wars*. *History and Theory*, 1965. Vol. 4. № 2. Pp. 133–163. URL: <https://philpapers.org/rec/ECKOTE>.
15. Huntington S. *Why International Primacy Matters*. *International Security*, 1993. Vol. 17. №. 4. Pp. 68–83. URL: https://inis.iaea.org/search/search.aspx?orig_q=RN:25003789.
16. Johnson C. *Revolutionary Change*. – Boston : Little, Brown, 1966. 169 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Revolutionary_Change.html?id=LYmfmDa6MUEC&redir_esc=y.
17. Lasky M. *Utopia & Revolution*. *Western Ontario: Political Theory*, 1977. № 5 (3). Pp. 415-419. URL: <https://refdb.ru/look/1516350-pall.html>.
18. Skocpol T. *France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions*. Harvard Universitet, 1976. 210 c. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/7fed/fe91707a1ad78f5b4d7d50763fce12ea3eb6.pdf>.
19. Waelder R. *Progress and Revolution: A Study of the Issues of Our Age Progress*. N.-Y. : International Universities Press, 1967. 372 p.
20. Wertheim W. *Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation*. Harmondsworth : Penguin Books Ltd., 1974. 416 p.
21. White H. *Stories from Identity and Control*. *Bologna: Sociologica Fascicolo*, 2007. 3, novembre-dicembre. Pp. 1–17. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.893.9171&rep=rep1&type=pdf>.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION: SOCIOLOGICAL ASPECTS

У статті розглядаються освітньо-інформаційні технології, що потребують ретельного вивчення з метою подальшого впровадження інтернет-ресурсу у процес навчання. Усі члени сучасного інформаційного суспільства незалежно від їх суспільного становища використовують інформацію та знання у сфері своєї діяльності, вирішуючи безперервно певні завдання і задачі. При цьому відбувається постійне збільшення багажу знань, досвіду. Тому одним із важливих напрямів розвитку інформатизації освіти є нові інформаційно-комунікаційні та комп'ютерні технології. Зростання досліджень з використанням інформаційно-комунікаційних технологій міцно прив'язані до начального процесу. Переваги спеціальних програм дозволяють організувати контроль якості даних безпосередньо під час їх введення. Впровадження можливостей технічних і програмних засобів сучасних освітньо-інформаційних технологій дозволяє: забезпечити управління інформаційними потоками; спілкуючись з користувачем на природній мові, здійснювати розпізнання образів і ситуацій, їх класифікацію; ефективно навчати логіки доказів; накопичувати і використовувати знання; організувати різноманітні форми діяльності по самостійному вилученню і наданню знань; здійснювати самостійні «мікрівідкриття» досліджуваних закономірностей. Розвиток інформаційного середовища сфери освіти залежить від забезпечення системи освіти як в цілому, так і кожного навчального закладу окремо, спеціалізованими підрозділами, пристосованими для організації діяльності з засобами нових інформаційних технологій. Інформатизація суспільства трансформує та технологізує розумову діяльність людини за допомогою комп'ютерів та за допомогою використання сучасних освітньо-інформаційних технологій. Технологізація розумової діяльності відкриває новий шлях до інноваційного творчого мислення, що надалі впливає на розвиток не лише інституту вищої освіти, а й окремої особистості.

Ключові слова: освітньо-інформаційні технології, обробка інформації, методи збору інформації, інформаційно-комунікаційні технології, інформатизація освіти.

The article deals with educational and informational technologies that require careful study, which is related to the further introduction of the Internet resource into the learning process. All members of the modern information society, regardless of their social status, use information and knowledge in the field of their activities, continuously solving some issues and tasks. At the same time, it leads to a constant increase in knowledge and experience. Therefore, new information and communication technologies, as well as computer technologies are important directions of the development of computerization of education. The increase of quantity of researches using information and communication technologies is firmly connected to the educational process. The advantages of special programs make it possible to organize the quality control of data directly during their introduction. Implementation of the possibilities of technical and software tools of modern educational technologies allows: to provide information flow management; to recognize the images and situations and to classify them communicating with the user in the natural language; to effectively teach the logics of evidence; to accumulate and to use knowledge; to organize various forms of activity for independent extraction and provision of knowledge; to carry out independent "micro-openings" of the studied patterns. The development of the informational environment in the field of education depends on the provision for the education system as a whole, as well as for each institution separately, with specialized units adapted to organize activities with the means of new information technologies. Informatization of society transforms and technologizes the intellectual activity of human beings with help of computers and through the use of modern educational and information technologies. Technification of intellectual activity opens a new way for innovative creative thinking, which, in the future, influences the development not only of the higher education system, but also the development of separate individuals.

Key words: educational information technologies, information processing, methods of data collection, information and communication technology, informatization of education.

УДК 373.091.3:316
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.13>

Кирилюк Н.А.

к.політ.н.,
доцент кафедри документознавства
та інформаційних технологій
Державний університет телекомунікацій

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів розвитку інформатизації освіти є нові інформаційно-комунікаційні та комп'ютерні технології. Інтерактивність, інтенсифікація процесу навчання, зворотний зв'язок, загальнокомунікація – це помітні переваги тих технологій, які зумовили необхідність їх застосування у різних галузях людської діяльності, насамперед у тих, які пов'язані з освітою та професійною підготовкою.

Вплив освітньо-інформаційних технологій на розвиток особистості не є предметом чисельних соціологічних досліджень сьогодні, тому потребує додаткових досліджень. Однак є близькі до цього масові соціологічні дослідження, що пов'язані з проблемами якості освіти в Україні, ролі Інтернету в освітньому процесі, ефективності педагогічних технологій у вищих навчальних закладах тощо. Наявна інформація надає відповідь на питання щодо

якості вищої освіти, загального уявлення про освіту у масовій свідомості та загалом, значущості навчання у вишах в процесі соціалізації індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростання досліджень з використанням інформаційно-комунікаційних технологій міцно прив'язані до начального процесу. Цій темі в Україні присвячені дослідження таких науковців, як В. Биков, Я. Булахова, О. Бондаренко, В. Заболотний, Г. Козлакова, О. Міщенко, О. Пінчук, О. Шестопал та інші. Розгляду аспектів дослідження інформаційного суспільства з точки зору вимог до освіти присвячені праці Д. Белла, І. Масуди, А. Тоффлера, Ж. Бодрийяра, М. Кагана, А. Урсула та інших. Ґрунтовні дослідження освітніх проблем, а саме процесів управління та реформування сучасної системи освіти, розробка теоретико-методологічних засад модернізації освіти представлені в роботах В. Андрущенко, В. Кременя, М. Згуровського, Б. Вульфсона, О. Сидоренка, В. Яблонського та інших. Ефективність процесу введення інформаційних технологій висвітлили у своїх працях такі вітчизняні і зарубіжні науковці, як І. Антипова, Я. Ваграменко, Л. Даниленко, І. Дичківська, А. Ершова, Ю. Карпова, К. Колін, Е. Кузнєцова, О. Майборода, В. Паламарчук, І. Роберт, А. Уварова та інші.

Обробка інформації передбачає застосування комплексу процедур, спрямованих на відтворення і узагальнення даних соціологічного дослідження. Обробка інформації – вся сукупність операцій (збирання, введення, записування, перетворення, зчитування, зберігання, знищення, реєстрація), що здійснюються за допомогою технічних і програмних засобів, включаючи обмін по каналах передачі даних [1, с. 117].

Постановка завдання. Освітньо-інформаційні технології потребують ретельного вивчення, що пов'язано з подальшим впровадженням Інтернет-ресурсу в навчальний процес. Розвиток особистісних знань та підвищення рівня освіти потребує поступового застосування навчальних сайтів та розбудови інституту дистанційної освіти. Для досягнення мети слід проаналізувати поєднання теоретичного і практичного під час обробки первинних і вторинних даних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час написання програм в процесі введення даних у комп'ютер, що відбувається за допомогою текстових редакторів або спеціальних програм, інформація редагується за допомогою статистичних засобів. Переваги спеціальних програм полягають у можливості здійснювати контроль якості даних безпосередньо під час їх введення, а також відстежувати співвідношення діапазону допустимих

значень, перевірку логічної сумісності відповідей та, безумовно, дотримання процесу логічного введення анкети, що часто надавало похибки за неавтоматизованої, а механічної обробки даних.

Первинна обробка інформації націлена на її упорядкування. На цій стадії тільки-но зібрані дані розподіляються по групах за тими чи іншими критеріями та переносяться у зведені таблиці. Якісно оброблені первинні дані, які зручно сформовані, надають можливість загально зрозуміти усю сукупність даних в цілому: про їх однорідність – неоднорідність, компактність – розкиданість, чіткість – розмитість тощо.

Вторинна соціологічна інформація є різновидом емпіричного знання, яке послідовно здобувається під час соціологічного дослідження за допомогою методів збору та обробки даних. Якщо у результаті статистичної обробки первинної інформації одержують певні узагальнені показники: середні величини, варіації, дисперсії, які мають найчастіше статус резюме і відображають певні зв'язки, тенденції, емпіричні залежності, то «ущільнену» інформацію називають вторинною. Вторинною називають також таку інформацію, що одержана з інших джерел, з іншою метою, іншими дослідниками, але придатна для використання в даному дослідженні або існує як доказ правильності чи сумнівності його окремих висновків.

Будь-яке емпіричне узагальнення, враховуючи і якість вищої освіти в Україні, є соціологічною інформацією вторинного рівня. Це основа теоретичного знання, що забезпечує (в ідеалі) статус вірогідності, оскільки виключає різні випадкові і суб'єктивні відхилення, невіддільні у первинній інформації. Ймовірність її істинності може наблизитися до одиниці, а тому вона застосовується як факт описової теорії. Окрім того, вторинна інформація використовується також для верифікації теорії, емпіричної інтерпретації дедуктивних теоретичних висновків про характер освітніх технологій у ЗВО. Підставою для цього є те, що, по-перше, ця інформація описує і певною мірою пояснює об'єкт загалом, а не окремі його сторони; по-друге, вона відносно вільна від помилок дослідження; по-третє, вона ґрунтується на безпосередніх (первинних) даних, ступінь надійності яких досліднику вже відомий. В пошуковому науковому дослідженні, спрямованому на досягнення мети емпіричної сутності, вторинна інформація розглядається також як надійна основа пояснювальної соціологічної теорії. Проте у такому разі вона є праксеологічною передумовою особистісного розвитку.

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох асоціюється саме

із соціологією. Він являє собою метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) спілкування соціолога з респондентом. Опитування розглядається як один з найпоширеніших методів отримання інформації про суб'єктів опитування – респондентів. Сутність його полягає в постановці спеціальних запитань, відповіді на які дозволяють досліднику отримати необхідні дані залежно від завдань дослідження.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди відображена в документальних джерелах чи доступна прямому спостереженню. До опитування вдаються, коли необхідним, а часто і єдиним, джерелом інформації є людина – безпосередній учасник, представник, носій досліджуваних явища чи процесу. Вербальна інформація, одержана завдяки цьому методу, значно багатша, ніж невербальна. Вона легше піддається кількісному опрацюванню та аналізу, що дає змогу широко використовувати для цього обчислювальну техніку. До переваг цього методу належить і його універсальність, оскільки під час опитування реєструють мотиви діяльності індивідів та результати цієї діяльності. Усе це забезпечує опитуванню переваги щодо методу спостереження або методу аналізу документів.

Під час опитування надто важливою є комунікаційна взаємодія соціолога та опитуваного. Дослідник втручається у поведінку респондента, що звичайно не може не позначитися на результатах дослідження. Інформація, одержана від респондентів за допомогою опитування, відображає реальність тільки в тому аспекті, в якому вона існує в свідомості опитуваних.

Для одержання достовірної інформації з приводу ролі освітньо-інформаційних технологій у розвитку особистості необхідно, щоб опитуваний: сприйняв потрібну інформацію; правильно зрозумів її; зміг згадати (за необхідності) події минулого; обрав достеменно відповідь на поставлене запитання; зміг адекватно висловитися. Важливо також, щоб опитуваний не тільки міг, а й хотів щиро відповісти на запитання. Тому якість первинної соціологічної інформації значною мірою залежить від вимірювального інструменту – соціологічного питального (бланк інтерв'ю, анкета). Критеріями їх оцінки є стійкість і обґрунтованість. Стійкість інструменту вимірювання – це ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих самих умов. Обґрунтованість інструменту вимірювання – це ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалося виміряти. Виходячи з

того, що обґрунтований інструмент вимірювання повинен бути стабільним, формується основа критеріїв аналізу ролі освітньо-інформаційних технологій розвитку особистості. Перевірка якості вимірювального інструменту є складною, трудомісткою, але необхідною процедурою. Без неї неможливо було б визначити наукову значущість одержаних результатів.

На цей час є декілька підходів щодо типологізації соціологічних досліджень. Опитування класифікують за різними критеріями. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента їх поділяють на заочні (анкетні) та очні (інтерв'ю), кожен має ще й свої різновиди; за ступенем формалізації – стандартизовані і нестандартні (вільні); за частотою приведення – одноразові й багаторазові; за охопленням об'єкта – суцільні й вибіркові.

Однак обрання конкретного виду соціологічного дослідження зумовлюється характером поставлених цілей і задач. Відповідно, розрізняють три основні види соціологічного дослідження: розвідувальне, описове й аналітичне.

Розвідувальне дослідження вирішує досить обмежені за своїм змістом завдання. Пілотне дослідження пов'язане також з тим, що воно охоплює зазвичай невеликі обстежувані сукупності й ґрунтується на спрощеній програмі й стислому за обсягом інструментарії. Розвідувальне дослідження використовується для попереднього обстеження певного процесу або явища. Потреба в такому попередньому етапі виникає тоді, коли проблема або мало вивчена, або взагалі не вивчена. За допомогою пілотних опитувань визначають ставлення людей до актуальних подій і фактів, а також ступінь ефективності щойно проведених заходів, наприклад впровадження у навчальний процес освітньо-інформаційних технологій. Програмне забезпечення обробки даних (найбільш популярне – пакет SPSS) надає можливість зберігати разом із даними дослідження й друкувати питання анкети і різновиди відповідей на них.

Усі члени сучасного інформаційного суспільства використовують інформацію у сфері своєї діяльності, вирішуючи безперервно якісь задачі. При цьому відбувається постійне збільшення багажу знань, досвіду. Інтелектуальний потенціал суспільства, який зосереджений у книгах, патентах, журналах, звітах, ідеях, активно, на сучасному технологічному рівні бере участь у повсякденній виробничій, науковій, освітній та інших видах діяльності людей. Цінність інформації та питома вага інформаційних послуг в житті сучасного суспільства різко зростає. Це дає підставу говорити про те, що головну роль в процесі інформатизації грає власне інформація, яка сама по собі не виробляє матеріальних

цінностей. Необхідно підкреслити, що інформація повинна бути науково достовірною, доступною, в сенсі можливості її отримання, розуміння і засвоєння; дані, з яких інформація береться, повинні бути суттєвими, відповідними сучасному науковому рівню.

Суспільство етапу інформатизації характеризує процес активного використання інформації як суспільного продукту, у зв'язку з чим відбувається формування високо організованого інформаційно-комунікаційного середовища, що впливає на всі сторони життєдіяльності членів цього товариства.

Вдосконалення інформаційного середовища суспільства ініціює формування прогресивних тенденцій розвитку продуктивних сил, процеси інтелектуалізації діяльності членів суспільства у всіх галузях, включаючи і галузь освіти, зміну структури суспільних взаємин і взаємозв'язків.

Використання сучасних освітньо-інформаційних технологій, наприклад, під час реалізації можливостей апарату точних наук, зокрема математичної статистики, дозволяє автоматизувати процеси обробки інформації, результатів наукового експерименту, інтенсифікувати застосування інструментарію математики в соціологічних дослідженнях. Інформатизація дає можливість підвищити якість прийнятих рішень на всіх етапах процесу прийняття рішення людиною або ЕОМ шляхом застосування сучасних методів багатфакторного аналізу, прогнозування, моделювання та оцінки варіантів, оптимального планування тощо. Це дозволяє перейти до розробки науково обґрунтованих підходів та прийняття оптимального рішення в конкретній ситуації, використовувати методи і засоби інформатики в процесі вирішення завдань різних предметних областей.

Впровадження сучасних освітньо-інформаційних технологій дозволяє: забезпечити управління інформаційними потоками; спілкуючись з користувачем на природній мові, здійснювати розпізнання образів і ситуацій, їх класифікацію; ефективно навчати доказової логіки; накопичувати і використовувати знання; організувати різноманітні форми діяльності по самостійному вилученню і наданню знань; здійснювати самостійні «мікрівідкриття» досліджуваних закономірностей.

Усе вищезазначене сприяє розвитку інтелектуального потенціалу індивіда, реалізує ідеї розвиваючого навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Інтеграція сучасних освітньо-інформаційних технологій разом з операційними забезпечує системний ефект, наслідком якого стає «технологічний прорив», що відображається і в навчальному процесі вищої школи. Використання сучасних освітньо-інформаційних

технологій підтримує загальні інтеграційні тенденції процесу пізнання навколишнього інформаційного, екологічного, соціального середовища, сприяє реалізації переваг вузької спеціалізації та можливостей індивідуалізації процесу навчання.

Можливість легкого доступу до інформаційних ресурсів, а в сфері вищої освіти – до інформаційно-методичного забезпечення процесу навчання, тиражування передових педагогічних технологій на базі використання засобів нових освітньо-інформаційних технологій забезпечує розширення і зміцнення зв'язків між окремими структурами системи освіти, що призводить до вдосконалення її інфраструктури. Автоматизація процесів ведення діловодства в навчальному закладі, реалізація управління окремими етапами навчального процесу призводить до вдосконалення механізмів організованого управління системою освіти, позбавляє від рутинної, «паперової» роботи.

Розвиток інформаційного середовища сфери освіти залежить від забезпечення системи освіти як в цілому, так і кожного навчального закладу окремо спеціалізованими підрозділами, пристосованими для організації діяльності з засобами нових інформаційних технологій.

Освіта була і залишається соціальним інститутом, який забезпечує розвиток особистості та суспільства в цілому, виховує майбутнього спеціаліста, здійснює теоретичну підготовку майбутніх фахівців, які є інтелектуальним, духовним та виробничим потенціалом суспільства. «У свідомості сучасної молоді людини відбулося осмислення інформації про те, як вона буде жити не сьогодні, а в майбутньому – інформаційному суспільстві, де на перше місце стають знання, вміння і навички користуватись та обробляти великий масив інформації» [2, с. 23].

Освіта не дає і не повинна давати кінцеві знання, а навпаки, випробовує на міцність отримані теоретичні знання під тиском постійно зростаючого інформаційного потоку. Інформатизація суспільства трансформує та технологізує розумову діяльність людини за допомогою комп'ютерів та за допомогою використання сучасних освітньо-інформаційних технологій. Технологізація розумової діяльності відкриває новий шлях до інноваційного творчого мислення, що надалі впливає на розвиток не лише інституту вищої освіти, а й окремої особистості.

Інформаційні та комунікаційні технології становлять велику частину світового виробництва, що спричиняє глобальний перерозподіл як ринку праці, так і ринку освітніх послуг. Увагу сучасних дослідників привертає інноваційний потенціал сучасної мережі Інтернет,

тим більше, що саме мережа посідає провідне місце в сучасному освітньому просторі. Слід звернути увагу на створення єдиного європейського освітнього простору в межах Болонського процесу, який істотно підвищує роль новітніх освітньо-інформаційних технологій. Це загалом сприяє розвитку «відкритих університетів». Опинившись у ЗВО, молода людина, по-перше, перебуває в соціально-інформаційному просторі, в оточенні керівництва закладу, викладачів, одногрупників, які є активними агентами соціалізації студентської молоді, по-друге, отримує вільний доступ до інформації, свободу дій щодо отримання знань, які надає вища освіта.

Занормативною базою ЮНЕСКО, суть освітніх технологій полягає у системності методів створення, застосування й визначення всього процесу викладання та засвоєння знань із обліком технічних і людських ресурсів та їхньої взаємодії, що ставить перед собою завдання оптимізації форми освіти [3, с. 73].

В умовах інформаційного суспільства інститути освіти мають готувати фахівців, які не тільки б засвоювали новітні технології, а й набували навичок творчого інноваційного мислення. Вища освіта є тим містком, проходячи який, людина має можливість самостійно розвивати своє мислення, здобувати знання, поповнювати групи майбутньої інтелектуальної еліти, своєчасно і ефективно відповідати на виклики нової інформаційної епохи, стати повноцінним учасником виробництва та розповсюдження нового знання в інформаційному суспільстві.

У зв'язку з цим ми можемо окреслити декілька перспективних напрямів впровадження освітньо-інформаційних технологій.

По-перше, забезпечення підготовки сучасних фахівців, майбутніх професіоналів у різних галузях суспільного життя неможливе без використання новітніх освітніх технологій. Інтернет являє собою надзвичайно могутній глобальний інструмент здійснення комунікації та отримання інформації студентською молоддю в процесі отримання вищої освіти. Сила та характер його впливу залежать від того, ким і заради чого він існує. Великі інформаційні ресурси мережі Інтернет використовуються студентською молоддю як свідомо (що призведе до розвитку особистості в процесі навчання), так і несвідомо (пасивно), як буденне споживання інформаційних послуг, які не призводять до усвідомленого використання інформації. Водночас рівень охоплення Інтернетом студентської аудиторії досить високий, що дозволяє говорити про наявність активної групи споживачів послуг «всесвітнього павутиння». Головною характеристикою цієї групи Інтернет-користувачів є перевага у

використанні інформаційних ресурсів мережі й менш значна увага до комунікативних можливостей.

Отже, до рекомендацій розвитку освітньо-інформаційних технологій на базі Інтернет у ЗВО можна виділити розроблення освітніх методик, що передбачає більш активне включення студентів і викладачів у процеси навчальної й дослідницької електронної комунікації. У низці випадків виправданим є використання додаткових матеріально-технічних можливостей, таких як відкриття додаткових Інтернет-класів і активізація освітньої роботи студентів у мережі Інтернет.

По-друге, подальша комп'ютеризація вищої школи, безумовно, призведе до актуалізації питання створення електронної навчально-методичної бази. У цьому напрямку логічним є подальше створення медіа-залів, які будуть функціонувати при бібліотеках й міститимуть електронні підручники. Також корисним є поява локальних електронних бібліотек, що спонукає до поєднання електронних підручників з медіа-презентаціями в межах аудиторних занять. Останні поступово вже набирають все більшої ваги.

По-третє, натепер такий різновид освітньо-інформаційних технологій, як дистанційна освіта, знаходиться в Україні у стані зародження. Перспективи її поширення є дуже широкими. Можна припустити, що в майбутньому дистанційна форма освіти замінить заочне навчання. Отже, ефективність впровадження її залежить від низки обставин. З одного боку, обов'язковим підґрунтям ефективного функціонування дистанційної освіти є виконання попередніх двох положень цього підрозділу. З іншого, дистанційна освіта вимагає від студента високого рівня особистісної самоорганізації й схильності до саморозвитку. Бажання отримати вищу освіту саме за такої технології, має базуватись на самомотивації до вдосконалення не лише інтелектуальних, а й духовних та соціальних якостей особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, перспективи подальшого розвитку освітньо-інформаційних технологій на макrorівні пов'язані з подальшим впровадженням Інтернет-ресурсу в навчальний процес. В межах окремого вищого навчального закладу на організаційному рівні означений тип технологій може отримати розвиток у напрямку створення локальних бібліотек, електронних підручників та спеціалізованої літератури. До того ж на макrorівні розвиток особистісних якостей тих, хто вирішив підвищити свій інтелектуальний рівень, можливий шляхом розбудови інституту дистанційної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петров А.Н. Компьютерный анализ текста: историография метода. *Круг идей: модели и технологии исторической информатики*: труды 3 конф. АИК Москва, 1996. С. 117. URL: <http://kleio.asu.ru/?q=node/39> (дата обращения, – 7.03.2010).
2. Пиголенко І.В. Роль та місце інтернет-технологій у формуванні ціннісних орієнтацій молоді. *Нова парадигма*. 2018. № 34. С. 21–30.
3. Скідін О.Л. Основи використання соціальних технологій в управлінні вищими закладами освіти : навч. посібник для студентів вищ. навч. Закладів. Запоріжжя, 2003. 276 с.
4. Хомишин І.Ю. Сучасні інформаційні технології в освіті. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні : праці 2 міжнар. наук.-прак. конф. (Львів, 17 листопада 2017 р.). URL: <http://aphd.ua/publication-157/>.
5. Шуклина Е.А. Технологии самообразования: социологический аспект. *Общественные науки и современность*. 2018. № 5. С. 45–63.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ІНДИВІДА В МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

THE ENVIRONMENTAL INDIVIDUALS PRACTICES IN THE MUNICIPAL ENVIRONMENT: SOCIOLOGICAL INTERPRETATION

Статтю присвячено соціологічному аналізу екологічних практик в рамках теоретичних положень структуралістко-конструктивістського підходу, на прикладі дослідження громадської думки мешканців міста Дніпро. Актуальність проблеми дослідження зумовлена процесами глобалізації, що спричинили потужні глобалізаційні кризи: екологічну, фінансово-економічну, енергетичну, продовольчу, народжуваності, нерівномірного розподілу населення планети. Зокрема, найважливішою посеред зазначених є екологічна криза, вирішення якої для українського суспільства можливо за умов розгортання потужної екологічної модернізації всіх соціально-економічних сфер та соціокультурного екомейстріму. З іншого боку, екологічні проблеми суспільства – це виклик для соціологічної науки. Дослідження соціоекологічної галузі сьогодні є поміркованими та суттєво відстають від світового наукового досвіду.

Для аналізу екологічних практик в міському середовищі нами застосовані ідеї П. Бурдьє та Е. Гідденса. Зокрема, концепція соціальних практик, згідно з якою соціальні практики не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, тобто практика має такі властивості, як впорядкованість і спадкоємність. Певний тип екологічних практик відповідає історичному етапу розвитку соціально-економічних відносин конкретного суспільства. У статті приділяється увага аналізу екопрактик, що відтворюються мешканцями великого промислового міста. З'ясовано, що найбільш розповсюдженими є екоатрибутивні практики, а саме: споживання очищеної води, економія води, сортування сміття, економія електроенергії. За результатами вторинного аналізу соціологічних досліджень, зазначено, що екологічні практики є ситуативними і не мають глибокого соціокультурного підґрунтя в українському суспільстві. Адже екологічні цінності не є пріоритетними в структурі цінностей українців. Саме розповсюдження постматеріалістичних цінностей пов'язують соціологи із зміною поведінкових стереотипів та популяризацією екопрактик. Окремо приділяється увага аналізу екологічних проблем міста та можливим шляхам їх вирішення, за думкою містян.

Ключові слова: екологічні практики, глобалізація, екологічна криза, соціологія довкілля, екологічне місто, екологічні цінності.

The article is devoted to the sociological analysis of environmental practices within the framework of the theoretical positions of the structuralist-constructivist approach, on the example of the public opinion poll of the inhabitants of the city of Dnipro. The urgency of the research problem is due to the processes of globalization that have caused powerful globalization crises: environmental, financial-economic, energy, food, fertility, uneven distribution of the planet's population. In particular, the most important among these is the ecological crisis, the solution of which for Ukrainian society is possible in the context of the deployment of powerful environmental modernization of all socio-economic spheres and the socio-cultural eco-network. On the other side, the environmental problems of society – a challenge to sociological science. Studies of the socioecological industry today are moderate and significantly behind the world's scientific experience.

For the analysis of environmental practices in the urban environment, we used the ideas of P. Bourdieu and E. Giddens. In particular, the concept of social practices. According to which, social practices are not created by social actors, but only constantly reproduced by them, that is, practice has such properties as orderliness and continuity. Certain type of environmental practices corresponds to the historical stage of development of socio-economic relations of a particular society. The article focuses on the analysis of eco-practices, which are reproduced by the inhabitants of a large industrial city. It is revealed that the most widespread are eco-attributive practices, namely: consumption of purified water, water saving, sorting of garbage, saving of electricity. According to the results of the secondary analysis of sociological research, it is noted that environmental practices are situational and do not have a profound socio-cultural background in Ukrainian society. After all, environmental values are not a priority in the structure of the values of Ukrainians. It is the spread of post-materialist values that sociologists associate with changing behavioral stereotypes and the spread of ecopractice. Particular attention is paid to the analysis of environmental problems of the city and possible ways of their solution, according to the cities.

Key words: ecological practices, globalization, ecological crisis, environmental sociology, ecological city, environmental values.

УДК 316.013.37
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.14>

Комих Н.Г.

к.соц.н.,

доцент кафедри соціології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. В епоху глобалізації зміни у різноманітних просторах соціальної реальності є незворотними. Відбувається актуалізація наукового вивчення, зокрема, й соціологічного аналізу, цілої низки соціальних проблем розвитку людства, серед яких головною є екологічна. Глобальні кризи на початку

XXI ст.: екологічна, фінансово-економічна, енергетична, продовольча, нерівномірного розподілу населення планети породили цілий ряд проблем. Серед головних вчені виокремлюють: воєнні конфлікти, масову міграцію, падіння народжуваності в Європі, зростання невизначеності, невпевненості, конфліктоген-

ності тощо. Означені проблеми справді змушують інтелектуалів замислитись над природою кризових явищ і пріоритетами подальшого розвитку людства. Для того щоб забезпечити безпеку людства у майбутньому, далекоглядні експерти пропонують відмовитись від принципу антропоцентризму, згідно з яким «людина є мірою всіх речей» на користь збалансованого екоцентризму. У зв'язку з цим потрібно обмежити споживання, засмічення навколишнього середовища, скоротити шкідливе виробництво, дбайливо ставитись до природи. На жаль, ця пропозиція залишається практично утопією, бо у світі навпаки спостерігається посилення конкуренції за природні ресурси, зростає економічна напруга, мають місце гострі політичні конфлікти. Зазначені проблеми є макрорівневі. На мезо- та мікрорівні соціологічного аналізу можливості подолання зазначених екологічних загроз, ідеології антропоцентризму полягають у дослідженні розповсюдження та інституційного закріплення екологічних практик в повсякденності індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному вітчизняному соціологічному дискурсі дослідження проблем взаємодії природи та суспільства істотно відстає від світового. Наукові публікації стосовно екологічних проблем в полі соціології практично відсутні. Грунтовну ілюстрацію такої точки зору знаходимо в статті О.Г. Стегнія [6, с. 44]. Автор здійснив ретроспективний аналіз основних розробок вітчизняної соціології у вивченні аспектів соціально-екологічної тематики за весь період державної незалежності України. Вчений наполягає на винятковому значенні досліджень впливу екологічної ситуації на соціальну поведінку індивіда і соціальних груп суспільства та доводить нерозвиненість дослідницького поля соціології докілька. Саме таку назву, на думку науковця, повинна мати галузь соціологічного знання, що досліджує коло соціоекологічних проблем [6, с. 51]. Отже, для здійснення власного наукового пошуку ми звернулися до загальнотеоретичних досліджень соціологів, не акцентуючи увагу на соціоекологічному аспекті, та спробували застосувати до розгляду екологічних практик.

У рамках структуралістського конструктивізму конкретизуються теоретичні аспекти дослідження соціальних практик на мезорівневі аналізі. Структури детермінують практики за П. Бергером, Т. Лукманом. Проте П. Бурдьє та Е. Гідденс вважали, що аналіз взаємодії індивідів є дуже складним та потребує синтезу з макротеоретичним досвідом. Структуралістський конструктивізм припускає розгляд соціальної дійсності з позицій структуралізму, а саме подвійного структурування, де в соціальній системі існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості і волі людей, та

самі структури, які створюються соціальними практиками агентів. Другий принцип конструктивізму, згідно з яким дії людей формуються в результаті процесу соціалізації, накопичення життєвого досвіду, схильності діяти різноманітно залежно від ситуації, що і є матрицями соціальної дії, які дозволяють агентів конструювати об'єкти. Структуруючою структурою практик агентів, на думку вченого, виступає габітус.

У вітчизняній соціології в контексті зазначеного нами напряму дослідження приділяє увагу теорії практик та їх ролі у стратифікаційному порядку Н. Коваліско [3, с. 49–63]. Дослідниця зазначає, що в перехідних суспільствах, яким є і українське, відбувається поступова трансформація ціннісних орієнтацій особистості, що призводить до змін соціальних практик, соціальних потреб індивіда та їх інституалізації. Отже, індивід орієнтується в соціальному просторі та здійснює свій вибір соціальних практик залежно від певної структури особистості. Зазначений механізм подвійного структурування обраний нами як методологічна основа для розгляду екологічних практик.

Постановка завдання. Мета та завдання статті полягає у спробі на основі застосування структуралістсько-конструктивістського підходу та інтерпретації результатів соціологічного дослідження надати характеристику видам екологічних практик мешканців міста Дніпро, що розповсюджені в їх повсякденному просторі життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації поставленої мети зазначимо ключові положення теорії соціальних практик, що є каркасом подальшого глибинного аналізу. Практика виступає предметом ретельного, скрупульозного аналізу в працях П. Бурдьє. Домінуючу роль у розумінні механізму здійснення певних соціальних практик вчений пов'язує з поняттям габітус. Реалізація практики можлива за умови інтеріоризації соціальних структур агентами. П. Бурдьє вводить категорію габітусу як системи стійких диспозицій індивіда, структуруючої структури. Саме вони дозволяють індивіду орієнтуватися в соціальному просторі та здійснювати певні практики. Габітус виступає продуктом історії, це набута система відтворення практичних схем. Зрозуміти, що є габітус можна тільки за умови співвіднесення соціальних умов, в яких він формувался, з соціальними умовами, в яких він був приведений в дію, провести наукову роботу по встановленню зв'язку між двома станами соціального світу, які реалізуються габітусом, що встановлює цей зв'язок за допомогою практики і в практиці. Габітус – це і умова, і принцип реалізації практик. Соціологічний вимір габітусу встановити неможливо, він проявляється через практики агентів [1, с. 102].

Нібито доповнює та поглиблює дискурс соціальних практик в соціології концепція Е. Гідденс. Англійський соціолог пропонує розглядати соціальну реальність крізь призму відтворюючихся соціальних практик. «Система – вибудовування за певним зразком через простір і час соціальних відносин, що розуміються як відтворювані практики» [2, с. 501].

Соціальна практика не створюється соціальними акторами, а лише постійно відтворюється ними, тобто практика має такі властивості, як впорядкованість і спадкоємність. Відтворення, рутинізація соціальних практик свідчать про стабільність соціального життя. Загалом Е. Гідденс визначає соціальне життя як сукупність соціальних практик, тим самим намагаючись подолати протиставлення макро- і мікросоціологічного рівнів. На елементарному рівні практика являє собою безперервність існування індивідуумів в конкретних контекстах. Велика частина життєдіяльності людей складається зі звичних дій, рутинний характер яких дозволяє пояснити практичну природу соціальних структур. Впорядкованість практик є іманентною: вона породжується не включеністю людської дії в макросоціальний порядок, а його рутинізацією в середовищі повсякденності завдяки схематичній практичній свідомості. Цілісна послідовність соціальних практик передбачає рефлексивність, яка можлива лише в умовах послідовної безперервності цих практик, що дозволяє сприймати їх чітко тотожними одна одній в часі і просторі. Онтологія простору-часу – невід’ємний утворюючий елемент соціальних практик за Е. Гідденсом.

Отже, певний тип екологічних практик відповідає історичному етапу розвитку соціально-економічних відносин. На ранніх етапах цивілізаційного розвитку існувала натуральна господарська діяльність, що не представляє глобальних загроз для навколишнього середовища. З розвитком цивілізації економіка трансформується та виробляє екологічні практики, що стають вирішальними у відтворенні певного соціального порядку, деконструкції соціального простору.

На сучасному етапі розвитку цивілізації значимим макроконтекстом є процеси глобалізації, урбанізації. В умовах глобалізації виживання людства як єдиного цілого і подолання екологічних викликів стає найбільш актуальним. Сучасні соціальні екологічні практики дозволяють сконструювати нові структури, що сприяють екологічній модернізації суспільства, де знання будуть узгоджуватися із стійкими моральними нормами, де буде можливим вирішення всього комплексу проблем навколишнього середовища.

Екологічна практика не відбувається абсолютно відокремлено від діяльності людини з

перетворення соціального середовища. На всіх етапах людської історії ці два види діяльності виявляються вплетеними один в один, внаслідок чого соціально-екологічні відносини можуть розглядатися як екологічний аспект всієї системи суспільних відносин – матеріальних (технологічних і економічних) і соціокультурних (соціальних, політичних, правових, моральних тощо).

У рамках наукового пошуку акцентуємо увагу на екологічних практиках у міському середовищі. Міста є простором побудови комфортних та коеволюційних стосунків людей та природи. Організація міського способу життя потребує збільшення споживання, просторового упорядкування, облаштування екологічного навколишнього середовища. Екологічний стан міського середовища безпосередньо визначає якість життя і здоров’я людини. Для зосередження уваги на структурі мезосередовища розгортання екологічних практик, застосуємо теоретичний конструкт «екологічне місто».

Екологічне місто в рамках зазначеного дослідницького напрямку ми будемо розуміти як соціальний конструкт, який набуває своїх означень за певної оціночної характеристики його суб’єктів, має просторові (територіальні) ресурси, властивості. На прикладі міста Дніпро спробуємо визначити, наскільки воно екологічне, придатне для безпечного проживання людей та наскільки вдало поєднує природне та штучне середовище існування людини.

Алгоритм дослідження детальної картини екологічного міста полягає в розгляді об’єктивних ресурсів території, так званих екологічних показників, за якими можна визначити стан екології у місті: рівень забруднення повітря, доступність і чистота води, ретельність прибирання сміття, стан каналізаційних мереж. Характеристика базового ресурсу території надає можливість зафіксувати певні соціально-екологічні практики, які відтворюють екологічний простір міста. Для повної об’єктивної картини важливим доповненням є дослідження громадської думки населення міста, спрямоване на аналіз екологічних проблем, екологічних практик мешканців.

Думки та обізнаність громади міста стосовно екологічних проблем, шляхів їх вирішення та, головне, їх власні екологічні практики ми маємо можливість проаналізувати за результатами соціологічного дослідження, методом опитування (інтернет-анкетування), проведеного кафедрою соціології ДНУ ім. О. Гончара в березні 2018 року. Цільова аудиторія дослідження – мешканці міста Дніпро віком від 18 років, які обрані за спеціальною процедурою [4].

Соціологічне дослідження показало, що екологічний стан довкілля є важливим складником у формуванні комфортної зони прожи-

вання для мешканців в місті. Як з'ясувалось, за результатами дослідження екологічні проблеми дуже важливі та значимі для – 66,5% опитаних. Більшу стурбованість викликає тільки проблема зростання тарифів на комунальні послуги – 75% респондентів.

Подальший аналіз показав, що серед наявних екологічних проблем у місті лідерами є: забруднення водоймів – 89%; забруднення атмосферного повітря – 84%; погіршення якості питної води – 80%; стан сміттєзвалищ – 79% (див. табл. 1).

Серед не достатньо значимих проблем міста помітно виділяється проблема підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників – 7,8% опитаних. Це найвищий показник серед переліку проблем, що скоріше не значимі, ніж значимі для містян. На другій позиції – сміття та бруд на вулицях міста – 4,4%. Однак водночас стурбованість цими проблемами достатньо висока серед респондентів – 74,4% та 71,7% відповідно. Очевидно, проблема засмічення річок та водоймів набуває найбільшого значення для мешканців міста.

На фоні загальної стурбованості мешканців міста екологічними проблемами міського докільля важливим є питання реальних екологічних дій громадян та сповідування екологічних цінностей, установок.

За результатами дослідження, найбільш розповсюдженими практиками мешканців міста є: споживання очищеної води (51%), економія води (53%), сортування сміття (46%). За позицією «економили електроенергію» вибір респондентів склав 21%.

Результати дослідження фіксують тенденцію поступового поширення екоатрибутивних

практик серед населення міста, насамперед у сфері споживання води та енергозбереження, сортування сміття. Вони є віддзеркаленням реальної екологічної ситуації у місті і викликають загальну стурбованість екологічними проблемами. Мешканці вдаються до ресурснозаощадних практик та до екологічного споживання через об'єктивні причини. Наприклад, зростання комунальних тарифів та побоювання за власне здоров'я (і лише потім усвідомлення необхідності ощадливого використання природних ресурсів та практик, придбання екологічно безпечних товарів).

Аналізуючи екологічні практики, бачимо, що містяни, по-перше, вдаються до меншого спектру практичних дій, а по-друге, мало хто їх дотримуються.

Зазначимо, що екологічні практики є ситуативними і не мають глибокого соціокультурного підґрунтя в українському суспільстві. Адже екологічні цінності не є пріоритетними в структурі цінностей українців. Саме розповсюдження постматеріалістичних цінностей пов'язують соціологи із зміною поведінкових стереотипів та розповсюдженням екопрактик. Так, носії постматеріальних цінностей вбачають задачу у зміні поведінкових стереотипів людей у напрямі зменшення обсягів споживання, виробництва та використання природних ресурсів загалом. Відповідно до моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України з моменту отримання незалежності в українському суспільстві превалюють матеріальні цінності, хоча й їх частка поступово знижується із кожним роком [5].

Важливою є думка містян стосовно того, хто повинен вирішувати екологічні проблеми у місті. Вони зазначають, що це – міська

Таблиця 1

Рейтинг екологічних проблем, які більше всього турбують мешканців міста, (%)

		Дуже значима	Скоріше значима, ніж ні	Скоріше не значима, ніж значима
1	Забруднення води в річках (ставках, водосховищах) міста	89,5	5,8	0,6
2	Забруднення атмосферного повітря	84	11,6	1,3
3	Погіршення якості питної води	80	12,7	1,9
4	Санітарний стан сміттєвих звалищ	79	13,7	3,4
5	Безгосподарське ставлення до відходів, їх нераціональний збір	77	16,6	2,3
6	Підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників	74,4	12,4	7,8
7	Сміття та бруд на вулицях міста	71,7	20,4	4,4
8	Стан каналізаційних мереж міста	69	19,6	1,2
9	Якість продуктів харчування	56	28,2	2,3
10	Погіршення санітарної ситуації в комунальних закладах (лікарні, школи, дитячі садки)	54,6	25,7	3,3

влада, депутати, громадські організації, природоохоронні установи. Особисті активістські позиції зазначили декілька респондентів. Отже, у відповідях знаходимо ознаки патерналистської ментальності та перекладання відповідальності на інших.

Підтвердження такої думки знаходимо, аналізуючи матеріали всеукраїнського дослідження, які є дещо оптимістичнішими. У березні 2017 року Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» було проведено національне соціологічне опитування «Уявлення населення України про сталий розвиток». За результатами опитування, відповідальність за заподіяну шкоду природному середовищу українці покладають на уряд. Респонденти вважають, що пересічні громадяни несуть більшу відповідальність за забруднення довкілля (так вважає третина), ніж бізнесові структури. Оптимістичним є не лише той факт, що населення усвідомлює свою роль у збереженні довкілля, але й те, що понад третина учасників опитування готові і вже практично діють для покращення стану довкілля, а менше третини висловили готовність до таких дій [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Дослідження екопрактик потребує подальшого розвитку із напрацюванням нових, більш витончених соціологічних методик. Екопрактики містян здебільшого мають атрибутивний характер. Стосовно вирішення екологічних проблем, то складається парадоксальна ситуація: містяни розуміють, що екологічний стан навколишнього середовища жакликий, але активно екопрактикою у діяльності з його покращення не займаються, натомість всю

відповідальність за ситуацію, що склалась, та важелі вирішення екологічних негараздів покладають на міську владу та керівників промислових підприємств, природоохоронні установи і тільки на останньому місці на особисту діяльність мешканців міста та громадські організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Практический смысл. / пер. с фр.: А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко. /отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва: Алтея. 2003. 528 с.
3. Коваліско Н. Теорія практик в дослідженні стратифікаційного порядку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2010. № . С. 49–63
4. Комих Н.Г. Місто Дніпро: ефекти екологічної репрезентації. *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро* : монографія у 2 т. / В.В. Кривошеїн, О.Ю. Висоцький, В.В. Ніколенко та ін. ; за заг. ред. професора В.В. Кривошеїна. Том 1. Д. 2018. С. 241–257.
5. Ручка А. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. Київ : ІС НАНУ, 2013. С. 285–297.
6. Стегній О.Г. Соціологічна рефлексія екологічної проблематики: Проміжні результати 25-річного спостереження. *Український соціум*. 2016 № 3. С. 42–57.
7. Уявлення населення України про сталий розвиток. URL: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/report_population_perception_sustainable_development.html.

ПРОЯВИ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

THE MANIFESTATION OF RISKY FORMS OF ADOLESCENT STUDENTS IN UKRAINE AND POLAND: THE COMPARATIVE ANALYSIS

У статті здійснено порівняльний аналіз проявів окремих форм ризикованої поведінки 15-літніх юнаків і дівчат України та Польщі на основі регіональних досліджень, проведених у 2016 р. серед учнівської молоді Львівщини (Україна) та мікрорайону Мокотув у Варшаві (Республіка Польща). Серед основних завдань дослідження було: визначити місце і роль інформаційних технологій у структурі вільного часу молоді, зокрема, неконтрольоване перебування в Інтернеті та його наслідки; з'ясувати рівень включеності дітей і молоді у комп'ютерні ігри та їх вплив на стан психічного здоров'я школярів, встановити факти кібернасилля та його наслідки; визначити місце азартних ігор у житті підлітків, а також з'ясувати спільне і відмінне у формах ризикованої поведінки дітей та молоді сусідніх країн. Показано, що проблеми ризикованої поведінки молоді через кібернасилля, гру в азартні ігри, дисфункційне користування Інтернетом є актуальними як для Польщі, так і для України. Встановлено, що в обох країнах хлопці значно більше проводять вільного часу за комп'ютерними та азартними іграми, ніж дівчата, однак дівчата довше перебувають у соціальних мережах, ніж хлопці. Як українські, так і польські дівчата потребують особливих програм і заходів з боку фахівців, оскільки прояви психічного розладу у них трапляються значно частіше, ніж у хлопців. Результати спільних досліджень підтверджують необхідність проведення в Україні спеціальних, інтервенційних заходів з боку батьків, педагогів, працівників соціальних служб, спрямованих на профілактику проблем психосоціального розвитку та ризикованої поведінки дітей та молоді. Запорукою успішного вирішення даних проблем може стати співпраця між науковцями різних країн, обмін їхнім науковим і практичним досвідом.

Ключові слова: учнівська молодь, ризикована поведінка, Інтернет-залежність, кібер-

насилля, азартні ігри, психічне здоров'я, соціальна профілактика.

In the article has been done the comparative analysis of individual's behavior of 15-year-old boys and girls in Ukraine and Poland, based on the regional research conducted in 2016 among the Lviv region students (Ukraine) and Moko-tov region students in Warsaw (Poland). The danger level has been set for the modern youth concerning the information technologies issue, in particular, the uncontrolled access to the Internet and the uncontrolled Internet usage, the computer games and their influence on the adolescents' mental health state; the common and different features in the forms of risky behavior of young people in the neighboring countries, especially those that are thrill-seeking. It has been revealed that in both countries the boys spend almost all their leisure time playing computer games and gambling in comparison with the girls. However, the girls spend more time in social networks than the boys. As the girls are more prone to the manifestations of the mental health disorders than the boys, both, the Ukrainian and the Polish girls need the special programs and approaches implementations carried out by the professionals. The joint research results confirm the necessity of holding special, interventional measures accomplished by the parents, the teachers, and the social workers in Ukraine aimed at preventing the psychosocial development problems and the children and youth risky behavior. The scientists' international cooperation and the process of scientific and practical experience sharing between them may be the key to solving the above-mentioned problems successfully.

Key words: adolescent students, risky behavior, Internet addiction, cyber bullying, gambling, mental health, social prevention.

УДК 316.62-053.6(477+438)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.15>

Мірчук І.Л.

к.філос.н.,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Світ стає все більш глобалізованим. Одним з проявів цього процесу є те, що багато країн мають подібні проблеми і теми для спільного обговорення в різних сферах. Актуальною проблемою, яка набуває особливої гостроти в цифрову епоху, є проведення вільного часу дітей та молоді. З розвитком сучасних технологій з'являються нові види занять та способів проводити вільний час, які можуть викликати залежність і спричинити різні прояви ризикованої поведінки. Надмірне користування Інтернетом та включеність до азартних ігор, у тому числі і комп'ютерних, кібернасилля, неконтрольоване перебування поза домом і заняття, які несуть загрозу пси-

хічному й фізичному здоров'ю, а подекуди навіть життю, стали новими видами ризикованої поведінки дітей та молоді. Запорукою успішного вирішення даних проблем може стати співпраця між науковцями різних країн, обмін їхнім науковим і практичним досвідом. Такі заходи, як спільні міжнародні науково-дослідні проекти, збір емпіричної інформації та її професійний аналіз, розробка на наукових засадах й фактичних даних програм з профілактики ризикованої поведінки дітей та молоді, можуть сприяти розв'язанню спільних проблем, що несуть загрозу психічному і фізичному здоров'ю сучасної молоді у глобалізованому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть з'явилася значна кількість вітчизняних та закордонних наукових розвідок, присвячених проблемам молоді, її стилю життя, дозвіллю, а також проявам ризикованої поведінки. Значний внесок у вивчення суб'єктності молоді у суспільстві ризику здійснили українські науковці О. Дейнеко та Л. Сокурянська [6], ціннісні детермінації дозвіллевих практик молоді досліджувала С. Щудло [11]. Варто відмітити наукові розвідки польських вчених, зокрема, Д. Беховська досліджує місце і роль інформаційних технологій у житті сучасної молоді [1], біхевіоральним проблемам присвячені наукові розвідки К. Бобровського [2], стиль життя та ризиковану поведінку молоді досліджує К. Осташевський [10]. Доречно згадати дослідження чеських соціологів Данебак К., Бжерельд К., Махаскової Н. та інших, присвячене проблемам кібернасилля та його наслідкам [4].

У соціально-демографічній структурі суспільства, на думку науковців О. Дейнеко та Л. Сокурянської, молоді є найбільш ризикованою групою, яка гостро відчуває на собі вплив суспільних ризиків: освітніх, професійних, ідентифікаційних тощо [5, с. 13]. Тому сьогодні постає необхідність у дослідженнях не тільки соціальних, а й психологічних чинників ризикованої поведінки молоді. Вагомий внесок у цій сфері здійснили польські науковці. Мокотовські дослідження (Варшава), п'ять дослідницьких хвиль якого були проведені науковцями Варшавського Інституту психіатрії та неврології під керівництвом професора Криштофа Осташевського серед 15-літньої молоді, починаючи з 2004 року (2004, 2008, 2012, 2016), мали на меті проаналізувати психосоціальні чинники ризикованої поведінки та проблем, а також формування емпіричних засад для формування рекомендацій для профілактики [8, с. 7]. Успішні наукові дослідження у цій сфері та бажання польських колег поширювати свій досвід дали змогу провести в Україні у листопаді – грудні 2016 року соціологічне дослідження «Соціальне здоров'я та ризику стилю життя учнівської молоді Львівщини», яке було здійснене науковцями Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка та Національного університету «Львівська політехніка» (координатор проекту з українського боку проф. С. Щудло) за ініціативи Державної агенції розв'язання алкогольних проблем (PARPA) і Благодійного фонду «Карітас» Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ. Організаційну та наукову підтримку в

якісному проведенні соціологічного дослідження здійснили доктор К. Окуліч-Козарин та професор К. Осташевський. За основу було взято інструментарій Мокотовського дослідження. Опитування проводилося методом групового аудиторного анонімного анкетування учнів 9-х класів загальноосвітніх шкіл Львівщини (Львова, Дрогобича та сіл Дрогобицького району). Була сформована двоступенева випадкова вибірка, обсяг якої становив 1 801 особу (у Львові опитано 1 246 респондентів, Дрогобичі – 307, селах Дрогобицького району – 248 респондентів). Основними трендами дослідження стали вживання психоактивних речовин, прояви окремих психічних проблем, стиль життя та поширення ризикованої поведінки учнівської молоді у великому і середньому містах, а також у сільській місцевості. Наше дослідження дозволяє не тільки оцінити ситуацію у західному регіоні України, а й порівняти її зі станом цих проблем у сусідній Польщі.

Постановка завдання. На основі результатів соціологічного дослідження «Соціальне здоров'я та ризику стилю життя учнівської молоді Львівщини» та Мокотовського дослідження (2016) здійснити порівняльний аналіз проявів окремих форм ризикованої поведінки 15-літньої молоді Львівщини та Польщі (Варшава). Зокрема, у ряді завдань нашої розвідки виокремлюємо наступні проблеми: місце і роль інформаційних технологій у структурі вільного часу підлітків, кібернасилля, включеність школярів у ігри on line, азартні ігри та їх вплив на психічне здоров'я молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна молоді є активним учасником цифрової революції та глобалізації. Маючи вільний доступ до Інтернету, молоді набула нових форм проведення вільного часу, які нерозривно пов'язані з інформаційними технологіями. Водночас психологи й психіатри все частіше стали заявляти про загрозу залежності молоді від комп'ютера й Інтернету, фіксуючи прояви нових видів ризикованої поведінки молоді, пов'язаних з поширенням інформаційних технологій.

Для вимірювання часу, який молоді люди проводять в Інтернеті, й визначення його місця у житті учнівської молоді, ми обрали таку шкалу: до 1 години, 1–3 години, 3 години і більше на день (Рис. 1. та 2). Обґрунтування такої шкали опирається на переконання польських вчених, які вважають, що перебування в Інтернеті понад три години на день може становити загрозу психічному здоров'ю дітей та молоді [1, с. 121].

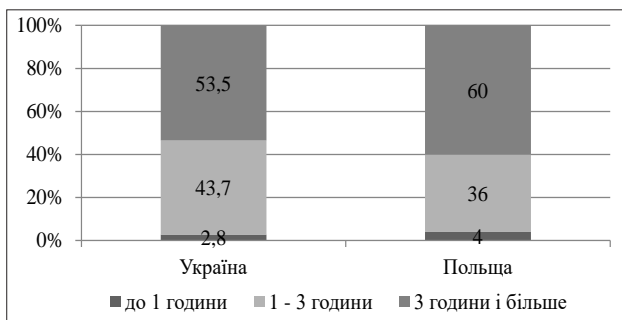

Рис. 1. Час, проведений молоддю в Інтернеті протягом дня, %

Джерело: укладено автором за [9, с. 141], Д. Беховська [2, с. 121]

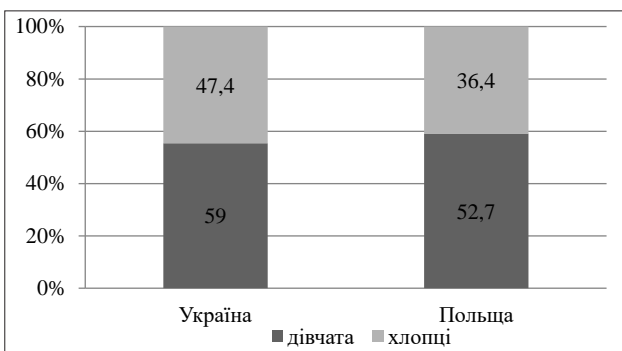

Рис. 2. Час, проведений молоддю в Інтернеті понад 3 години протягом дня залежно від статі, %

Джерело: укладено автором за [9, с. 141], К. Окулич-Козарин [8, с. 201]

Як засвідчують результати дослідження, тільки 2,8% українських і 4% польських школярів проводять в Інтернеті менше ніж годину щоденно [2, с. 141]. 43,7% українських підлітків і 36% польських перебувають у соціальних мережах від 1 до 3 годин [2, с. 141], а понад 3 години щоденно, відповідно: 53,5% і 60% [8]. Отже, в обох країнах понад 90% 15-літніх дівчат і хлопців користуються Інтернетом в середньому понад годину протягом дня. Щодо статевого розрізу, то як в Україні, так і в Польщі значно більше дівчат, ніж хлопців проводять свій вільний час, серфінгують в Інтернеті понад три години щоденно.

Безумовно, соціальні мережі можна використовувати по-різному: підвищення культурного й інтелектуального рівня, навчання, знайомство з новими людьми, комунікація, ігри тощо. Однією з найпоширеніших розваг підлітків у вільний час є ігри з використанням комп'ютера або інших гаджетів. Припускаємо, що бажання відчувати себе героєм чи переможцем хоча б у віртуальному світі спонукає дітей та підлітків до цього виду заняття. За результати Мокотовського дослідження, 55% 15-літніх школярів грають у комп'ютерні ігри понад

дві години щоденно [10, с. 103], що втричі більше, ніж українські – 17,6%. Як бачимо, польська молодь значно більше, ніж українська, включена в ігри онлайн. У гендерному розрізі бачимо, що утричі менше дівчат грає в комп'ютерні ігри, ніж хлопці, хоча вони проводять значно більше часу в Інтернет-мережі. На нашу думку, неконтрольована включеність школярів у онлайн-ігри може спричинити патологічну залежність й психічні розлади. Погоджуємося з думкою польської дослідниці М. Дептули, яка вважає, що в такій ситуації «допомогти уникнути дисфункції може інтервенція дорослих (батьків, педагогів)» [5, с. 19].

З поширенням інформаційно-комунікаційних технологій з'явилася ще одна нова форма ризикованої поведінки дітей та молоді – кібернасилля. Результати опитування показують, що принаймні раз у житті зазнавали кібернасилля майже 22,7% українських школярів [11, с. 22] і 21,2% польських [3, с. 69]. Найчастіше прояв кібернасилля мав одноразовий характер, але 1,3% українських [11, с. 22] і 3% польських школярів [3, с. 68] пережили цей досвід понад чотири рази і більше. Особливістю кібернасилля є те, що воно може викликати психосоціальні проблеми: занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, відсторонення від спілкування з однолітками, самотність, трижожність; ризиковану поведінку – схильність до правопорушень, формування залежності від психоактивних речовин, суїцидальні наміри тощо. На думку чеських дослідниць К. Данебак, К. Бжерельд, Н. Махаскової, А. Севчікової, І. Дедкової, основними перешкодами у вирішенні вказаної проблеми є те, що більшість жертв кібернасилля не розповідають про свої проблеми дорослим [4, с. 121]. У зв'язку з цим очевидно є потреба у розвитку професійних програм, спрямованих на популяризацію психічного здоров'я, способів подолати стрес, уникнення депресії і самогубства серед молоді.

Свідченням актуальності та гостроти цієї проблеми є увага держави, яка знайшла своє відображення у схваленні Кабінетом Міністрів України у 2017 р. «Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» [7]. Зокрема, в Концепції зазначено: «Розвиток системи популяризації психічного здоров'я та профілактики психічних розладів планується за рахунок проведення заходів, які спрямовані на зміцнення інституту сім'ї, підвищення психологічної компетентності педагогів, батьків або осіб, що їх замінюють, з питань збереження психічного здоров'я дітей; здійснення психологами закладів освіти моніторингу ознак, тенденцій, ризиків суїцидальної поведінки та проведення корекційно-відновлювальної роботи з учнями щодо підтримки їх психоемоційного здоров'я» [7].

Таблиця 1

Азартні ігри протягом останніх 12-ти місяців залежно від статі, %

Україна									
Протягом останніх 12-ти місяців(відсотки респондентів), %									
	Кількість респондентів	Які-небудь форми азарту	Гра на автоматах	ЛОТО або інші лотереї	Букмекерські контори	Гра на гроші в карти	Телевізійні конкурси оплачувані через телефон	Інші форми	Проблеми, пов'язані з азартом
Дівчата	860	21,5	14,9	6,3	1,8	7,4	5,2	3,0	4,4
Хлопці	868	35,0	8,8	7,9	11,3	15,0	6,7	10,0	4,0
Разом	1728	28,4	11,9	7,1	6,6	11,2	5,9	6,5	4,2
Польща									
Дівчата	342	26,9	5,8	19,3	2,6	5,8	1,7	2,0	2,3
Хлопці	374	45,3	9,9	22,8	15,0	20,5	3,8	13,4	4,0
Разом	717	36,4	7,9	21,1	9,1	13,5	2,8	7,9	3,2

Джерело: укладено автором за [9, с. 70], К. Бобровський [3, с. 70]

Формулювання таких завдань у Концепції свідчить про стурбованість державних структур цією проблемою та бажання її вирішити.

Проведення вільного часу молоддю за азартними іграми, на думку польського науковця К. Осташевського, є «проявом біхевіоральних проблем» [9, с. 10], які також можуть привести до залежності і становити загрозу психічному здоров'ю дітей, особливо у період їх дорослішання. Ми намагалися з'ясувати, яке місце у структурі вільного часу учнів займає цей вид заняття, та чи виникали проблеми з батьками, друзями, у школі, пов'язані з азартом (Табл. 1).

Порівняльний аналіз результатів засвідчив, що понад третина польських (36,4%) і майже третина українських підлітків (28,4%) мали досвід деяких форм азарту протягом останнього року. Польські школярі надають перевагу грі в лото або іншій лотереї – 21,1%, українські – гральним автоматам – 11,9%. Популярними серед хлопців в обох країнах є гра в азартні ігри на гроші. На це вказали 15% українських і 20,5% польських школярів. Менш популярною серед польської молоді є участь у телевізійних конкурсах, оплачуваних через телефон 2,8% і 5,9% українських школярів. Відчували проблеми, пов'язані з азартом 4,2% українських і 3,2% польських 15-літніх учасників досліджень. У статевому розрізі бачимо, що удвічі більше українських дівчат, порівняно з польськими, відчували проблеми, пов'язані з азартом 4,4% і 2,3% респондентів. У хлопців ці показники є однаковими і становлять 4%. Як бачимо, азарт також став невіддільною частиною дозвіллевих практик сучасної молоді, і якщо потреба у відчутті азарту зростає, то вже може йтися навіть про своєрідну залежність.

Висновки з проведеного дослідження.

Підсумовуючи, варто зазначити, що представлений порівняльний аналіз результатів Мокотовського дослідження та соціологічного дослідження, проведеного серед молоді Львівщини, дав можливість побачити спільний характер молодіжних проблем, які існують як в Україні, так і в Польщі. Сьогодні ці проблеми пов'язані з культурою користування інформаційно-комунікаційними технологіями та процесами глобалізації, які проникають у всі сфери життя сучасного суспільства, у тому числі і в структуру вільного часу молоді. На жаль, з огляду на вік респондентів, деякі сучасні форми дозвілля можуть привести до нових форм ризикованої поведінки і спричинити загрозу соціальному, психічному здоров'ю підлітків. Започаткування в Україні моніторингу щодо вивчення проблем соціального здоров'я дітей і молоді, може стати для науковців, педагогів, працівників соціальних служб основою для оцінки реальної ситуації та розробки нових програм з профілактики ризикованої поведінки, які базуються на гуманістичних цінностях в умовах цифрового суспільства.

Порівняльний аналіз результатів досліджень в Україні та Польщі дозволяє нам стверджувати, що збільшення таких проявів ризикованої поведінки, як дисфункційне користування Інтернетом, включеність у комп'ютерні ігри, кібернасилля й азартні ігри, мають місце в обох країнах. Варто зазначити, що українські і польські дівчата потребують особливих програм і заходів з боку фахівців, оскільки прояви психічного розладу у них трапляються значно частіше, ніж у хлопців.

Отже, результати спільних досліджень підтверджують необхідність проведення в Україні спеціальних, інтервенційних заходів з боку

батьків, педагогів, працівників соціальних служб, спрямованих на профілактику проблем психосоціального розвитку та ризикованої поведінки дітей та молоді, а також можливість спеціалізованої допомоги психологів, психіатрів у запобіганні стресам, депресіям, суїциду, кібернасиллю та вживанню психоактивних речовин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Biechowska, D. Dysfunkcyjne korzystanie z Internetu. Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. *Badania mokotowskie 2012* / red. nauk. K. Ostaszewski. Warszawa : Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, 2013. S. 120–127.
2. Biechowska D. Wzory korzystania z Internetu. Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. *Badania mokotowskie 2016* / red. nauk. K. Ostaszewski. Warszawa : Instytut Psychiatrii i Neurologii, 2017. S. 117–128.
3. Bobrowski K. Symptomy zaburzen zdrowia psychicznego. Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. *Badania mokotowskie 2016* / red. nauk. K. Ostaszewski. Warszawa : Instytut Psychiatrii i Neurologii, 2017. S. 55–76.
4. Daneback K., Bjereld Y., Machackova N., Sevcikova A., Dedkova L. Bullied online but not telling anyone: what are the reasons for not disclosing cybervictimization? *Digital Yours and Their Ways of Learning. Studia Paedagogica. Masaryk University Faculty of Arts*, 2018. Vol. 23. N. 4. P. 119–128.
5. Дептула М., Поторська А., Борших Ш. Рання профілактика проблем психосоціального розвитку і ризикованої поведінки дітей та молоді. Бидгощ : Університет Казимира Великого в Бидгощі, 2019. 158 с.
6. Дейнеко О., Сокурская Л. Студентство у суспільстві ризику: чинники актуалізації соціальної суб'єктності. Молодіжна політика: проблеми та перспективи / за ред. С. Щудло, П. Длугоша. Дрогобич – Жешув, 2015. С. 10–20.
7. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року / Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 27 грудня 2017 р. № 1018-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80> (дата звернення: 18.06.2019).
8. Okulicz-Kozaryn K., Shchudlo S., Herasym H. i in. Mental Health and Risk Behaviors Among West Ukrainian Adolescents. *Book of abstracts. 9th International Conference of the Faculty of Education and Rehabilitation Sciences. (17–19 May 2017., University of Zagreb). Zagreb, 2017. P. 201.*
9. Ostaszewski K., Okulicz-Kozaryn K., Shchudlo S., Mirchuk I. i in. Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. *Badania mokotowskie 2004–2016. Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016. Warszawa : Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, 2017. 157 s.*
10. Ostaszewski K. Sposoby spędzania czasu wolnego. Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. *Badania mokotowskie 2016* / red. nauk. K. Ostaszewski. Warszawa : Instytut Psychiatrii i Neurologii, 2017. S. 97–116.
11. Щудло С.А. Психічне здоров'я та ризикована поведінка 15-літньої молоді Львівщини. Молодь у Центральній та Східній Європі. 2017. № 2 (8). С. 7–26. URL: <http://www.youthjournal.eu/Youth20Journal208.pdf>. (дата звернення: 19.06.2019).

РОЛЬ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ В РЕАБІЛІТАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2014–2018 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

THE ROLE OF CULTURAL WORK IN THE PEACEFUL POSTSECI OF UKRAINE'S ARMED FORCES (2014–2018): HISTORICAL ASPECTS

У статті досліджується роль культурологічної роботи в процесі реабілітації військовослужбовців. Зазначається, що культурно-мистецькі заходи знижують бойовий стрес і запобігають втратам від нього. Цей напрям роботи у Збройних силах здійснюється через заходи активного та пасивного відпочинку, заняття фізкультурою та спортом.

Починаючи з 2014 року кількість потерпілих від нещасних випадків у бойових діях значно зросла в Україні як у фізичних, так і у психічних точкових масах. Сьогодні перспективним завданням культурологічної роботи у Збройних силах є надання військовослужбовцям психологічної допомоги та їх участь у реабілітаційних процесах через систематичну й ефективну організацію дозвілля та відпочинку бійців.

Культурні та мистецькі засади поглинають особливості фактичної роботи минулого, зокрема сприяють поліпшенню діяльності та сприяють відновленню морально-психічних сил військ, які брали участь у військових діях.

Аналіз культурно-мистецьких заходів, що організовуються і проводяться на Збройних Силах у період 2014–2018 років, показує, що вони спрямовані на реабілітацію воїнів, які брали участь у військових діях.

У статті визначено роль культурної діяльності, яка полягає, по-перше, у здатності встановлювати і вирішувати основні людські проблеми, які зачіпають фундаментальні вимоги людського існування, які не обмежуються виключно логічними інтересами. По-друге, у вираженні потреби суспільного прогресу, що збігається з об'єктивним напрямком історичного прогресу. По-третє, включенні в міжнародний культурний процес, коли духовні цінності є ефективними на міжнародній арені, і творчі сили активно залучаються до культурного життя світу, у вирішенні таких глобальних проблем, як реабілітація учасників бойових дій.

На думку автора, було б доцільно розвивати реабілітацію військовослужбовців із широким використанням можливостей культурологічної роботи, удосконалити цю сферу діяльності у Збройних Силах через діяльність активного та пасивного відпочинку, фізичного виховання та спорту.

Ключові слова: культурологічні заходи, відновлення моральних і психічних сил, реабілітація воїнів, заняття фізкультурою та спортом, активний та пасивний відпочинок.

The article examines the role of culturological work in the process of rehabilitating servicemen. It is noted that cultural and artistic activities reduce the quality of life and save the money from the new one. This area of work in the Armed Forces is carried out through activities of active and passive recreation, physical education and sports.

Since 2014, the number of victims of accidents in combat operations has increased significantly in Ukraine, both in physical as well as in mental acupressures. Today, the promising task of cultural work in the Armed Forces is to provide psychological assistance to servicemen and their participation in rehabilitation processes through systematic and effective organization of leisure and recreation of fighters.

Cultural and artistic backgrounds shake up the peculiarities of the actual work of the past, and, in particular, they contribute to the improvement of the activities and contribute to the restoration of the moral and psychic forces of the troops who participated in hostilities.

The analysis of cultural and artistic events organized and conducted at the Armed Forces in the period 2014–2018 shows that they are aimed at rehabilitating warriors who participated in hostilities.

The article defines the role of cultural activities, which is, firstly, in the ability to set and solve the main human problems that catch the fundamental demands of human existence, which are not limited to purely logical interests. Second, in expressing the needs of social progress, which coincides with the objective direction of historical progress. Thirdly, inclusion in the international cultural process, when spiritual values are effective in the international arena, and creative forces are actively involved in the cultural life of the world, in solving such global problems as rehabilitation of combatants.

In the opinion of the author, it would be advisable to further develop the rehabilitation of servicemen with the wide use of the possibilities of culturological work. Improve this area of work in the Armed Forces through activities of active and passive recreation, physical education and sports.

Key words: cultural activities, restoration of moral and psychic forces, rehabilitation of warriors, physical education and sports, active and passive recreation.

УДК 335.48: 37(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.16>

Романовський Я.Я.

к.і.н.,
викладач кафедри морально-психологічного забезпечення
Національна академія Сухопутних
військ імені Петра Сагайдачного

Постановка проблеми. Із 2014 року в Україні значно збільшилась кількість постраждалих від участі в бойових діях, як у фізичному, так і психічному аспектах. Сьогодні перспективним завданням культурологічної роботи у Збройних силах виступає надання військовос-

лужбовцям психологічної допомоги та участь у їх реабілітаційному процесі через систематичну та ефективну організацію дозвілля та відпочинку бійців.

Культурно-мистецькі заходи знижують бойовий стрес і запобігають втратам від нього,

також зменшують прояви девіантної поведінки, спричиненої стресом у період підготовки, ведення та після бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Здійснене науковцями до цього часу дослідження культурологічних заходів, які були організовані та проведені у Збройних силах України з метою сприяння процесу реабілітації, не можна вважати всебічним, повним і завершеним. Перелік імен авторів, які тою чи іншою мірою торкалися питання військової культури, не був численним. Серед тих, що приділяли цьому увагу, слід назвати А. Могильного, А. Папікяна, В. Темко [1; 2].

Постановка завдання. Предметом нашого дослідницького інтересу є досі мало висвітлена тема, яка стосується культурно-мистецьких заходів, що проводились фахівцями Збройних сил та сприяли відновленню моральних і психічних сил військовослужбовців, що брали участь у бойових діях. Отже, метою даного наукового пошуку є вивчення існуючого досвіду проведення культурологічної роботи та аналіз її ролі і місця у відновленні психічного здоров'я воїнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз джерел та архівних матеріалів свідчить, що органи військового управління з 2014 року розпочали діяльність щодо надання військовослужбовцям Збройних сил України психологічної допомоги і в першу чергу завдяки організації на передовій культурно-мистецьких заходів.

Так, уже у 2014 році офіцери-культурологи через організацію змагань у спорті, танцях, конкурсах створювали умови для поступового відновлення психічного здоров'я військових. У результаті просто не залишається часу у воїнів на думки про вживання алкоголю, суїцид та про пережиті події.

Демонстрація кінофільмів на передовій – це особлива форма культурологічної роботи, яку органи військового управління вдосконалили завдяки співпраці з фахівцями цієї сфери. У 2014 році, напередодні Нового року, з волонтерською групою «Артмобілізація» український кінорежисер, сценарист, актор, академік Національної академії мистецтв України Михайло Ілленко їздив у Слов'янськ до воїнів національної гвардії. Потім побував у Старобільську і Щастя в підрозділах «Айдар» і «Золоті Ворота», а в Пісках був на різдвяний вечір з 6 на 7 січня в особового складу батальйонів «Січ» і «Правого Сектору». Для воїнів режисер продемонстрував фільм «Той, хто пройшов крізь вогонь» [3]. Демонстрація воїнам патріотично спрямованого фільму та прояв небайдужості до них дали позитивний емоційний поштовх і моральне натхнення захищати державу від ворога.

Заходи культурологічної роботи, що пов'язані із захистом психіки воїна від негативного

інформаційного впливу противника, на передовій безпосередньо забезпечували начальники клубів. Завдяки їх зусиллям до кожного з підрозділів, які перебувають у зоні Операції об'єднаних сил, надходило щотижневий видання інформаційного бюлетеня під назвою «Блокпост». На його сторінках військові мали змогу ознайомитись із подіями, фактами, відомими постатями в історії України, національними та військовими традиціями, сучасністю Збройних Сил України, отримати корисну інформацію від психологів, військових медиків, капеланів, тактичні та бойові поради від учасників бойових дій. Особливо створена рубрика «Час дозвілля» допомагала відволіктись, підняти настрій, створити позитивний морально-психологічний клімат у підрозділі [4].

Особливої уваги заслуговують дитячі малюнки та листи, які надзвичайно позитивно впливали на психіку військовослужбовця, даруючи душевний спокій та психічну рівновагу. Більшість військових робили їх своїми оберегами. Дитячі роботи відправлялись бійцям у зону проведення бойових дій після завершення різноманітних конкурсів. Наприклад, у військових закладах культури. Так, у 58 будинку офіцерів міста Львова постійно проводились виставки робіт «Захисники Землі Української». Після завершення конкурсів дитячі роботи передавались бійцям у зону бойових дій [5].

Для загальної реабілітації воїнів був використаний такий художній засіб, як сатира.

Із 2016 року в зоні бойових дій начальники клубів почали розповсюджувати оновлений гумористичний журнал у вигляді воєнних коміксів «Сатиричний блокпост», який був розроблений Науково-дослідницьким центром гуманітарних проблем Збройних сил України. На сторінках журналу безжалісно в жартівливій формі зображували політиків ворожої країни, що значно сприяло відновленню моральних сил військовослужбовців.

Під час реабілітації військовослужбовців широко застосовувалися творчі і спортивні змагання як метод культурологічної роботи. Наприклад, 19 січня 2018 року на Навчально-спортивній базі «Тисовець» пройшла реабілітаційна група військовослужбовців-учасників АТО(ООС) 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців та члени їхніх сімей. Із бійцями та їхніми родинами у змагальній формі проводились катання на лижах, ліплення із солоного тіста, відвідування виставки льодових фігур, що сприяло відновленню моральних та духовних сил воїнів, покращенню психологічної атмосфери в сім'ї [6].

Щорічно українські військовослужбовці беруть участь у спортивних змаганнях «Ігри Нескорених». У серпні 2016 року Україна отримала офіційне запрошення взяти участь

в «Invictus Games Toronto 2017», і вже восени того ж року почався загальнонаціональний відбір кандидатів до збірної України. Такі змагання допомагали відновлювати моральні та духовні сили військовослужбовцям, що отримали поранення. Восени 2018 року у Сіднеї у змаганнях приймало участь 18 націй зі всього світу. До участі долучалися ветерани та діючі військовослужбовці Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Національної поліції України, Служби безпеки України, а також добровольчих формувань, які були поранені, травмовані або захворіли під час або внаслідок виконання службових обов'язків в зоні АТО(ООС) або в ході миротворчих операцій за участю України [7].

Загалом змагання на світовому рівні – це важливий елемент у новому підході щодо створенні сучасну систему реабілітації військовослужбовців.

Із 2018 року в масштабах країни широко почали застосовувати такий метод культурологічної роботи, як театралізація та імпровізація. Так, восени 2018 року до Дня захисника України фахівці сфери культурологічної роботи за підтримки міністерства інформаційної політики реалізували унікальний проект «Запроси мене з війни». Мета заходу – допомога військовослужбовцям адаптуватися після війни завдяки єднанню з мистецтвом за допомогою танцю. Свої танцювальні номери представили 20 пар: захисники України та «Українські Амазонки» (жінки-учасниці бойових дій на сході України, волонтерки та військові журналістки). У танці учасники «розповіли» свої історії з війни [8]. Даний та подібні культурологічні заходи сприяли реабілітації воїнів і показали їх важливу роль у процесі відновлення їх психічного здоров'я.

Важлива роль у відродженні військових ритуалів, культурно-естетичному вихованні, релаксації особового складу відводилась оркестрам військових частин. Здійснений узагальнений аналіз діяльності військових музичних колективів ЗСУ свідчить, що в процесі реабілітації військовослужбовців вони відіграють надважливу роль, оскільки долучають воїнів до українського мистецтва, яке переключає і відволікає свідомість від травмуючих факторів бойових дій.

Висновки з проведеного дослідження. Важливою силою в реабілітації воїнів є культурологічна робота органів військового управління. Аналіз культурно-мистецьких заходів,

які були організовані та проведені в ЗСУ в період 2014–2018 рр., свідчить про їх спрямованість на реабілітацію воїнів, що брали участь у бойових діях.

Роль культурологічних заходів полягає, по-перше, у здатності ставити і розв'язувати провідні загальнолюдські проблеми, що зачіпають корінні запити людського буття, які не обмежуються суто локальними інтересами. По-друге – у вираженні потреби суспільного прогресу, що збігається з об'єктивним напрямом історичного поступу. По-третє, у включенні в міжнародний культурний процес, коли духовні цінності ефективно діють на міжнародній арені, а творчі сили беруть активну участь у культурному житті всього світу, в розв'язанні таких глобальних проблем, як реабілітація учасників бойових дій.

На думку автора, і надалі доцільно розвивати сферу реабілітації військовослужбовців із широким використанням можливостей культурологічної роботи, вдосконалювати цей напрям роботи у Збройних силах через заходи активного та пасивного відпочинку, заняття фізкультурою та спортом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Могильний А.П. Культура і особистість : монографія. Київ : Вища шк., 2002. 303 с.
2. Темко Г.Д. Методологічні основи виховання воїнів Збройних Сил України : монографія. Київ : Варта, 1997. 147 с.
3. Веб-портал «Факти». URL : <http://fakty.ua/193888-mihail-ilenko-na-vostoke-net-nikakogo-ato-tam-idet-nastoyacshaya-vojna> (дата звернення : 09.02.2019).
4. Медіа-сайт «Довідник з МПЗ». URL : <http://dovidnykmpz.info/boiovyi-biuletyn/> (дата звернення : 09.02.2019).
5. Веб-сайт 58 будинку офіцерів. URL: <http://58.cbo.org.ua/category/news/> (дата звернення: 09.02.2019).
6. Веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <http://www.kmu.gov.ua/ua/news/u-navchalno-sportivnij-bazi-zimovih-vidiv-sportu-tisovec-vidpochila-ta-projshla-reabilitaciyu-druga-grupa-vijskovosluzhbovciv-uchasnikiv-ato?print> (дата звернення : 09.02.2019).
7. Веб-портал «Invictus games 2018». URL: <http://invictusgames.in.ua/promo/invictus-games-2018#selection> (дата звернення : 09.02.2019).
8. Веб-сторінка «Укрінформ». URL : <http://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2542598-zaprosimene-z-vijni-prezentacia-socialnogo-proektu-do-dnazahisnika-ukraini-budinok-uradu-vul-grusevskogo-122-1j-pidizd-6j-poverh.html> (дата звернення : 09.02.2019).

COMMERCIALIZATION IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION OF EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ТА США

The article deals with the analysis of the commercialization in the system of higher education of European countries and the USA. It is noted that if European systems of higher education are characterized by tendencies to international cooperation, internationalization of education and the desire to create a single European educational space, whereas for American and higher education systems similar to it, the determining factors are not cultural factors, but economic ones. It is mentioned that massification and especially commercialization of education are quite dangerous for the classical institution of education.

In a number of European countries there is an extraordinary diversity of higher education institutions, but there is a similarity in the development of higher education systems in general. Among the general indicators, in particular, can be called: decentralization, academic autonomy, public responsibility for the system of higher education, public funding of higher education, internationalization and so on.

In general, the above mentioned analysis of the systems and models of higher education suggests the extraordinary scale of commercialization in an open form, providing for both positive and negative trends and, in turn, leading to the modernization and transformation of educational institutions. It is determined that the functional purpose of entering into a single world educational space is to confront the growing trends of americanization and commercialization, the spread of which is ambiguously assessed in Europe. It is determined that the functional purpose of entering into a single world educational space is to confront the growing trends of americanization and commercialization, the spread of which is ambiguously assessed in Europe. The consideration of higher education in the American model not as a social institution, but as a commercial industry is determined by the existence of a multi-University, "Academic capitalism", "Market-type University" and "the Entrepreneurial University", which have a significant impact on the development of the educational system as a whole.

Key words: higher education, University, the Entrepreneurial University, paradigm, transformation.

У статті здійснено аналіз комерціалізації у системі вищої освіти європейських країн та США. Зазначається, що для європейських систем вищої освіти характерні тен-

денції до міжнародного співробітництва, інтернаціоналізації освіти та прагнення до створення єдиного європейського освітнього простору, тоді як для американської та подібних до неї систем вищої освіти визначальними є не культурні фактори, а економічні.

Визначено, що масовість і особливо комерціалізація освіти є досить небезпечними для класичного навчального закладу. Незважаючи на те, що сьогодні в Європі усе більше починає відчуватися американський вплив як культури, так і вищої освіти, зокрема, багатомовне лідерство німецької, англійської, французької вищої освіти знаходить своє підтвердження в сучасних загальноєвропейських тенденціях розвитку освіти. Це і дає можливість приділити їм більшу увагу під час проведення компаративного аналізу європейських систем вищої освіти. У низці європейських країн спостерігається надзвичайна різноманітність вищих навчальних закладів, проте відзначається схожість тенденцій у розвитку систем вищої освіти у цілому. Серед спільних показників, зокрема, можна назвати: децентралізацію, академічну автономію, державну відповідальність за систему вищої освіти, державне фінансування вищої освіти, інтернаціоналізацію тощо.

Вищенаведений аналіз систем та моделей вищої освіти дозволяє говорити про надзвичайні масштаби комерціалізації у відкритій формі, передбачаючи як позитивні, так і негативні тенденції та, у свою чергу, призводячи до модернізації і трансформації інститутів освіти. Визначено, що функціональним призначенням входження до єдиного світового освітнього простору постає протистояння зростаючим тенденціям американізації та комерціалізації, поширення яких неоднозначно оцінюють у Європі. Розгляд вищої освіти в американській моделі не як соціального інституту, а як комерційної індустрії визначається існуванням мультиверситету, «академічного капіталізму», «університету ринкового типу» та «підприємницького університету», які мають вагомий вплив на розвиток освітньої системи в цілому.

Ключові слова: вища освіта, університет, комерціалізація, освітній простір, трансформація.

UDC 316.74:33:005.44:316.74:378(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.17>

Stryhul M.V.

Ph.D. in Sociology,
Assistant Professor at the Department
of Sociology and Political Science
National Aviation University

The undermined scientific problem of the article. According to the French sociologist J. Baudrillard, consumerism in the modern world turns into certain dependence, and thus onomania develops. For such individuals, goods lose their importance and are gradually turning into the symbol of affiliation with a certain social

medium, a group etc., and consumption is gradually turning into the sense of life. Taking into consideration the mentioned conditions, in the society of consumption education and knowledge obtainment constitute a certain advertised and informationally formatted product that requires involvement of managers and marketologists in

its selling, performing advertisement actions and campaigns.

However, massification and especially commercialization of education are quite dangerous for the classical institution of education. Whereas education as another global commercial trend threatens the very institutional foundations and its contents. P. Altbach, director of the Center for International Higher Education at Boston College, admits it and mentions that higher education is being more and more frequently studied as goods that can be sold and bought the same way as any other goods. Nowadays, commercialization of this sphere is reaching the level of global market. Indeed, the World Trade Organization (WTO) is already considering the issue of inclusion of higher education in the sphere of its interests; as a result, import and export of educational services might become the subject of the sophisticated procedures of the organization and legal regulation of its decisions. Thus, within the unified transnational system of education, the key role will be played by more financially provided educational institutions. If the similar phenomenon occurs, higher education in all its manifestations will become the object of free trade rules [1].

Analysis of the latest research and publications. Modern development of foreign education sociology is described in papers by M. Archer, J. Beaulieu, R. Boudon, J. Coleman, N. Luhmann, J. Meyer, J. Passeron. The authors mentioned consider the education system within the context of its socio-typological, morphogenetic, functional-systemic specific features, as an instrument of establishing distinctions (discernings), communication, gabitualization. All the processes mentioned are inherent in the system of education of both institutionalized and non-institutionalized forms. Institutionalization of the education system is accompanied by its establishment as a completely autonomous system able to develop following on from the limited interference of other social subsystems with its operation [7; 9].

Presentation of the main material of the study and the substitution of the obtained scientific results. P. Altbach in his paper 'Higher Education in the World' claims that, in accordance with their origin, universities stimulate local economy [1]. Any university creates economic benefits for its community through local purchases, real estate investments and expenses of students and teaching staff. Since Humboldtian reforms in Germany, an increase of the number of 'grants' at the universities in the USA and appearance of Japanese imperial universities in the 19th century, universities have been created for providing the contribution into economic development. Universities support knowledge and technologies on the basis of the fields that use knowledge accumulated at establishments including graduates' skills. Universities have made their contribution

into this development through creating science parks and even investing in companies that use universities on the basis of knowledge.

The American sociologist J. Bloom claims that for the past several decades one of the disputable issues regarding higher education has been the idea of recognizing education as a social good (adding value to society, teaching its citizens) or a private good (aimed at gaining money and satisfaction from getting privileges as a result of education obtainment). The logics of discussion dictates that if higher education is a private good, then those getting benefits from it – i.e. students – must pay. If higher education is primarily a social good, then society is obliged to provide support.

Generally, for the past decades the cost of higher education services has increased. Requirements of mass access in combination with increasing expenses on scientific research universities exert bigger pressure on the states to provide financing. That is why state bodies in many countries have shifted financial responsibility for higher education on the 'users', i.e. students and their families. In several cases, credits and other financing programmes have been introduced.

One of the issues with the modern accent on a private good constitutes the fact that research universities are state establishments. Within the long-term perspective, fundamental research, for example, might lead to commercially valuable products, but the research itself usually brings little income. Fundamental research is a social good, and thus it requires support. Research universities are in the need of main research infrastructure, including talented (and often highly-paid) professors, modern laboratories and other objects, as well as PhD students. Moreover, many services provided by research universities are non-commercial. Research universities asked to commercialize their scientific research and other events. Thus, mass higher education is designed for providing access for students from all social classes. The idea of a social good as a key factor of higher education support is directly connected with the role academic institutions might play in the society. Operation of higher educational institutions – from cultural and information-enlightening activities to fundamental research – is directly connected with the social good.

It is worth mentioning that private higher school is quickly spreading in many parts of the world and is currently enrolling more than a half of all students in most Latin American and other countries. Except for several training establishments in the USA and Japan, private training institutions are usually not prestigious, have restricted objectives and programmes, depend on exclusively income obtainment for the sake of survival. Most of them are formal or informal commercial schools. Private sector in higher education is defined as a

private good whose students anticipate career progress. Privatization of state higher education contributed to narrowing the role of universities. In many countries, state universities are getting now a smaller part of their budgets from state sources. As a result, they are to have their own income from tuition fees, research, consulting, commercial enterprises and other sources [10].

All the above mentioned challenges are connected with the requirements of the market regarding universities. However, this tendency creates a huge contradiction between new accents and the role universities have been playing during the past century concerning providing the increasing number of students with the access to higher education. More sophisticated goals require bigger and more complicated academic institutions. In 1963, C. Kerr noticed that universities need bigger and more complicated administration and management structures to perform all of their new roles. This need is a requirement of higher responsibility – concerning not only money spending, but also fulfilling many aspects of the training enterprise including performance of students and efficiency of faculty members. Traditional academic administrations that generally take major decisions do not operate well within the large, sophisticated establishments of the 21st century. Universities are in the need of administrative structures able to coordinate different elements of the institution and to carefully define and measure resources.

Particularly, not farther than three decades ago American sociologists A. Toffler and D. Bell admitted that education and knowledge are strategic resources of the epoch of postindustrialism [4]. At the same time, the expression of F. Bacon 'knowledge is power' gets confirmed. It is not a surprise, that these are intellectuals who constitute the dominant part of the richest Americans. Just each fifteenth of those constituting the 1% of the richest Americans have obtained income as capital gain, while more than a half of representatives of the group occupy administrative positions at big companies, about one third is represented by practicing doctors and lawyers, and the other third contains people of creative professions including professors and lecturers'. Considering the fact that 1% of Americans possess 80% of wealth in the United States, the above mentioned figures unambiguously show that power in the USA (and thus in the whole world) belongs to those who develop and use their intellect in the goal-rational way.

It is necessary to mention that technically commercialization has performed a drastic fall of prestige of science and the system of education. Nowadays, thousands of different 'pseudouniversities' have been established on the basis of small private enterprises and social organizations. Finally, the current reform of higher educa-

tion presupposes strict compliance of universities (educational cycles, their contents, duration etc.) with requirements of big business as a source of working places. All these processes support the logics of 'diploma depreciation' described by the American sociologist R. Collins already 30 years ago. Higher education diploma turns from the certificate of high intellectual merits and the social status of a person into a plain card certifying minimal social competence – like a passport or driving licence [8]. Conceptually, commercialization is optimized for the growth potential of this sector. Taking into account all the above mentioned conditions, one might claim that commercialization of the system of education is a peculiar trend of the consumption society which introduction must be maintained with caution and prudence for the sake of preserving traditional values of the system of education.

Furthermore, it is worth noticing, that commercialization is one of the tendencies of education system change. By the end of the past century, there had developed a whole field of the world economy – i.e. the international market of educational services with annual volume of sales of about several tens of billions dollars and the number of consumers of about several millions of students. Obtainment of higher education by foreign students has become a new field of export. According to estimations by the World Trade Organization, the volume of the world education market is 50-60 billion dollars. The stable leader is the USA controlling almost the one fourth of the world financial educational turnover. The second place is occupied by Great Britain – 15%. They are followed by Germany – 12%, France – 9%, Australia, Canada, Spain – 7% .

It is necessary to note that internationalization that is changing the essence and the internal side of higher education develops in the direction of international activity. Under such conditions, state, market and university preserve their institutional specific features, though actually they compete with one another. Under multicultural conditions, internationalization presupposes interaction between universities and educational systems. Therefore, internationalization changes the educational space, and globalization hereby changes the world where internationalization develops. Under such conditions, as Z. Bauman and P. Scott mention, higher education undertakes flexibility and even becomes deinstitutional [3;10]. It is worth mentioning that the market of educational services is seeing the emergence of distance and virtual education. Distance education develops within both universities, colleges and new completely virtual educational establishments which do not presume material existence of a university campus. The market of virtual education is shaping with the key role being played by commercial structures, communication and

multimedia companies. Higher education sees foundation of its own powerful transnational corporations, new kinds of partnership, coalitions and alliances. Classical higher educational institutions begin to share their functions with myriads of unions and partners both within the system of education and beyond it. Definitely, it contributes to the emergence of diverse problems including the problems of higher education quality and accessibility. On the other hand, modern processes of higher education diversification confirm once more the complication of sociocultural medium. Hence, traditional universities have to adapt to the new sociocultural reality that requires drastic transformations.

Hence, knowledge in the modern society plays a role of the major economic resource, and it does not raise any doubts. Nevertheless, the main task lies in development of higher education and prediction of the major directions of knowledge which will be popular on the labor market in several years.

Generally, the era of globalization, informatization and mass consumption drastically influences the development of education institutions. Furthermore, the past decades are characterized by modernization of the whole society and higher education oriented at development of market relations. Strengthening of commercialization in the educational sphere is a problem of the present. Whereas reforms of higher education have resulted in a certain medium of commercial education that requires the existence of new rules of interaction, status-role interrelations, value-normative formations. Commercialization is actually a certain challenge of the present; nevertheless, society sees scientific disputes concerning the scale of this process, its form and the way it affects the quality of providing educational services. In modern Europe, there exist different systems and models of higher education that, on one hand, constitute the major representation of the national cultures of European countries and, on the other hand. Thus, one should study in more details the way commercialization emerges in the European and American educational models.

Regardless of the fact that in Europe today the American influence of both culture and higher education in particular is becoming more and more tangible, the longstanding leadership of German, English, French higher education finds its confirmation in modern all-European tendencies of education development. It provides the opportunity to pay more attention to them when conducting comparative analysis of European systems of higher education.

The range of European countries experience extraordinary diversity of higher educational institutions, but the tendencies of higher education system development are generally similar. Among the above mentioned indices, one

should point out the following: decentralization, academic autonomy, state responsibility for the system of higher education, state financing of higher education, internationalization etc. European higher education possesses certain distinctness that makes it different from the American model, regardless of the fact that in modern Europe there is a diversity of educational systems with their own traditions, training models and scientific schools.

Under the conditions of formation of unified values, the European system of higher education longs for preserving its diversity and at the same time for responding to modern challenges of globalization that finds its reflection in aspiration for reviving internationalization traditions. Joining the united global educational space is one of the directions of development of the European higher education international connections; its functional purpose consists in resisting the increasing tendencies of Americanization and commercialization which expansion in Europe is evaluated controversially. Nevertheless, development of Ukrainian educational traditions has been developed under the influence of the European.

Conclusions. In response to decrease of state financing and extension of the borders of the global market of educational services, modern universities are increasingly becoming active subjects of the market, and that defines the institutional changes of higher education, transformation of universities from centers of liberal education into enterprises producing knowledge and educational services. For the past years, higher education in the American model is considered not as a social institution, but a commercial industry. Whereas social institutions, traditionally including higher education, have their own logics of normative requirements, a system of status-role relations, perform particular functions (contribute into not only students' training, but their upbringing, shaping of the system of moral and aesthetic norms, civil responsibility), the system of industry presupposes performance of other tasks.

University fulfills its aim regarding preparation of students to successful actions on the labor market under the conditions of intense competition and to upgrade of their image on the market of educational services. Transition to the market orientation of higher education leads to unpredictable consequences for both students, universities and society as a whole.

Under the conditions of postindustrial society, the American sociologist D. Bell admitted that universities cover many functions in the sphere of scientific research and provision of needs in highly-qualified staff, in general development of education. The University was proclaimed the center of establishment culture.

Development of the global market of educational services and management in universities have lead to institutional changes in the system of higher education. As an example we may study an American university managed by legislators, economic and political leaders of the society where private universities are controlled by political councils.

REFERENCES:

1. Альтбах Ф. Г. Высшее образование и WTO: безумие глобализации. *Alma Mater. Вестник высшей школы*. 2001. № 6. С. 39–42.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва : Весь мир, 2004. 188 с.
3. Бауман З. Образование – при, для и несмотря на постмодернити. *Индивидуализированное общество* / Под ред. В.И. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. С. 155–175.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 1999. 956 с.
5. Кун Т. Структура научных революций. Москва : Прогресс, 1975. 256 с.
6. Archer M. *Social Origins of Educational Systems*. New York : IA Books, 2007. 215 p.
7. Archer M. *Sociology of Educational Development*. London : Sage, 1979. 156 p.
8. Collins English Dictionary. URL : www.collinsdictionary.com/dictionary/english.
9. Luhmann N. *Das Erziehungssystem der Gesellschaft*. F/M., 2002. 157 p.
10. Scott P. *The Crisis of the University*. London : Sydney Croom Helm, 1984. 277 p.
11. *Sociology of Education* / Eds. D. Levinson, H. Cookson, A. Sadovnik. New York : Routledge-Fairer, 2002. 234 p.
12. Spring J. *Globalization of Education*. GB., 2014. 211 p.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ САМОТНОСТІ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LONELINESS

У статті розкривається сутність явища самотності. Представлений усебічний аналіз цього суспільно-психологічного феномена, його причини і наслідки для особистості та суспільства. Запропоновані поради з мінімізації негативних наслідків самотності. Здійснено спробу детально вивчити феномен самотності у сучасному суспільстві та обґрунтувати вплив самотності на соціалізацію особистості. Вважається, що самотність негативно впливає на функціонування, розвиток та життєдіяльність суспільства. Феномен самотності знаходиться на стику психології, соціології, філософії та культури. Існує думка, що самотність належить внутрішньому світу людини. Вона не тотожна поняттям ізоляції або усамітнення. Це розрив зі світом або із самим собою. На Заході самотні люди вважаються «великою силою», яка може впливати на економічні, політичні та культурні реалії країни. Вважається, що ті, хто живе соло, компенсують самотність активним суспільним життям. Дослідники з'ясували, що на перший погляд самотні люди щасливі, успішні, добрі, самодостатні. Вони почуваються комфортно в такому стані. Якщо не розцінювати ці характеристики як захисні маски, то можна зробити висновок, що жити соло – усвідомлене рішення кожного. Західні психологи-дослідники переконані, що самотні люди найвіданіші, найвірніші друзі. Вони вміють бути по-справжньому вдячними і керуються у житті своїми правилами. Вони контролюють емоції, тому що бояться любові, страждання, проявів агресії. З'ясовано, що самотні ведуть більш насичене культурне і сексуальне життя. Характерною особливістю цих людей є надійність. Вони пунктуальні, тримають слово і ніколи не здаються. В українському суспільстві ставлення до цього явища до недавнього часу було діаметрально протилежним. Сьогодні впливає на толерантність українського соціуму до цього феномена. Тривала самотність може

призвести до депресії і погіршення загального самопочуття.

Ключові слова: самотність, суспільство, відлюдник, соціальна ізоляція, проблема, стадії самотності, особистість, спілкування, стрес, соціалізація.

The article reveals the essence of the phenomenon of loneliness. The analysis of this socio-psychological phenomenon is presented. The causes and consequences of loneliness for the individual and society are given. Offered tips on how to minimize such impacts. An attempt is made to study the phenomenon of loneliness in modern society. The influence of loneliness on socialization of the person is proved. It is believed that loneliness has a negative impact on the functioning of society. The phenomenon of loneliness is at the intersection of psychology, sociology, philosophy and culture. There is an opinion that loneliness belongs to the inner world of man. It is not identical with the concept of isolation or seclusion. It's a break with the world or with yourself. In the West, single people are considered a "great force". It can influence the economic, political and cultural realities of a country. It is believed that those who live Solo compensate for the loneliness of an active social life. The researchers found that single people are happy, successful, kind, and self-sufficient. They feel comfortable in this state. These characteristics can be protective masks. Live solo – informed decision each. Western psychologists-researchers focus on the devotion and sociability of single people. They are grateful. They follow their own rules in life. They control emotions. They are afraid of love, suffering, and aggression. Single people lead a more intense cultural and sexual life. They are reliable punctual, keep their word and never give up. In Ukrainian society, the attitude to this phenomenon, until recently, was diametrically opposed. The present affects the tolerance of Ukrainian society to this phenomenon. Prolonged loneliness can lead to depression and deterioration of General health.

Key words: loneliness, society, hermit, social isolation, problem, stages of loneliness, personality, communication, stress, socialization.

УДК 316.37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.18>

Шевченко О.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Житомирський національний
агроєкологічний університет

Постановка проблеми. Актуальним питанням сьогодення є явище людської самотності, яке властиве й українському суспільству. Важливість даного питання полягає в тому, що самотність негативно впливає на функціонування, розвиток та життєдіяльність суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище самотності розглядалося багатьма дослідниками в різних галузях науки. Серед психологів це були Е. Берн, І. Кон, Е. Фромм. Серед вітчизняних учених аналіз самотності здійснювали Ю. Кошелева, М. Литвак, Л. Левченко, С. Максименко. Никоненко Ю.В. досліджував особливості стану самотності в підлітковому віці. Попелюшко Р.П. розглядав це

явище як проблему соціалізації особистості в суспільстві. У філософській царині доктор філософських наук, Сакутін В.А., вивчав даний феномен через призму культури та онтології.

Постановка завдання. У своїй роботі ми намагалися детально дослідити явище самотності у сучасному суспільстві, обґрунтувати її вплив на соціалізацію особистості. Завданням цієї роботи є теоретичний аналіз і розгляд виникнення та функціонування стану самотності. Важливим для себе ми визначили здійснення просвітницької діяльності щодо мінімізації негативних наслідків такого феномена, як самотність. Для досягнення цієї мети ми плануємо використовувати матеріали даної публі-

кації в навчальному процесі під час вивчення тем «Соціологія молоді», «Соціалізація особистості» та «Особистість у системі соціальних зв'язків».

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен самотності знаходиться на стику психології, соціології, філософії та культури. Тому складно назвати єдине визначення, причини і специфіку подолання самотності. Але все ж можна стверджувати, що самотність належить внутрішньому світу особистості. Вона не тотожна поняттям ізоляції або усамітнення. Це розлад у відносинах зі світом або самим собою.

В останні роки представники американської системи охорони здоров'я попереджають про початок «епідемії самотності» – показники збільшилися удвічі за останні 50 років. У грудневому дослідженні (2018 р.) вчені зі Школи медицини при університеті Каліфорнії, Сан-Дієго, на чолі з професором психіатрії, доктором медичних наук Діліпом Йесте з'ясували, що в дорослому житті майже кожна людина проходить через три важкі стадії самотності. Всі вони пов'язані з конкретними віковими межами: 27–29 років, 53–55 і 80+.

Для жителів мегаполісів самотність стала суттєвою проблемою. Філософи вважають такий стан людини апогеєм свободи (якщо він приносить їй задоволення), українські психологи – передумовою до депресивних станів, а західні – усвідомленим рішенням.

Дослідники компанії Euromonitor International відзначають, що вже сьогодні існує великий прошарок людей, які не хочуть розділяти своє життя з іншими, а в найближчі п'ятнадцять років кількість домогосподарств, які складаються з однієї особи, буде збільшуватися у всіх країнах. До 2030-го їх буде більше на 120 млн. З 1996 по 2006 рік кількість одиниць зросла на 33% і склала 201 млн. В Україні цей показник поки що не перевищує 12% [5].

На перший погляд, самотні люди щасливі, успішні, добрі, самодостатні. Їм комфортно в такому стані. Якщо не розцінювати ці характеристики як захисні маски, то можна погодитися з висновком психологів з коледжу Уелса, що жити соло – усвідомлене рішення кожного. Вони переконані, що самотні люди найвідданіші, найвірніші друзі. Вони вміють бути по-справжньому вдячними і керуються у житті своїми правилами. Вони контролюють емоції, тому що бояться любові, страждання, проявів агресії, але в той же час ведуть більш насичене культурне і сексуальне життя. Надійність – це така характеристика самотніх людей. Вони не витрачають час даремно, досить рідко спізнюються і тримають слово, тобто це особистості, які ніколи не здаються. На Заході самотніх людей вважають «великою силою», здатною

вплинути на економічні, політичні, культурні реалії країни. Така позиція очевидна – адже ті, хто живуть соло, компенсують самотність активним соціальним життям.

Психолог Чиказького університету Д. Касіоппо зазначає, що самотність, як голод і спека, сигналізує про потребу допомоги генам, щоб «вижити» [5].

Більшість людей іноді відчували себе самотніми. Вважається, що самотність поширена серед літніх людей, проте дослідники довели протилежне. Вік самотності далекий від уявлень про неї. Згідно з дослідженнями молодь сьогодні відчуває себе більш самотніми, ніж люди літнього віку. Найбільш гостро ця неприємна емоція відчувається в перехідному віці – з 16 до 24 років. У даній віковій групі близько 40% учасників відзначили, що часто відчувають себе самотніми. Серед людей, яким понад 75 років, таких знайшлося лише 27%. Такі результати пояснюються тим, що в перехідному віці люди часто залишають дім, відправляючись на навчання. Їм доводиться прощатися з друзями і звичним способом життя, вирушаючи на пошуки свого місця у світі.

Зима вважається «найбільш самотньою порою року», яка змушує більшу частину дня проводити вдома. Однак опитування показало, що для самотніх людей пора року не має значення. Деякі навіть відзначали, що найгірше почуваються влітку, коли всі знайомі роз'їжджаються у відпустки.

Понад 40% опитаних відзначили, що самотність може зарядити навіть позитивними емоціями. Психологи вважають, що таке почуття приємне «в невеликих порціях». Якщо людина тривалий час відчуває самотність, то це може призвести до депресії і загального погіршення здоров'я [2].

Відомий американський хірург Вівек Мерфі вважає прогресуюче почуття самотності у Сполучених Штатах більш серйозною проблемою, ніж вживання тютюну або ожиріння. На початку цього року у Великобританії створено спеціальний підрозділ – Міністерство у справах самотності для задоволення психосоціальних та медичних потреб самотніх людей. Доктор медичних наук Еллен, яка брала участь у каліфорнійському дослідженні, зробила такі висновки: **1. Негативне спостереження:** самотність у дорослому віці пов'язана з поганим психічним здоров'ям, зловживанням психоактивними речовинами, когнітивними порушеннями і погіршенням фізичного здоров'я, у т.ч.: недоїданням, гіпертонією і порушенням сну. **2. «Добрі новини».** Люди, які вважалися розумнішими, були менш схильними до самотності. «Поведінка, яка визначається як «мудра», залучає емпатію, співчуття і само-рефлексію, що допомагають ефективно протидіяти та запобігати самотності [6].

Самотність іноді хибно визначається деякими людьми. Насправді це почуття не залежить від кількості в них друзів. Воно зовсім не означає відсутність другої половинки або знайомих, з якими можна провести вихідні. Це внутрішнє відчуття. Хтось просто зрідка спілкується з іншими, а дехто постійно оточений людьми, але відчуває те ж саме. «Друзі» у соціальних мережах зовсім не те ж саме, що людина, з якою приємно подивитися фільм або випити чашку кави.

Психологи виділяють три фактори, що впливають на ступінь почуття самотності людини:

1) вразливість до відсутності спілкування. У кожного є генетично зумовлена потреба у соціальній інтеграції, тому рівні необхідної соціалізації відрізняються. Чим більше відчувається потреба у спілкуванні, тим складніше її задовольнити і тим вищий ризик початку самотності;

2) здатність управляти емоціями. Причому не тільки зовні, але і внутрішньо. Будь-яка людина страждає, коли її потреба у спілкуванні не задоволена. І якщо самотність триває занадто довго, вона може перерости у справжню депресію. Уміння управлятися зі своїми почуттями, впливає на емоційний стан. Постійно перебуваючи у пригніченому стані, можна почати невірно тлумачити наміри інших людей. Починає здаватися, ніби вони намагаються уникати спілкування з вами. Потрібно вчитися приймати власне почуття самотності, не засуджуючи за нього ні себе, ні інших. І постійно шукати спосіб із нею упоратися;

3) очікування і уявлення про інших. Якщо ви відчуваєте себе нікому не потрібним, це зовсім не означає, що у вас немає хисту до спілкування. Хоча у цьому випадку і бажання, і можливість його використовувати будуть невеликі.

Самотнім часто здається, ніби вони роблять усе можливе, щоб знайти друзів і відчути зв'язок із кимось. Просто ніхто не відповідає їм взаємністю. Такий самообман робить тільки гірше – починає проявлятися незадоволення. Люди, які страждають від самотності, стають схильні до звинувачень і негативної реакції на критику. Їхні почуття виражаються в образах і люті. І саме це найчастіше стає причиною того, що з ними перестають спілкуватися.

У деяких самотніх людей з'являються соціальні страхи. Вони бачать небезпеку в інших, починають боятися критики і засудження від оточуючих. Мова їх тіла видає невпевненість і страждання, які вони відчувають, а вираз обличчя здається відразливим. При цьому насправді вони можуть прагнути спілкування, але не помічати того, що їх тіло транслює зворотне. Часто люди вважають, що їхня ситуація особлива, а почуття, які вони відчувають, ненормальні. Але всім хоч раз доводиться від-

чувати самотність: звичайний переїзд, випуск зі школи або інші життєві зміни.

Нещасна людина часто зосереджується на тих, хто в даний час не страждає від самотності. Тимчасове почуття самотності можна назвати частиною нашого життя. Усе тому, що люди – істоти соціальні, і більшість цінує любов, близькість і соціальні зв'язки вище, ніж багатство і славу.

Самотність буває корисною. Дослідження, проведене за допомогою функціональної МРТ, показало, що коли людина страждає від нестачі спілкування, активується та ж ділянка мозку, яка відповідає за емоційні сигнали, що відчуваються під час фізичного болю. Подібно до того, як фізичний біль захищає людей від небезпек, самотність – соціальний біль – рятує від ризику відокремитися від суспільства. Вона підказує про зміну поведінки або необхідність до уваги у взаєминах із важливими людьми. Цей біль може стати хронічним. І звичайне спілкування тут уже не допоможе [3].

Ступінь самотності не пов'язаний із кількістю років, проведених людиною поза безпосередніми контактами з людьми. Наприклад, багато людей усе життя живуть одні і при цьому відчувають себе іноді менш самотніми, ніж ті, кому доводиться жити серед інших людей і постійно спілкуватися з ними. Одинокою також не можна назвати людину, яка мало взаємодіє з оточуючими і при цьому не проявляє ні психологічних, ні поведінкових ознак самотності.

Справжні стани самотності зазвичай супроводжуються симптомами психологічних розладів у формі негативних афектів або навіть неврозів. У різних людей афективні реакції на самотність, як правило, різні. Одні самотні люди скаржаться на відчуття печалі і пригніченості, інші говорять про те, що відчувають страх і тривогу, треті повідомляють про гіркоту і гнів.

На переживання стану самотності впливають не стільки реальні відносини з оточуючими людьми, скільки ідеальне уявлення про те, якими ці відносини повинні бути. Людина, що має сильно виражену потребу у спілкуванні, буде відчувати себе самотньою і в тому випадку, якщо її контакти з людьми обмежені одним-двома індивідами, а вона хотіла би спілкуватися відразу з багатьма. У той же самий час той, хто не відчуває такої потреби, може не відчувати своєї самотності навіть в умовах повної і тривалої відсутності спілкування з людьми. Самотня людина уникає соціальних контактів і своєю поведінкою ізолює себе від інших. Їй властиве параноїдальне почуття, яке містить підвищену підозрілість, імпульсивність, надмірну дратівливість, страх, занепокоєння, відчуття розбитості і фрустрації. Вважається, що самотні люди більш песимістичні, вони переживають гіпертрофоване почуття жалю до себе, очікують від інших людей тільки

неприємностей, а від майбутнього – гіршого. Вони вважають власне життя та буття інших людей безглуздими.

Методом факторного аналізу відповідей самотніх людей на спеціальний запитальник з'ясовано, що до типових емоційних станів, які час від часу охоплюють хронічно самотню людину, належать: відчай, туга, нетерпіння, відчуття власної непривабливості, безпорадність, панічний страх, пригніченість, внутрішня спустошеність, нудьга, бажання зміни місця буття, відчуття власної недорозвиненості, втрата надій, ізоляція, жаль до себе, скутість, дратівливість, незахищеність, меланхолія, відчуженість.

Доцільно розрізняти три **типи самотності**: хронічна, ситуативна і минуща. **Хронічна самотність** виникає тоді, коли людина протягом тривалого періоду життя не може встановити задовільні взаємини зі значимими для неї людьми. **Ситуативна самотність** зазвичай з'являється як результат будь-яких стресових подій у житті людини (смерть близької людини, розрив шлюбних, інтимних відносин зі значимою людиною). Після переживання дистресу самотня людина ситуативно відчуває це почуття, зазвичай упокорюється зі своєю втратою і частково або повністю долає почуття самотності. **Минуща самотність** виражається в короткочасних нападах почуття самотності, які повністю і безслідно проходять, не залишаючи після себе жодних шлейфів.

Спосіб реагування особи на самотність – депресія чи агресія – залежить від того, як людина пояснює свій стан. У випадку внутрішнього локус-контролю в неї найчастіше виникає депресія, у випадку зовнішнього – агресія. Істотна схильність до покірності або до прояву ворожості позитивно корелює із самотністю.

Нерідко самотність виникає з не залежних від людини причин. Вдівство, розлучення або розрив особистих відносин – найбільш поширені соціальні причини, що ведуть до самотності. У подібних випадках вона зароджується внаслідок соціально-психологічної ізоляції людини. Втрата одного з батьків у результаті розлучення чи недолік емоційно близьких, довірчих відносин, батьківської підтримки в дитинстві можуть зробити індивіда більш чутливим до самотності у зрілому віці. Емоційна рана, отримана в дитинстві, перетворюється на характерологічну особистісну уразливість дорослого і зберігається протягом тривалого часу, іноді все життя, змушуючи таких людей гостріше реагувати на розлуку і соціальну ізолюваність.

Не існує точної відповіді, що для здоров'я корисніше – самотність чи шлюб. Безперечно,

що корисними є тільки добрі, емоційно здорові відносини, а невдалі можуть заподіяти шкоду [2].

Наведемо окремі **поради від психологів щодо мінімізації негативного впливу самотності**. Перестаньте засуджувати свої почуття. Звинувачувати себе за це неефективно і хибно. Відчувати себе самотнім, без серйозних і значущих відносин, – це нормально. Усвідомте, ваша проблема не виняткова. Сьогоднішнє мобільне суспільство знаходиться в постійному русі, а це ускладнює встановлення і підтримання відносин. Прийняття самотності як частини людського стану допоможе знайти енергію для її подолання.

Проаналізуйте своє дитинство. Самотність, яку ми випробували у школі або дитячому садку, тісно пов'язана з тим, що ми переживаємо в дорослому житті і як до цього ставимося. Ми можемо відчувати себе зайвими через те, що не отримували достатньо любові в дитинстві. Часто самотність починається з боротьби за друзів, насмішок, відмінностей в інтересах. Єдиновірного шляху до позбавлення від самотності немає. Головне – приймати себе і свої почуття [3].

Висновки з проведеного дослідження. У самотності є свої переваги і недоліки. Переваги самотності відчувають ті, хто її не бояться, а недоліки повною мірою приймають на себе ті, хто самотністю обтяжується. Саме самотність змушує нас більше цінувати дружні відносини, ми стаємо більш терпимими до недоліків інших, виявляємо поблажливість, поступливість та інші чесноти. Воно вчить нас мудрості і любові. Отже, актуальним є подальший пошук та вдосконалення підходів розуміння і вивчення всіх аспектів феномена самотності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Покровский Н.Е., Иванченко Г.В. Универсум одиночества: социологические и психологические очерки. Москва : Логос, 2008. 408 с.
2. Зовсім один: психологи розповіли, чим небезпечна самотність. URL : <https://uk.etcetera.media/zovsim-odin-psihologi-rozpovili-chim-nebezpechna-samotnist.html>.
3. Как не страдать от одиночества. URL : <https://liferhacker.ru/ne-stradat-ot-odinochestva>.
4. Несподівані факти: як люди ставляться до самотності? URL : <https://uk.etcetera.media/nespodivani-fakti-yak-lyudi-stavlyatsya-do-samotnosti.html>.
5. Шлюб і самотність впливають на здоров'я людини: як і чому. URL : <https://uk.etcetera.media/2972-182.html>.
6. Епидемія одиночества. URL : <https://znaj.ua/ru/society/198832-epidemiya-samotnosti-vcheni-viznachili-tri-viki-koli-lyudina-gotova-zaviti>.

ДИНАМІКА СПОЖИВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

THE DYNAMICS OF THE CONSUMPTION OF TRADITIONAL AUDIOVISUAL MAS-MEDIA AMONG THE STUDENT'S YOUTH OF THE CENTRAL REGION OF UKRAINE

Стаття присвячена виявленню стану популярності традиційних аудіовізуальних засобів масової інформації та встановленню переважного режиму медіа-споживання студентської молоді. Запропоновані авторські дефініції термінів «студентська молодіжна медіа-авдиторія» і «молодіжне медіа-споживання». Надана узагальнена характеристика молодіжного медіа-споживання і розкрито взаємозв'язок з іншими процесами у медіа-просторі. Встановлені тенденції динаміки студентської медіа-авдиторії та розроблена класифікація її сегментів на основі контактного критерію – часу контакту з медіа та активності споживання. На підставі аналізу результатів авторського емпіричного дослідження визначено структуру і частоту практик ознайомлення студентства центрального регіону з контентом радіо і телебачення. Для кожного з означених ЗМІ встановлено чисельні показники конкретних груп медіа-авдиторії – шанувальників, активних, помірних та випадкових / епізодичних споживачів. Шляхом вторинного аналізу результатів всеукраїнських опитувань виявлено співвідношення популярності радіо і телебачення серед молоді центрального регіону та всієї України. Розкрито відмінності у динаміці споживання аудіовізуальних мас-медіа молоддю та іншими верствами населення. Встановлено реальний стан молодіжного радіо-споживання і теле-споживання, а також визначено причини і наслідки його зменшення. Шляхом аналізу офіційних вимірювань радіоаудиторії і телеаудиторії виокремлено частку молоді в їх складі, встановлено найпопулярніші молодіжні радіостанції та телеканали. Визначено тенденції і окреслено перспективи щодо споживання молоддю контенту радіо і телебачення та зроблені припущення щодо їх подальшого функціонування в умовах інтернетизації молодіжного медіа-середовища.

Ключові слова: засоби масової інформації (ЗМІ), мас-медіа, популярність ЗМІ, медіа-споживання, студентська медіа-авдиторія, радіо, телебачення, молодь.

The article is devoted to revealing the state of popularity of traditional audiovisual mass media and to determine the prevailing mode of student media consumption. The author's definitions of the terms "student's youth media-audience" and "youth media consumption" are proposed. The generalized characteristic of youth media consumption is given and the relationship with other processes in the media space is revealed. The trends of the students' media audience dynamics are established. The classification of its segments on the contact criterion – the time of contact with the media and the activity of consumption is developed. The structure and frequency of familiarization of students of the central region with the content of radio and television, which based on the analysis of the results of author's empirical research, are determined. The numerical indicators for specific groups of media audiences for each of this media – fans, active, moderate, and occasional consumers – are set and calculated. Through a secondary analysis of the results of all-Ukrainian polls, the correlation between the popularity of radio and television among the youth of the central region and the whole Ukraine are revealed. Differences in the dynamics of consumption of audiovisual media by young people and other groups of the population are discovered. The real state of youth radio and television consumption are established, the causes and consequences of its reduction are analyzed. By analyzing the official measurements of the radio audience and TV audience, the proportion of young people in their composition is distinguished, and the most popular youth radio stations and TV channels are installed. The trends and prospects for the consumption of radio and television content by young people are determined and assumptions regarding their further functioning in the conditions of the internetization of the youth media environment are expressed.

Key words: mass-media, popularity of mass-media, media-consumption, student's media-auditorium, radio, television youth.

УДК 316.774
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.19>

Шеломовська О.М.
к.н. держ. упр.,
доцент кафедри соціології
Дніпровський державний технічний
університет

Постановка проблеми. Сьогодні українського суспільства властивий стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, їх впровадження і використання у всіх сферах суспільного життя. Це спричинило появу новітніх засобів масової інформації – веб-сайтів, соціальних мереж і блогів, які істотно послабили позиції традиційних аудіовізуальних засобів масової інформації (радіо і телебачення) в медіапросторі. Зрозуміло,

що молодь, і особливо її студентська частина, будучи основним джерелом і двигуном соціальних перетворень, стоїть у авангарді таких змін. Наразі більшість молодих українців важко або взагалі не уявляє свого життя без інтернету, соціальних мереж і спеціальних гаджетів, які надають швидкий доступ до практично безмежного масиву оперативної інформації. Загалом відбувається тотальна цифровізація суспільства, яка повністю змінює стиль і спе-

цифіку медіа-споживання. Інтернет є звичним середовищем існування для покоління мілленіалів, він проникнув майже у всі сторони їхнього життя і навіть створив новий тип людини – homo interneticus, людину інтернетизовану. За таких умов вебсайти, а ще більше соціальні мережі як одна з переважаючих форм комунікації, істотно впливають на формування особистості молодої людини, визначають ті речі та події, які є важливими та актуальними для неї у конкретних проміжках часу та формують її цінності, потреби та інтереси. Сучасна молодь здебільшого споживає лише новітні ЗМІ (інтернет і соціальні мережі), оскільки вони надають можливість швидкого отримання в режимі 24/7 лише тієї частини інформації, яка їм потрібна тут і зараз, не звертаючи увагу на її низьку якість, маніпуляційний вплив і відсутність виховних і ціннісно-смыслових патернів.

Водночас все більше молодих українців починають відчувати недостатність інформації, яку надає інтернет, її недосконалість і складність пошуку дійсно достовірного контенту та його об'єктивного ґрунтового аналізу. Особливо нестачу таких матеріалів відчують студенти, оскільки формування їх особистості відбувається в контексті інтенсивного інтелектуального розвитку, якому сприяє навчання в закладах вищої освіти. У питаннях медіа-споживання вони більше за інших молодих українців демонструють вищий рівень технологічної обізнаності і споживчої вибірковості щодо медіа. Слід зазначити, що у гонитві за розважальним контентом інтернет втрачає своїх прихильників серед студентської молоді, яка у період навчання як ніхто інший прагне до отримання пізнавальної інформації та правдивих повідомлень про актуальні події. В умовах трансформації політичного та соціально-економічного життя українського соціуму студенти особливо відчують потребу та неабиякий інтерес до ознайомлення з матеріалами тих ЗМІ, які є традиційними для їх батьків і старших родичів, тобто телебачення та радіо. Однак відсутність звички та фактичне невміння працювати з ними, слухати передачі на радіо та дивитися на телебаченні винятково той контент, який пропонують мас-медіа, призводить до падіння популярності цих ЗМІ серед студентської аудиторії.

За такого стану все більше науковців наголошують на швидкій загибелі традиційних ЗМІ, які повністю втрачають свого споживача. Водночас в українському медіапросторі є доволі розгалужена мережа радіостанцій і телеканалів, які в умовах соціальних змін постійно знаходять свого прихильника (і серед молоді також), що свідчить про необхідність їх існування в українському медіапросторі. Отже, основна проблема дослідження полягає у наявності суперечності між існуванням об'єктивної потреби у виявленні реального стану

популярності традиційних аудіовізуальних мас-медіа серед студентської молоді, що можна здійснити тільки шляхом проведення та аналізу результатів конкретно-соціологічних досліджень і зосередження уваги більшої частини дослідників на встановленні особливостей функціонування новітніх ЗМІ та їх споживання студентським середовищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеризуючи науковий доробок з проблематики функціонування ЗМІ та їх взаємодій із молодіжною аудиторією, варто відзначити наявність кількох напрямів вивчення і відповідних публікацій. Базовими для нашого дослідження стали наукові розвідки, присвячені тематиці впливу мас-медіа на молодь, яку вивчали О. Зінчина, І. Субашкевич, В. Сорочинська, Н. Чутова, А. Карнаух, А. Ігрушко, Н. Еременко, І. Кахно, О. Кривонос, О. Подаряца, В. Паніото, О. Балакіревої, В. Гвоздев та інші. У науковому дискурсі наявні також ґрунтовні публікації, релевантні тематиці даної статті, присвячені дослідженню радіо-ЗМІ та їх молодіжної аудиторії – А. Мітлош, В. Іванов, О. Дмитровський, П. Мирошніченко та дослідженню телебачення та їх молодіжної аудиторії – І. Крайнікова, І. Клименко, С. Гулевський, Т. Дейнегіна, В. Кедик, Н. Димнич, С. Якименко тощо.

Високремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Водночас слід відзначити, що наявна тенденція зосередження уваги дослідників лише на питаннях переваг і недоліків споживання молоддю лише новітніх ЗМІ. Є певна кількість статей, присвячених висвітленню питання функціонування традиційних молодіжних і студентських ЗМІ, але виявлення специфіки споживання молодіжною аудиторією традиційних аудіовізуальних ЗМІ, які якнайбільше тяжіють за наповненістю та контентом до інтернет-сегменту, та аналіз їх популярності в студентському соціумі з соціологічних позицій практично залишається поза увагою науковців. Наявні тільки поодинокі праці, присвячені саме цій проблематиці, які, однак, в умовах швидкого розвитку медійних структур та змін в свідомості молоді є дещо застарілими і потребують уточнення в умовах сьогодення. Тому нагальною є потреба у дослідженні динаміки споживання традиційних електронних ЗМІ серед української студентської молоді, виявленні особливостей студентського медіа-споживання та структури студентської медіа-аудиторії за частотою ознайомлення з їх матеріалами. Це своєю чергою сприятиме комплексному науковому розумінню специфіки молодіжного медіа-споживання для формування середовища компетентних медіа-споживачів, без існування якого неможливе повноцінне інформаційне суспільство в Україні.

Постановка мети і завдань. Мета дослідження – виявити стан популярності традиційних аудіовізуальних ЗМІ та визначити переважачий режим медіа-споживання студентської молоді на підставі порівняльного аналізу даних емпіричного опитування студентства центрального регіону України та результатів всеукраїнських соціологічних опитувань.

Виклад основного змісту дослідження й обґрунтування отриманих результатів з акцентуванням на головному та новизні.

Студентська молодіжна медіа-авдиторія являє собою невизначено чисельну і якісно неоднорідну стійку соціокультурну спільність молодих людей до 35 років, які навчаються в закладах вищої освіти, не обов'язково пов'язаних прямими контактами, але об'єднаних загальною практикою медіа-споживання, в ході якого вони здійснюють пошук, відбір, перегляд / читання / ознайомлення, обмін та зберігання контенту ЗМІ для задоволення власних потреб, інтересів і набуття соціокультурного досвіду. Популярність ЗМІ серед студентської молоді визначається частотою та активністю її медіа-поведінки, що знаходить свій вияв у практиках медіа-сприйняття, медіа-виробництва і медіа-споживання. Як слушно зауважує О. Зінчина, медіа-споживання можна охарактеризувати як діяльність, пов'язану з придбанням, використанням, обміном, зберіганням медіа-продукції, в ході якої споживач задовольняє свої інформаційні, комунікаційні, економічні та інші потреби та інтереси. Базисом для медіа-споживання є медіа-сприйняття, а подальший розвиток воно знаходить у медіа-виробництві [1, с. 7].

Оскільки істотними рисами медіа-споживання є ситуативність, рутинізованість, кваліфікованість, інтерпретованість і технічна зумовленість, воно цілком може бути охарактеризоване як соціальна практика. Зважаючи на це, у нашому дослідженні ми будемо виходити з того, що медіа-споживання молоді – це особлива соціальна практика, що здійснюється на основі патернів рольової поведінки та медіа-вподобань молоді людини віком 14–35 років і знаходить свій вияв у пошуку, відборі, перегляді / читанні / ознайомленні, обміні та зберіганні контенту ЗМІ для задоволення власних потреб та інтересів.

Сьогодні студентська медіа-авдиторія відчуває на собі всі зміни, які відбуваються в медіапросторі, оскільки трансформація самого інституту медіа в умовах становлення інформаційного суспільства призводить до виникнення нових форм медіа-поведінки і медіа-споживання. Саме студенти з більшою інтенсивністю, ніж будь-які інші соціально-демографічні групи, демонструють такі тенденції медіа-поведінки, як наростаюча диференціація, фрагментація, підвищення рівня активності та посилення суб'єктності. Молодіжна медіа-авдиторія сьогодні пере-

творилася на активного агента медіапростору, кожен член якої є особистістю і має повну свободу вибору ознайомлюватися з тією медіа-продукцією, яка йому цікава або корисна, тим самим формуючи популярність певного ЗМІ. Динаміка медіа-авдиторії знаходить свій вияв також і у спонтанності медіа-споживання, його однобічності, багатофакторності та непередбачуваності.

Зважаючи на тенденції динаміки молодіжної медіа-авдиторії, її фрагментацію та нерівномірний соціальний склад, нами була розроблена класифікація її сегментів на основі контактного критерію, тобто часу контакту з медіа та активністю споживання. Виходячи з цього, ми пропонуємо поділити всю молодіжну медіа-авдиторію на дві великі групи – реальну і потенційну авдиторії. Остання у науковій літературі зазвичай визначається як пасивна авдиторія, яка не ознайомлюється з матеріалами конкретних мас-медіа. Однак ми вважаємо, що у контексті традиційних аудіовізуальних ЗМІ вона є саме потенційною авдиторією, оскільки за умов їх трансформації та наявності цікавого контенту здатна перетворитися на цілком реальних споживачів. Своєю чергою в складі реальної авдиторії виділяються:

- медіа-шанувальники – медіа-споживачі, яким властиві щоденні практики ознайомлення із контентом мас-медіа;
- активні медіа-споживачі, які читають газети, слухають радіо, дивляться телебачення декілька разів на тиждень, що свідчить про достатньо високий рівень їх залученості у медіапростір;
- помірні медіа-споживачі – індивіди, які ознайомлюються із програмами різноманітних ЗМІ декілька разів на місяць, зазвичай це 4–5 разів, зважаючи на щотижневий вихід більшості газет;
- випадкові / епізодичні медіа-споживачі – ті, які свідомо лише зрідка або час від часу – не більше декількох разів на рік – занурюються у медіапростір.

Така класифікація, на нашу думку, якнайкраще дозволяє структурувати медіа-авдиторію для здійснення аналізу динаміки змін популярності традиційних ЗМІ серед української молоді.

Цілком упевнено можна стверджувати, що в умовах інформаційного суспільства споживання новин та інформації сьогодні займає чільне місце в повсякденних практиках молоді всього світу загалом і України зокрема. Однак зазвичай сучасна молодь дуже скептично ставиться до ознайомлення з ними у традиційних аудіовізуальних ЗМІ – радіо та телебаченні. Останнє, щоправда, характеризується найбільшим рівнем підтримки серед молоді з усього комплексу традиційних мас-медіа, а у загальній структурі українського соціуму воно перевищує навіть показники використання інтернет-ЗМІ. Однак з року в рік його авдито-

рія постійно зменшується і найбільші прогалини демонструє якраз молодіжна аудиторія.

Тенденція зниження споживання традиційних електронних ЗМІ властива всьому українському населенню, а не лише молоді. За результатами всеукраїнського опитування компанії InMind «Ставлення населення до ЗМІ і споживання різних типів ЗМІ в Україні (2018р)» [2], протягом останніх чотирьох років телебачення втратило 8% своєї аудиторії, а радіо – 9% (табл. 1). На нашу думку, це свідчить, з одного боку, про прагнення українців відмовитися від спеціального ознайомлення з медіа-контентом, зважаючи на його недоліки, серед яких найбільше називаються застарілість матеріалів та форми їх подання, одноманітність і політизація усіх матеріалів, відсутність цікавого контенту, з іншого боку, такий стан речей є об'єктивним продовженням тенденції інтернетизації суспільства і поступового переходу всього українського населення у систему “web”, який, однак, сьогодні також не може в повному обсязі задовольнити інформаційні потреби соціуму.

Динаміка популярності радіо-мас-медіа в українському суспільстві порівняно з телебаченням взагалі демонструє негативно-вражаючі показники втрати своїх прихильників з року в рік. Загалом у 2015 р. практики радіослухання були властиві 35% українців, у 2016 р. – 25%, у 2017 р. – 27%, а у 2018 р. їх чисельність скоротилася до 26%. Якщо чотири роки назад радіо слухав кожний третій громадянин, то сьогодні – лише кожен четвертий. За збереження цієї тенденції у 2021 р. ефірну радіо-аудиторію складатиме кожен п'ятий українець, а у 2034 р. – кожен десятий. Хоча сьогодні радіо-ЗМІ стабільно утримують середній рівень популярності між пресою і телебаченням, його зниження протягом чотирьох останніх років майже на 9% змушує радійників повністю відмовлятися від ефірного мовлення і

переходити у простір інтернету, оскільки 26% аудиторії дійсно не в змозі надати можливості FM-станціям повноцінно працювати і отримувати фінансові і соціокультурні дивіденди.

Водночас дещо інші дані щодо місяця радіо у рейтингу популярності ЗМІ в Україні були отримані у межах соціологічного опитування «Джерела інформації, медіа-грамотність і російська пропаганда», що проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у лютому 2019 р. (n=2042) [3]. Згідно з цим опитуванням радіо взагалі є найнепопулярнішим джерелом інформації, незважаючи на те, що протягом 2018–2019 рр. аудиторія зросла, хоча і не дуже суттєво на 0,3%. Опитування виявило, що у 2019 р. лише 4,5% опитаних слухали українське радіо та 1,6% – місцеве. Зрозуміло, що наявна позитивна тенденція збільшення аудиторії національних радіостанцій (+0,3%) не може бути повноцінним сигналом на шляху повернення радіо своїх лідерських позицій у оперативній подачі новинного і музичного контенту.

Що ж стосується безпосередньо молоді, то більшість з неї взагалі не мають звички регулярного прослуховування радіо. Вони, звісно, його слухають, але не шукають спеціально певну програму, щоб дізнатися актуальну інформацію, а просто включають музику для фонового наповнення своєї діяльності. За даними соціологічного опитування студентської молоді центрального регіону України щодо їх медіа-вподобань, активності медіа-споживання та популярності конкретних засобів масової інформації, здійснене кафедрою соціології Дніпровського державного технічного університету (м. Кам'янське) у травні – червні 2018 р. за участю автора¹, частка потенційної аудиторії молоді, яка наразі взагалі не слухає радіо, нараховує 51,3%, що є більшим навіть порівняно з пресою, яку, як вважається, молодь взагалі не читає (рис. 1).

Таблиця 1

Традиційні аудіовізуальні джерела інформації про стан справ в Україні та світі, які найчастіше використовують українці, у %

	Опитування InMind					Опитування КМІС	
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.		2018 р.	2019 р.
Телебачення	85	82	77	77	Загальнонаціональне телебачення	85,7	74,0
					Міське телебачення	6,4	4,3
Радіо	35	28	27	26	Українське радіо	4,2	4,5
					Міське радіо	2,0	1,6

Джерело складено за матеріалами [2] та [3]

¹ Соціологічне опитування було проведено у рамках реалізації науково-дослідної роботи кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету на тему: «Студентська молодь в умовах соціальних змін» (Тема 08.14/1-16), 2016–2019 рр. Збір первинної соціологічної інформації відбувався у провідних ВНЗ центрального регіону України. До вибірки потрапили здобувачі вищої освіти Дніпровського державного технічного університету (м. Кам'янське), Дніпровського національного університету ім. О. Гончара (м. Дніпро) і Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Пір). Зазначені університети є лідерами освітньої мережі регіону і тому відповіді опитаних студентів можуть бути екстрапольовані на все студентство центрального регіону України. Метод отримання інформації: анонімне анкетування за спеціально розробленим інструментарієм. Вибіркова сукупність становить 379 осіб, що з 95% ймовірністю забезпечує помилку репрезентації у 5%. Використана випадкова вибірка за методом простого ймовірного відбору, репрезентативна за статтю і курсом навчання.

Водночас чисельність їх реальних споживачів у кількісному аспекті майже не відрізняється. Щоправда, у контексті радіо потенційна аудиторія набагато більше переважає реальну (51,3% на противагу 43,2%), ніж це виявилось під час аналізу популярності преси. З рисунку видно, що категорію радіошанувальників складає лише кожний двадцятий респондент, оскільки щоденна практика прослуховування радіо властива тільки 5,4% студентів. Аудиторія активних прихильників радіо нараховує лише 9% студентів, а помірні – 12,6%. У загальному розподілі найбільшу частину радіоспоживачів складають випадкові / епізодичні слухачі (16%), які, слухають радіо лише в тому випадку, якщо всі інші ЗМІ є недоступними в конкретний момент або необхідно відгородитися від навколишнього оточення, наприклад, в громадському транспорті.

Слід зауважити, що отримані нами результати корелюють із даними вторинних соціологічних опитувань. Зокрема, за підсумками загальнонаціонального опитування молоді 14–29 років «Українське покоління Z: цінності та орієнтири» (n=2000), проведеного у 2017 р. компанією GfK Ukraine, радіо взагалі не користується увагою молоді – воно є джерелом знань про політику тільки для 7% молодих людей. Щоправда, дещо більші показники чисельності його прихильників нараховуються у західному регіоні – на рівні 10%. На Півдні та Півночі України радіо слухають по 6% молоді, у Центрі – 3%, на Сході – лише 1% [4, с. 20]. Характеризуючи такі результати, зазначимо, що вони дійсно відображають реальний стан радіослухання молоддю, адже у процесі нашого дослідження було з'ясовано, що практично всі студенти випадково отримують соціально-економічну інформацію з радіо лише в тому разі, якщо трансляція музики переривається випусками новин.

Повністю іншу ситуацію щодо популярності радіо серед молоді демонструють результати офіційних вимірювань аудиторії. Станом на червень 2018 р. протягом тижня радіо слухає 78% всього населення України, при цьому практики його прослуховування серед молоді навіть перевищують цей показник. Так, 80% покоління Z у віці 12–24 років і 83% покоління Y віком 25–35 років слухають радіо з понеділка по неділю; 79% покоління Z і 82% покоління Y у будні; 69% обох поколінь на вихідних. Для порівняння зазначимо, що у 2014 р. 15,3% слухачів становило молоде населення віком 12–24 років та 50,8% українців у віковій категорії 25–44 роки [5].

Щодо цього вважаємо за необхідне зазначити, що з усіх верств населення радіо завжди користувалося найбільшим попитом саме серед молоді. Однак, будучи наймобільнішою частиною суспільства, за допомогою новітніх

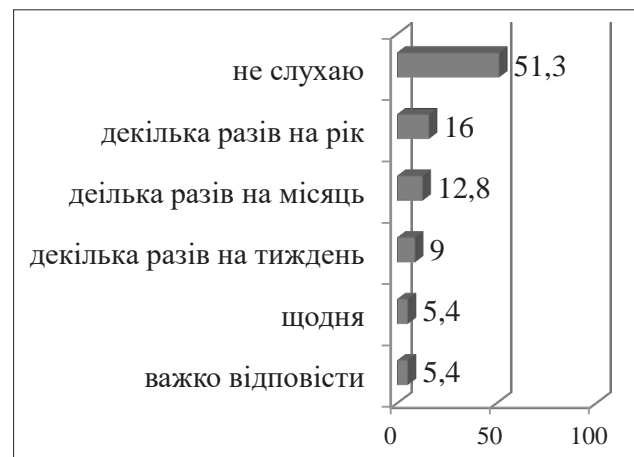

Рис. 1. Частота прослуховування молоддю українських радіостанцій, у %

Джерело: тут і далі у рисунках – за даними дослідження, проведеного кафедрою соціології Дніпровського державного технічного університету за участю автора

гаджетів та інформаційно-комунікаційних технологій молоді і режим прослуховування радіо обирає відповідний – мобільний та динамічний, який, однак, не забезпечує зацікавленість молодих українців змістом почутого радіоповідомлення і концентрацію на ньому. На жаль, сучасній молоді взагалі не властиві практики прослуховування однієї й тієї радіостанції або радіопередачі протягом тривалого часу. На сучасному етапі переважаючим стилем молодіжного радіослухання є вибірковий, що супроводжується постійним «блюканням» по радіохвилям у пошуках улюблених пісень.

Зазвичай серед молоді переважають ті радіослухачі, які у радіо шукають засіб для відпочинку та розваг, а радіомовлення як джерело суспільно-політичної, власне новинної, інформації не є основним. Отже, український молодий радіослухач здебільшого є «слухачем, який розважається». Власне, цим і можна пояснити переважання в національному радіопросторі музично-розважальних радіостанцій популярних форматів [6, с. 92]. Більшість з них працює на масового слухача, маючи одне й теж саме наповнення і не знаходячи свого оригінального тематичного формату, який може зацікавити сучасну молоді, яка хоче в радіо знайти щось своє, індивідуальне, те, що буде розраховано саме на її інтереси і смаки. Радіо у цьому аспекті має набагато більше технологічних можливостей відкриватися у нових формах і середовищах, ніж преса і телебачення, – воно менш формалізовано і більш інтерактивно, що дозволяє відобразити інтереси і задовольнити потреби конкретних людей, а не мас. У цих умовах великі радіостанції зможуть утримати свою аудиторію лише шляхом підтримки власного «бренду» і унікальності контенту, а не просто трансляцією музики, що перериватиметься короткотривалими випусками новин.

Серед найулюбленіших молоддю радіостанцій перші місця посідають ХітFM, ЛюксFM та KissFM [7]. У портреті аудиторії радіостанції ХітFM індивіди віком 12–18 рр. складають 9,2%; 19–29 рр. – 26%; 30–39 рр. – 28,3% [8]. Тобто здебільшого цьому радію віддає перевагу більш доросла молодь, тоді як радіо KissFM найбільше слухають у віці 19–29 рр. –37% на противагу 10% радіослухачів віком 12–18 рр. та 31,3% у віковій категорії 30–39 років [9].

Окреслена ситуація відсутності у радіо-ЗМІ популярності серед молоді, на нашу думку, зумовлюється тим фактом, що сьогодні його функції можуть виконувати інші медіазасоби. Щодня у вільному доступі з'являються нові музичні он-лайн і офф-лайн сервіси, які вже сьогодні захопили велику частку радіослухачів. Раніше радіо слухали заради ознайомлення з музичними новинками, які можна було почути тільки там. А зараз саме в інтернеті виконавці насамперед викладають нові хіти, а вже потім вони з'являються в ефірі радіостанцій. Можна сказати, що молодь сьогодні слухає не радіо, а інтернет. Це відбувається ще й тому, що радіо поступається телебаченню та інтернету могутністю впливу, оскільки сучасній молоді не властиві практики спеціального радіослухання. Воно зазвичай виконує функції фонового носія музичних медіа-текстів для створення відповідного настрою, який супроводжує іншу діяльність людини або грає у їх навушниках під час поїздок у авто чи громадському транспорті.

Незважаючи на прагнення молоді завжди бути у курсі подій, радіо завжди буде програвати телебаченню і соціальним мережам, оскільки не має змоги забезпечити візуалізацію контенту і ефект присутності. Молодь будь-якої епохи не хоче слухати чийсь думки, вона хоче бачити події своїми очима і формувати власну думку щодо них. Через це падіння популярності ефірного радіо буде продовжуватися і надалі, однак, на нашу думку, говорити про повне зникнення радіостанцій поки що не слід, оскільки вони є звичним і зручним засобом отримання новин і музики для доволі стабільної частки молодіжної медіа-аудиторії. Однак виникнення нових медійних технологій може змінити радіо до невпізнаності і через декілька років воно матиме іншу конфігурацію та змістовність, оскільки більша його частина все ж таки повністю перейде в інтернет-простір.

Порівняно із рівнем споживанням контенту ефірних радіостанцій, молодіжна телеаудиторія досить істотна у своїй чисельності, однак і вона демонструє негативну тенденцію зменшення, але не в таких великих масштабах, як радіоприхильники. Наше опитування виявило зміну в конфігурації молодіжної аудиторії порівняно з радіо, оскільки, усталений стере-

отип про те, що молодь не дивиться телебачення, був розвінчаний, студенти дивляться телевизор і доволі активно. Встановлено, що телебачення не дивляться лише 27,5%, що у два рази менше, ніж потенційна радіоаудиторія. Це свідчить про його популярність серед респондентів, оскільки три з чотирьох опитаних студентів дивляться його щодня, декілька разів на тиждень, місяць рік тощо. Водночас студентська телеаудиторія є більш неоднорідною, ніж аудиторія радіо, адже кількісний склад сегментів її споживачів майже однаковий у всіх категоріях (рис. 2).

Рис. 2. Частота перегляду студентською молоддю телебачення, у %

Популярність телебачення, як ми вважаємо, зумовлена тим, що воно наразі є найзвичнішим для молоді джерелом новин, адже воно супроводжує їх з моменту народження протягом усього життя. Зрозуміло, що популярність телевізійної продукції серед молоді звичайно не є такою значною, як для населення більш старшого віку (на рівні 74% – 77% [2; 3]), однак ми виявили, що майже 70% студентів дивиться ТБ з різною інтенсивністю. Серед аудиторії телебачення найбільшу частку становлять помірні глядачі, які дивляться його декілька разів на місяць – 21,3%. До активної аудиторії належать 18,7% опитаних, які здійснюють практики перегляду ТБ декілька разів на тиждень – зазвичай це перегляд якогось серіалу чи телепередачі у сімейному колі.

Майже однакову чисельність мають категорії випадкових споживачів телеконтенту (15,7%) та його гіперактивних шанувальників (14,1%). Ми схильні пов'язувати таку велику частку реальної телеаудиторії з тим, що сьогодні молоді не властивий традиційний стиль телеперегляду, який вимагає концентрації уваги на тих подіях, про які повідомляють на екрані. Сьогодні для молодих українців це скоріше випадок, ніж правило, тому що молодь споживає телебачення у фоновому

режимі – майже як радіо – і паралельно займається іншою діяльністю або «Гуглити» в інтернеті, не дивлячись на екран телевізора. Разом з тим телебачення – це єдиний візуальний вид традиційних ЗМІ і саме воно є надзвичайно важливим соціальним інститутом, який формує у молоді людини сприйняття самої себе як особистості та постачає візуальні образи, що впливають на формування способу життя, моделей поведінки сучасної молоді.

Щоправда, варто зазначити, що студентська молодь центрального регіону України не є лідером у споживанні телебачення порівняно з усією українською молоддю. За даними опитування компанії Research & Branding Group, на початку 2018 р. 78% молодих українців віком 18–29 років дивилися новини по телебаченню, а серед аудиторії 30–39 річних таких нараховувалося вже 83% [10]. За цими даними, навіть простежується тенденція до збільшення популярності телебачення як джерела новин зі збільшенням віку глядачів. На нашу думку, це детермінується тим фактом, що у більш дорослому віці індивіди вже втомлюються від постійного серфінгу в інтернеті і починають шукати інші ресурси для задоволення своєї потреби у інформації. Люди, приходячи додому на підсвідомому рівні тягнуться за пультом і включають телебачення, а смартфон, яким вони користувалися увесь день, відкладають подалі. Та й зі збільшенням віку особистість відходить від фрагментарності споживання усіх ЗМІ одночасно і переходить до осмисленого і свідомого медіа-споживання, переключаючись на серйозніші джерела достовірних новин.

Разом з тим, за даними офіційних вимірювань компанії Nielsen, найбільше просідання телеперегляду помітне саме за активною, молодіжною аудиторією – на рівні 9% [11]. І це не дивно, адже зміни у політичному і соціокультурному житті країни постійно детермінують і зміни у стані і характері молодих телеглядачів та їх вподобань щодо перегляду конкретних телеканалів. Сьогодні все більше шоу-бізнесових зірок, спортсменів та громадських діячів, не кажучи про всесвітньовідомих youtube-блогерів, які є кумирами молоді, більшою мірою користуються соціальними мережами для повідомлення своїм прихильникам про свої досягнення і новітні події. У 2017–2018 р. наймолодішими каналами були «Україна», «ICTV» і «Новий», але з певними конфігураціями у складі. Зокрема, у 2017 р. беззаперечним лідером був канал «Новий» з часткою молоді у 33,9% серед своєї аудиторії; друге місце займав «ICTV» – 31,5% молодіжної аудиторії; третє – «Україна» з 28%. Однак у 2018 р. вона вже очолила рейтинг молодіжного телеперегляду із 32,6% молоді у своїй аудиторії. При цьому «Новий» опустився на друге місце (31,4%), а «ICTV» – на третє (30%), хоча у них

і не відбулося істотних втрат у чисельності молодіжних глядачів [12].

Дуже наочною також виглядає динаміка популярності телеканалів серед молодіжної аудиторії за останні роки [13]. До 2016 р. стабільним лідером серед медіа-вподобань молодіжної телеаудиторії був телеканал СТБ, який з 2017 р. поступово втрачав свою популярність і посідав третє та четверте місце в рейтингах подальших років. Лідером з цього часу у телепереглядах стає телеканал «Україна». Своєю чергою канал «ICTV» значно посилює свої позиції – з п'ятого місця у 2016 р. до другого у 2018 р. Детальний аналіз телеспоживання свідчить, що за останні роки сукупна частка перегляду трійки найулюбленіших молодіжних телеканалів демонструє тенденцію до збільшення (з 25,1% у 2015 р. до 29,7% у 2018 р.). Водночас істотно зменшується сукупна частка перегляду ТОП-5 телеканалів – з 43,1% у 2015 р. до 38,5% у 2018 р. Все це свідчить про фрагментацію та диференціацію молодіжної телеаудиторії, а також її прагнення не бути «як всі», а серед всього телевізійного різноманіття шукати ті телеканали правило (зазвичай нішеві), які надають більш цікавий контент для молоді.

Дослідження наявно демонструють, що як і інші верстви населення, хоча і зі значно меншим рівнем, молодь використовує телебачення для задоволення інформаційних і розважальних потреб. Перевагами під час перегляду телебачення є те, що навіть не треба задавати якісь параметри пошуку того чи іншого контенту, адже телеканали самі повідомлять актуальну інформацію про суспільно-політичні процеси. Крім того, для деякого з молодих людей телевізор є невіддільним атрибутом домашньої атмосфери та свят. Однак однотипність телепроектів, засилля реклами, надмірна увага до політичних подій, маніпуляції з думками глядачів, брак цікавого і оригінального матеріалу, втома від негативних новин, бажання бути «в тренді» і зацікавлення життям «значущого іншого» змушують все більшу кількість молоді взагалі відмовлятися від його перегляду і занурюватися у світ інтернету та соціальних мереж.

Водночас непопулярність традиційних аудіовізуальних ЗМІ молоді зазвичай пояснює тим фактом, що у них немає нічого цікавого, а змістовна наповненість нудна, застаріла і не віддзеркалює реальних суспільних проблем. Молоді українці все більше стають нетерпимими до заангажованої та маніпулятивної інформації, яка не надає всебічного опису подій та можливості ознайомитися з аргументами прихильників різних точок зору на проблему, і тому вимушені звертатися за цим до всесвітнього павутиння. Однак молодь, на відміну від іншого населення України, використовує інтернет не як додаткове джерело

інформації, а здебільшого як заміник традиційних мас-медіа. Цілком зрозуміло, що поколінням мілленіалів, на противагу старшим віковим групам, у цифрову епоху дуже незручно і майже невластиве спеціальне прослуховування на радіо публіцистичного і аналітичного контенту, а більшість сучасних молодих українців цілком уявляють своє життя без традиційних ЗМІ. Особливо ця думка властива студентській когорті, яка під час обговорення питання важливості і потрібності існування усього медіа-комплексу відзначає, що без зусиль і з радістю відмовилася б від телебачення та радіо, оскільки має можливість знаходити все це у всесвітньому павутинні.

Молодь цілком слушно вважає, що наразі дієвими кроками телебачення і радіо на шляху до утримання своєї аудиторії та поступового збільшення її чисельності та якості студенти вважають створення програм у різних форматах; відвертість та правдивість у подачі новин; створення великої кількості різноманітних розважальних та ігрових передач з пізнавальним спрямуванням, а також демонстрація новинок кінопрокату та їх обговорення. Для розвитку радіо і теле-ЗМІ все більшого значення набуватиме залучення глядачів / слухачів до їх створення та обговорення актуальних проблем за допомогою опитувань та коментування у месенджерах і соціальних мережах, що задовольнятиме прагнення молоді не споживати новини, а створювати їх, задовольняючи бажання самопрезентації, самореалізації та самоактуалізації, що наразі вони здійснюють за допомогою соціальних мереж.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, результати нашого дослідження дозволяють говорити про те, що сьогодні дійсно відбувається стрімке падіння популярності традиційних аудіовізуальних засобів масової інформації в молодіжному середовищі. Домінуючим режимом молодіжного медіа-споживання є фоново-вибірковий, який не передбачає повноцінного залучення глядача / слухача / читача у інформаційне повідомлення. Молоді люди сьогодні зазвичай користуються двома «інформаторами» одночасно – дивляться телебачення і блукають в інтернеті, слухають радіо і пишуть конспекти, читають газету і переглядають телевізор. Зрозуміло, що радіостанції та телеканали не в змозі бути популярними, якщо аудиторія споживає їх лише паралельно з іншою діяльністю. У свідомості та поведінці молоді практично відсутні звички прослуховування радіостанцій, окрім музичних. Саме у них наявна найбільша за чисельністю потенційна молодіжна аудиторія, яка нараховує 52%, що у кількісному співвідношенні перевищує навіть потенційну аудиторію преси у 49%, не кажучи вже про телебачення (28%)

При цьому серед усього комплексу традиційних ЗМІ найбільша кількість шанувальників (14%), активних (19%) і помірних (21%) глядачів властива саме телебаченню. Про зниження їх популярності свідчить і той факт, що серед реальних споживачів радіо і телебачення найбільшу чисельність складають помірні та випадкові / епізодичні медіа-споживачі практики – 17% та 16% відповідно, що підтверджує дуже незначну чисельність сегментів активних споживачів та медіа-шанувальників, особливо у контексті популярності радіо-ЗМІ.

Отже, результати соціологічних досліджень свідчать, що молодь, незважаючи на трансформації суспільного життя, читає інформаційні повідомлення, слухає радіоконтент і дивиться телевізійні передачі. Однак у значно меншому обсязі вона робить це через традиційні канали – радіо і телебачення, а у більшому і, до речі, значно активніше у всесвітній мережі. Підводячи підсумки дослідження, необхідно зазначити, що сьогодні радіо і телебачення, незважаючи на падіння їх популярності, повинні залишитися постачальниками якісних новин та достовірної інформації для українців. Однак зі зниженням рівня культури і освіченості споживачів знижується запит на об'єктивну та перевірену інформацію. Важлива аналітика потрібна невеликому колу людей, тобто сегменту медіа-шанувальників та активних споживачів. Зважаючи на це, існує нагальна необхідність виховання молодіжної медіа-аудиторії шляхом створення більшої кількості дитячого та молодіжного контенту, якого наразі у радіо і телевізійних мас-медіа практично немає. Також першочерговим завданням традиційних мас-медіа, агентів соціалізації та всього соціуму загалом є реформування (а в деяких випадках і формування) звички, вміння або навіть «бренду» споживання молодим поколінням інформаційних повідомлень у традиційних аудіовізуальних ЗМІ, який буде показником їх високого статусу і культурного рівня.

Зважаючи на вищевикладене, перспективним напрямом подальших розвідок вдається соціологічний аналіз особливостей споживання молоддю регіональних мас-медіа та визначення рівня довіри молодих українців до сучасних ЗМІ на підставі аналізу результатів конкретних соціологічних опитувань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зінчина О.Б. Медіаповедінка молодіжної аудиторії: чинники динаміки в умовах сучасного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2016. 20с.
2. Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ у 2018 р. : результати національного дослідження. URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2018/09/2018-MCS_FULL_UKR.pdf.

3. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/AReport_Media_Feb2019_v2.pdf.

4. Результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири». Київ, 2017. 138 с.

5. Радіо активніше слухає платоспроможна аудиторія. URL: <http://sostav.ua/publication/radio-aktivnishe-slukhae-platospromozhna-auditoriya-64866.html>.

6. Мірошниченко П.В. Ставлення користувачів медіа до звукового образу українського радіомовлення. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Т. 59. С. 90–96.

7. Київ MIT: Будущее новых (и старых) медиа и изучение аудитории как путь к счастливому будущему. URL: <https://mediananny.com/raznoe/2327941/>.

8. Портрет аудиторії радиостанції Хит ФМ. URL: <https://www.radioreklama.biz/portret-auditorii-radiostancii-xit-fm/>.

9. Портрет аудиторії радиостанції Кисс ФМ. URL: <https://www.radioreklama.biz/portret-auditorii-radiostancii-kiss-fm>.

10. Телевидение и Интернет – ключевые источники информации для украинцев. URL: <http://rb.com.ua/blog/televidenie-i-internet-kljuchevye-istochniki-informacii-dlja-ukraincev>.

11. П'ятий рік з Nielsen: просідання телеперегляду, зростання «телезомбі» та корекція української мови. URL: <https://telekritika.ua/uk/tv/pyatyj-god-s-nielsen-prosedanie-telesmotreniya-rost-telezombi-i-korrekciya-ukrainskogo-yazyka/>.

12. Телерейтинги: ітоги-2018. Лідерство «України», прыжок ICTV и падение СТБ. URL: <https://telekritika.ua/tv/telerejtingi-itogi-2018-liderstvo-ukrainy-pryzhok-ictv-i-padenie-stb/>.

13. Телерейтинг: підсумки-2018. Лідерство «України», стрибок ICTV і падіння СТБ. URL: <https://telekritika.ua/uk/tv/telerejtingi-itogi-2018-liderstvo-ukrainy-pryzhok-ictv-i-padenie-stb/>.

СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩІ ВІДМІННОСТІ ВІРТУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
ЗА ДОПОМОГОЮ ПОЕЗІЇSOCIALLY SIGNIFICANT DIFFERENCES OF THE VIRTUAL COMMUNICATION
THROUGH POETRY

У статті представлено результати соціологічного дослідження, ґрунтованого на аналізі семантичних ядер аматорських і напівааматорських поетичних підбірок, що виникають у віртуальному спілкуванні рекомендативного та квазірекомендативного характеру. Ці результати були отримані унаслідок виокремлення і розмежування шести соціально значущих елементів семантичних ядер: соціонімів, соціотопонімів, соматонімів, релігійонімів та міфронімів, флоронімів і фаунонімів, що вписуються у вподобання учасників віртуальної комунікації в різних кількісних та частотних пропорціях і в різних рамках пристойності. Автори статті розкривають, яким чином формується ієрархія використаних у відібраних віршах номінацій, які з лінгвістичної точки зору можуть суттєво і не відрізнятися, проте носять помітні відбитки як ситуації спілкування, так і профільності або непрофільності віртуальних середовищ, що притягають людей різної «соціальної якості». Показано, що там, де поезія – скоріше один із приводів поспілкуватися з метою вираження ввічливої зацікавленості культурним розвитком співрозмовників, ієрархія соціально значущих номінацій, що домінують у відібраних користувачами віршах, очолена усім найближчим до повсякденності (назви частин тіла, страв, одягу). У той же час, там, де поезія – предмет самостійної зацікавленості, ієрархію зі значним відривом від усіх інших елементів очолюють соціоніми, представлені переважно відображеними сімейними, шлюбними та віковими ідентичностями із вкрапленнями громадянсько-політичних та професійних. Виявлено спільну рису для всіх підбірок – схильність до підбору віршів, збіднених як природними, так і інституційно-забарвленими символами, що, на думку авторів, є ознакою браку суб'єктивного відчуття багатомарової смислової наповненості і взаємності макроконтекстів соціальної діяльності.

Ключові слова: поезія, комунікація, самопрезентація, експерткратія, сайт, форум, аналіз семантичного ядра, ключові символи.

The article presents the results of a sociological study based on the analysis of semantic cores of amateur and semi-amateur poetic collections that arise in virtual communication of a recommendatory and quasi-recommendatory nature. These results were obtained as a conclusion of the separation and delineation of six socially significant elements of semantic cores: socionyms, sociotoponyms, somatonyms, religionyms and mythonyms, floronyms and faunonyms, which fit into the preferences of participants in virtual communication in various quantitative and frequency proportions and in different degrees of decency. The authors of the article reveal the way in which the hierarchy of nominations used in selected poems is formed, which from a linguistic point of view cannot differ significantly, but are marked by imprints of both situation of communication and the profile or non-profile nature of virtual environments attracting people of different «social qualities». It's shown that where poetry is rather one of the reasons to communicate in order to express the polite interest in the cultural development of the interlocutors, the hierarchy of socially significant dominated nominations in the poetry selected by the users is headed to all the closest to everyday life (the names of parts of the body, dishes and clothes). At the same time, where poetry is the subject of self-interest, the hierarchy with a significant margin from all other elements is headed by socionyms represented mainly by family, marital and age identity identities with civil-political and professional inclusions. The common feature for all selections is revealed – the tendency to pick poems impoverished both by natural and institutional-colored symbols, which according to the authors is a sign of the lack of a subjective sense of multilayer semantic filling and importance of macrocontexts of social activity.

Key words: poetry, communication, self-presentation, expertocracy, site, forum, semantic core analysis, key symbols.

...там, де загіпнотизований полем соціолог бачить лише факт «нечитання», що не має сенсу вивчати, і по-діогенівському, вдень із ліхтарем, шукає неіснуючу фігуру по-есенціалістському зрозумілого «читача», необхідно побачити сукупність реально існуючих пов'язаних із поезією (в будь-якому її ізводі) практик, режимів рецепції, читацьких траєкторій.
Євгенія Вежлян (Воробйова) [4]

УДК 316.728

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.20>

Яковенко Ю.І.

д. соц. н., професор,
професор кафедри соціології та
політології
Національний авіаційний університет

Яковенко А.К.

д. соц. н., доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національний авіаційний університет

Ташенко А.Ю.

к. соц. н.,
асистент кафедри соціальних структур
та соціальних відносин
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Слухання віршів на спеціальних вечорах, читання і перечитання поезії нині постає практикою, що здатна при-

носити задоволення (переважно через споживання окремих іронічних культурпродуктів окремих «розкручених» авторів) і навіть прибуток,

але у списку культурних заходів «пересічного громадянина» займає периферійну позицію [2, с. 161; 3; 4; 11, с. 172; 14; 15]. І водночас використання поетичних творів для самоідентифікації – як усвідомлюване, так і неусвідомлюване, як добровільне, так і нав'язуване – продовжує мати місце, аніскільки не обтяжуючись своєю периферійністю. Ними охоче послуговується влада як інструментом для побудови ефективних повідомлень, а поети, яких визнають відомими і професійними, охоче шукають приводи для публічного реагування на владу для громадянського самоствердження – втім, не дуже відомі і не дуже професійні також не уникають можливостей хоча б «приватно самовиразитися» і «кричати» щодо постіндустріалізму, капіталізму, глобалізації, економічної і мистецької кризи, «потертості піджаків нашої літератури» тощо [2, с. 160; 6, с. 81; 16]. Маспросвітницькі та спеціалізовані поетичні сайти створюють для своїх користувачів підбірки «рейтингового», «цікавого», «рекомендованого» віршованого контенту, а на форумах, віддалених від творчості, учасники обговорень власноруч вводять до кола обговорень теми нахшталт «ваші улюблені вірші». Тобто, так чи інакше, зароджуються невинні взаємні ігри в поетичну «експертотратію» [17]. Соціально-означувальне підґрунтя подібних практик з точки зору соціологів, звісно, безсумнівне, і навіть стихійне спостереження приводить нас до констатації того, що «представлення себе іншим» (сталий гофманівський вираз) має примітну своїм маркувальним хитросплетінням тенденцію, яка заслуговує на дослідницьку увагу. Автори відібраних користувачами й учасниками віршів усюди майже одні й ті самі (визнані класики Золотої та Срібної діб, сучасні автори «хорошого тону»), окремі вірші часто повторюються, межі між «поетичними поколіннями» [7] у дзеркалі аматорських і напіваматорських вподобань виглядають неактуальними – а ключові символи у загальних «дискурсах» відрізняються. Питання: чи дійсно перше враження правильне, в чому ж різниця і як це краще перевіряти?

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ми виключили нереалістичні й очевидно недоречні для нашого випадку варіанти дослідження поетичних текстів та реакцій на поетичні тексти з опитуванням [15], фокус-групами та глибинними інтерв'ю [4], аналізом мережевих коментарів до творчості [11]. Більш близьким і надихаючим виявився досвід застосування до віршованих матеріалів аналізу репертуарів М-моделей, репетиційних практик і прецедентних феноменів [2, с. 161–169], контент-аналізу сторінок літературно-читацьких спільнот та аналогічних даних з особистих профілей у соцмережах [14], семантичного диференціалу [1], аналізу образної системи поезії на предмет запасу міцності сучасної культури (образи предметного світу, створеного люди-

ною, образи різних форм діалогу з природою, образи форм і способів самознищення тощо) [16], після ознайомлення із чим для свого дослідження ми вирішили обрати метод аналізу семантичного ядра.

Формулювання цілей статті: охарактеризувати соціально значущі елементи семантичних ядер аматорських і напіваматорських поетичних підбірок та порівняти домінуючі групи соціально значущих ключових символів у них.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо сутність первинних даних (російськомовних і україномовних), на яких ми проілюструємо нашу дебютну ідею. Це, по-перше, підбірки віршів із сайтів з елементами професійності в поезії та її оцінюванні: «*Стихи, которые интересно учить наизусть*», *Arzamas* (<https://arzamas.academy/materials/1466>), «*Сборник стихов поэтов-классиков «Авторы Литсети рекомендуют»*, *Литсеть* (<http://litset.ru/publ/34-1-0-41021>), «*Новорічне теплослів'я*» (*ТОП-40 авторів*)», *Клуб поезії* (<http://www.poetryclub.com.ua/novogodnee.php>), «*Поэтические рейтинги*», *ПишиСтихи* (<http://pishi-stihi.ru/category/rejtingi/>). По-друге, аналогічні підбірки зі сторонніх щодо поезії спеціалізованих форумів: тема «*Ваши любимые стихи*», мережеве видання «*Woman.ru*» (<http://www.woman.ru/club/club-medley/thread/4182290/>), тема «*Ваши любимые стихотворения*», психологічний форум «*PsycheForum*» (<https://psycheforum.ru/topic47921.html>), тема «*Ваши любимые стихи..*», сайт знайомств «*Где папа*» (<http://gdepapa.ru/forum/site/newcategory/topic9569/>), тема «*Какой ваш самый любимый стих?*», онлайн-проект на честь комп'ютерної гри «*Dota2.ru*» (<https://dota2.ru/forum/threads/kakoj-vash-samyj-ljubimyj-stix.1144777/>) і тема «*Вірші*», бухгалтерський портал «*Дебет-Кредит*» (<https://club.dtk.ua/read.php?2,602443,602860,template=hosts%3F>). Усі адекватні і доступні на той момент дані було зібрано й оброблено за допомогою програми «*Адвего для SEO онлайн*» з 05 по 06 липня 2018 р.

Для розмежування соціально значущих елементів у семантичних ядрах ми обрали шість, на нашу думку, основних контекстів номінації: 1) назви соціальних груп і ролей («соціоніми» у вузькому, а не широкому [18] сенсі), 2) назви соціально організованих місць, 3) назви частин тіла та предметів задоволення його потреб (на які через поезію виховниче спрямовується «пристойна» увага) – ці елементи стосуються безпосереднього буття людини як суспільної істоти; 4) назви релігійних і міфічних фігур, 5) назви представників світу флори, 6) назви представників світу фауни – ці елементи стосуються значущих із давніх давен позалюдських комунікативних «посередників». Із розподілом у семантичних ядрах підбірок цих назв, узятих мовами оригіналів віршів у незмінених формулюваннях (нами бралися до уваги лише іменники та прикметники), можна ознайомитися у Таблицях 1–4.

Таблиця 1

Результати SEO-аналізу, умовно профільні сайти, перша група елементів

Сайт	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
<i>Соціоніми</i>	
Arzamas	Мама (10; 36%), одинокий (7; 25%), папа (7; 25%), пионер (7; 25%), младенець (4; 15%), волхв (3; 11%), громадянин (3; 11%), першокласник (3; 11%)
Клуб поезії	Мама (6; 8%), батько (5; 7%), дід (5; 7%), матуся (4; 6%), мати (4; 6%), матінка (4; 6%), геній (3; 4%), дитиночка (3; 4%), дитя (3; 4%), друзі (3; 4%), діти (3; 4%), молоді (3; 4%), народ (3; 4%), ребенок (3; 4%), родина (3; 4%), святковий (3; 4%), старий (3; 4%), тато (3; 4%), Україна (3; 4%)
Литсеть	Ребенок (7; 8%), молодой (6; 7%), девушка (5; 6%), поэт (5; 6%), старый (5; 6%), бедный (4; 5%), гость (4; 5%), дама (4; 5%), сеньор (4; 5%), толпа (4; 5%), дикий (3; 4%), знаменитый (3; 4%), женщина (3; 4%), кавалер (3; 4%), мародер (3; 4%), пилигрим (3; 4%)
Пиши-Стихи	Мама (17; 13%), родитель (17; 13%), ребенок (14; 11%), русская (12; 9%), лодырь (10; 8%), отец (10; 8%), жена (9; 7%), родной (9; 7%), мальчик (8; 6%), одинокий (8; 6%), верный (7; 5%), женский (7; 5%), сильный (7; 5%), враг (6; 5%), молодой (6; 5%), сын (6; 5%), брат (5; 4%), гость (5; 4%), народ (5; 4%), поэт (5; 4%), семья (5; 4%), чужой (5; 4%)
<i>Соціотопоніми</i>	
Arzamas	Улиця (6; 22%), школа (6; 22%), сад (5; 18%), клас (4; 15%), літак (3; 11%)
Клуб поезії	Пашня (4; 6%), сад (4; 6%), хата (4; 6%), замок (3; 4%), країна (3; 4%)
Литсеть	Сад (12; 14%), гастроном (4; 5%), пароход (4; 5%), пруд (4; 5%), улица (4; 5%), аллея (3; 4%), коляска (3; 4%), комната (3; 4%), корабль (3; 4%), лодка (3; 4%), мост (3; 4%), пустырь (3; 4%), церковь (3; 4%), ясли (3; 4%)
Пиши-Стихи	Школа (10; 8%), двор (10; 8%), терем (9; 7%), город (8; 6%), класс (7; 5%), самолет (7; 5%), сад (6; 5%), деревня (5; 4%), родина (5; 4%), страна (5; 4%), школьный (5; 4%)
<i>Соматоніми (тіло, їжа, одяг)</i>	
Arzamas	Кровь (3; 11%), платок (3; 11%)
Клуб поезії	Очі (6; 8%), молоко (5; 7%), серце (5; 7%), вино (3; 4%), губа (3; 4%), око (3; 4%), плечі (3; 4%), серце (3; 4%), тіло (3; 4%)
Литсеть	Сердце (16; 19%), ладонь (10; 12%), слеза (10; 12%), тело (10; 12%), шерbet (9; 11%), голос (6; 7%), грудь (6; 7%), око (6; 7%), ананас (5; 6%), крик (5; 6%), палец (5; 6%), шампанское (5; 6%), ухо (4; 5%), безмолвный (3; 4%), взор (3; 4%), горсть (3; 4%), губа (3; 4%), зуб (3; 4%), колено (3; 4%), плечи (3; 4%), плоть (3; 4%), пот (3; 4%), улыбка (3; 4%), уста (3; 4%)
Пиши-Стихи	Сердце (30; 23%), голос (18; 14%), кровь (13; 10%), пот (13; 10%), око (9; 7%), слеза (9; 7%), взгляд (5; 4%), взор (5; 4%), головы (5; 4%), смех (5; 4%), плечо (5; 4%), улыбка (5; 4%)

Таблиця 2

Результати SEO-аналізу, умовно профільні сайти, друга група елементів

Сайт	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
<i>Релігійні та міфологічні</i>	
Arzamas	Бог (7; 25%), гном (3; 11%)
Клуб поезії	Святой (13; 18%), душа (11; 15%), Різдво (11; 15%), Бог (10; 14%), Миколай (10; 14%), добрый (8; 11%), святі (8; 11%), казка (7; 10%), добро (6; 8%), Христос (6; 8%), благословенні (5; 7%), диво (5; 7%), коляда (5; 7%), лихий (4; 6%), миро (4; 6%), вічність (3; 4%), дивовижний (3; 4%), дух (3; 4%), казковий (3; 4%), оберіг (3; 4%), підлий (3; 4%), різдвяний (3; 4%), таємниця (3; 4%), чудо (3; 4%)
Литсеть	Бог (12; 14%), душа (9; 11%), вечный (7; 8%), добрый (6; 7%), миро (6; 7%), вера (3; 4%), волшебный (3; 4%), зловещий (3; 4%), сатир (3; 4%), таинственный (3; 4%)
Пиши-Стихи	Душа (23; 18%), добрый (11; 8%), предчувствие (6; 5%), судьба (6; 5%), ангел (5; 4%), Бог (5; 4%), быль (5; 4%), вера (5; 4%), вечный (5; 4%), волшебный (5; 4%)
<i>Флороніми</i>	
Arzamas	Елка (6; 22%), клен (3; 11%), трава (3; 11%), цветок (3; 11%)
Клуб поезії	Ялинка (8; 11%), поля (4; 6%), троянди (4; 6%), вишня (3; 4%), дерево (3; 4%), каштан (3; 4%), сосна (3; 4%)

Сайт	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
Литсеть	Дерево (10; 12%), трава (7; 8%), ольховый (6; 7%), лес (4; 5%), луг (4; 5%), клен (3; 4%), осина (3; 4%), тополь (3; 4%)
Пиши-Стихи	Лес (17; 13%), елка (10; 8%), дерево (6; 5%), луг (6; 5%), трава (6; 5%), береза (5; 4%), куст (5; 4%), нива (5; 4%), поля (5; 4%)
<i>Фауноніми</i>	
Arzamas	Слон (6; 22%), щенок (6; 22%), кот (3; 11%), лис (3; 11%), птица (3; 11%)
Клуб поезії	Кінь (3; 4%)
Литсеть	Птица (6; 7%), конь (5; 6%), верблюд (3; 4%), журавль (3; 4%), собака (3; 4%), ястреб (3; 4%)
Пиши-Стихи	Кошка (14; 11%), бульдог (11; 8%), собака (11; 8%), кот (9; 7%), птица (9; 7%), собачка (8; 6%), зверь (5; 4%), кошачий (5; 4%), ласточка (5; 4%), поросенок (5; 4%)

Таблиця 3

Результати SEO-аналізу, іншопрофільні форуми, перша група елементів

Форум	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
<i>Соціоніми</i>	
Woman.ru	Жена (8; 9%), сын (6; 6%), мама (5; 5%), мужчина (5; 5%), Россия (5; 5%), старый (5; 5%), чужой (5; 5%), гот (4; 4%), женщина (4; 4%), отец (4; 4%), поэт (4; 4%), ребенок (4; 4%)
Psyche-Forum	Равный (11; 13%), преступный (8; 9%), дурак (7; 8%), безвестный (6; 7%), власть (6; 7%), ребенок (6; 7%), родной (6; 7%), брат (5; 6%), великий (5; 6%), герой (5; 6%), дитя (5; 6%), папа (5; 6%), пират (5; 6%), гражданин (4; 5%), жена (4; 5%), любовник (4; 5%), отрок (4; 5%), царица (4; 5%), глупый (3; 4%), дама (3; 4%), молодой (3; 4%), палач (3; 4%), сын (3; 4%)
«Где папа»	Женщина (11; 14%), король (10; 13%), начальник (7; 9%), зодчий (6; 8%), парень (6; 8%), сын (6; 8%), царь (6; 8%), бедный (5; 6%), государь (5; 6%), девчонка (5; 6%), монах (5; 6%), мудрый (5; 6%), мужчина (5; 6%), русский (5; 6%), старый (5; 6%), бабушка (4; 5%), враг (4; 5%), мастер (4; 5%), муж (4; 5%), паж (4; 5%), спортивный (4; 5%), шотландский (4; 5%), юный (4; 5%), благодетель (3; 4%), дачник (3; 4%), людской (3; 4%), мальчик (3; 4%), мать (3; 4%), медовар (3; 4%), молодой (3; 4%), народ (3; 4%), одинокий (3; 4%), принц (3; 4%), равный (3; 4%), слабый (3; 4%), товарищ (3; 4%), умный (3; 4%), чужой (3; 4%)
Dota2.ru	Поэт (12; 18%), хейтер (8; 12%), женщина (6; 9%), немец (5; 8%), сын (5; 8%), Russia (5; 8%), девочка (4; 6%), мама (4; 6%), бедный (3; 5%), верный (3; 5%), гость (3; 5%), дед (3; 5%), дошлый (3; 5%), Лондон (3; 5%), лошпед (3; 5%), нищий (3; 5%), Помпеи (3; 5%), равный (3; 5%), ребенок (3; 5%), толпа (3; 5%), цаца (3; 5%)
Дебет-кредит	Ворог (4; 12%), дід (3; 9%), жінка (3; 9%), старий (3; 9%)
<i>Соціотопоніми</i>	
Woman.ru	Город (7; 7%), империя (6; 6%), сад (6; 6%), комната (5; 5%), поезд (5; 5%), пруд (4; 4%)
Psyche-Forum	Страна (7; 8%), город (5; 6%), балкон (4; 5%), двор (4; 5%), автобус (3; 4%), вагон (3; 4%), комната (3; 4%)
«Где папа»	Храм (7; 9%), корабль (5; 6%), страна (5; 6%), церковь (5; 6%), цех (3; 4%), город (3; 4%), городок (3; 4%), могила (3; 4%), набережная (3; 4%)
Dota2.ru	Улица (10; 15%), село (8; 12%), город (4; 6%), комната (3; 5%), сад (3; 5%), страна (3; 5%)
Дебет-кредит	Хата (3; 9%)
<i>Соматоніми (тіло, їжа, одяг)</i>	
Woman.ru	Губа (9; 10%), сердце (9; 10%), пот (7; 7%), голос (6; 6%), палец (6; 6%), кожа (5; 5%), плечо (5; 5%), крик (5; 5%), кровь (5; 5%), улыбка (5; 5%), лоб (4; 4%), око (4; 4%), клочко (4; 4%), речь (4; 4%)
Psyche-Forum	Сердце (14; 16%), грудь (11; 13%), губа (10; 12%), взор (9; 11%), смех (9; 11%), вино (7; 8%), шампанское (7; 8%), живот (6; 7%), кровь (5; 6%), уста (5; 6%), безмолвный (4; 5%), волос (4; 5%), палец (4; 5%), рот (4; 5%), усмешка (4; 5%), ухо (4; 5%), вена (3; 4%), голос (3; 4%), кожа (3; 4%), ладонь (3; 4%), нерв (3; 4%), прыщ (3; 4%), речь (3; 4%), слеза (3; 4%), стан (3; 4%)

Форум	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
«Где папа»	Сердце (15; 19%), кровь (10; 13%), пот (9; 12%), мед (8; 10%), слеза (8; 10%), губа (7; 9%), голос (6; 8%), тело (6; 8%), фигура (6; 8%), вино (5; 6%), палец (5; 6%), плечи (5; 6%), рот (5; 6%), взгляд (4; 5%), грудь (3; 4%), крик (3; 4%), ладонь (3; 4%), око (3; 4%), пиво (3; 4%), помидор (3; 4%), хлеб (3; 4%)
Dota2.ru	Сердце (26; 40%), х*й (11; 17%), крик (9; 14%), губа (7; 11%), тело (7; 11%), бюст (6; 9%), голос (6; 9%), рот (6; 9%), мозг (5; 8%), взгляд (4; 6%), зуб (4; 6%), нерв (4; 6%), слеза (4; 6%), ухо (4; 6%), бровь (3; 5%), вино (3; 5%), вода (3; 5%), волос (3; 5%), головы (3; 5%), горло (3; 5%), жила (3; 5%), з**упа (3; 5%), кровь (3; 5%), морда (3; 5%), палец (3; 5%), паштет (3; 5%), плечи (3; 5%), слезы (3; 5%), шея (3; 5%)
Дебет-кредит	Серце (4; 12%), голос (3; 9%), німий (3; 9%)

Таблиця 4

Результати SEO-аналізу, іншопрофільні форуми, друга група елементів

Форум	Слова у семантичному ядрі підібраних віршів (кількість, частота)
<i>Релігійні та міфологічні</i>	
Woman.ru	Душа (13; 14%), Бог (11; 12%), вещей (7; 7%), рай (6; 6%), судьба (5; 5%), злой (4; 4%), плохой (4; 4%)
Psyche-Forum	Бог (15; 18%), душа (13; 15%), судьба (10; 12%), миро (9; 11%), ангел (8; 9%), чистый (8; 9%), ад (5; 6%), благовоние (5; 6%), добрый (5; 6%), злой (5; 6%), былъ (4; 5%), вечный (4; 5%), демон (4; 5%), прах (4; 5%), сатана (4; 5%), чудовище (4; 5%), Варанаси (3; 4%), Каджурао (3; 4%), карамба (3; 4%), тайный (3; 4%), черт (3; 4%)
«Где папа»	Душа (27; 35%), судьба (6; 8%), черт (5; 6%), былъ (4; 5%), грех (4; 5%), крест (4; 5%), Бог (3; 4%), вечность (3; 4%), Господь (3; 4%), добрый (3; 4%), таинственный (3; 4%),
Dota2.ru	Душа (18; 27%), Мария (16; 24%), Бог (12; 18%), ангел (6; 9%), грязный (5; 8%), вещей (4; 6%), добрый (4; 6%), рай (4; 6%), Господь (3; 5%), система (3; 5%), чистый (3; 5%)
Дебет-кредит	Душа (8; 24%), рок (7; 21%), сувид (6; 18%), Бог (5; 15%), доля (5; 15%), злий (4; 12%), казка (4; 12%)
<i>Флорніми</i>	
Woman.ru	Куст (13; 14%), незабудка (11; 12%), роза (6; 6%), трава (6; 6%), поля (5; 5%), дерево (4; 4%), рожь (4; 4%)
Psyche-Forum	Роза (6; 7%), цветок (6; 7%), орхидея (5; 6%), полынь (3; 4%)
«Где папа»	Вереск (4; 5%), вересковый (4; 5%), поля (3; 4%)
Dota2.ru	Птица (12; 18%), ворон (9; 14%), собака (4; 6%), ягненок (4; 6%)
Дебет-кредит	Поле (11; 33%), льон (8; 24%), ліси (3; 9%)
<i>Фауноніми</i>	
Woman.ru	Корова (6; 6%), птица (4; 4%), рыба (4; 4%)
Psyche-Forum	Птица (11; 13%), мотылек (6; 7%), пес (5; 6%), конь (4; 5%), попугай (4; 5%), кошка (3; 4%), мишка (3; 4%)
«Где папа»	Конь (7; 9%), лошадь (5; 6%), енот (4; 5%), медвежонок (4; 5%), воробьиный (3; 4%)
Dota2.ru	-
Дебет-кредит	-

У наших планах немає наміру вдаватися у глибини витлумачування деталей і множити варіації на тему «справжніх таємних смислів», тим більше що багато подібних робіт вже було проведено до нас. Наприклад, вже були підкреслені складнощі в інтерпретації фаунонімів (важко відізнати первинні та суто фразеологічні образи) і тенденції залучення поетами до своїх творів насамперед образів домашніх

та корисних коней і собак [10], тож не дивно, що ці образи загалом домінують і в масивах «рекомендованого» й «улюбленого»; вже були осмислені гіпотетичні причини популярності серед соціотопонімів «транспортної теми» (не домашньої, але теж корисної) [9] та незмінної зручності символізування чого завгодно соматонімами [13]; те, що явне чи латентне тяжіння до номінації «натовп» замість «народу», «кра-

їни», «батьківщини» тощо зумовлено уявленням про наявність у себе доступу до ексклюзивних духовних ресурсів, що недосяжні для нині легітимної влади, але і тебе владою чомусь не роблять, вже також було розкрито [5, с. 124]. Звісно, є обставини, що скоріш за все, попри свою напівочевидність, справлять враження недоінтерпретованих. Наприклад, чому серед соматонімів у підбірці улюблених віршів користувачів форуму на «Доті2» з'являються непристойності (це легко прояснити, пройшовши логічним ланцюжком від соціодемографічних і стилезиттєвих особливостей ЦА комп'ютерних ігор до того її сегменту, який «засідає» в Інтернеті) та чому насправді на це не слід звертати багато уваги (бо, що теж не є новим знанням, первинним є прагнення підкреслити свою «альтернативність», і непристойності як засоби відходять на задні плани у самопрезентації так само легко, як проходять на перші, здавалося б, повністю потісняючи ознаки традиційної «хорошості» [12, с. 296]). Або таке: чому серед релігонімів та міфонімів у аналізованих поетичних підбірках повсюдно перемагає добро, хоча, як свідчать стабільні протягом останніх десятиліть художньо-прозові вподобання представників різних поколінь, і в «інтелігентній», і в «масовій» свідомостях не гамується жагуча симпатія до нібито всевладних темних пристрастей «Майстра і Маргарити» М. Булгакова [8; 14]? Вочевидь, є конфлікт (ми б сказали – на щастя) між зовнішнім і внутрішнім заохоченням: з одного боку, ви чуєте від близького оточення всякого віку про «геніальний роман», який треба прочитати, який читаєте, навіть попри відсутність зв'язку зі шкільною програмою, літературною мовою якого захоплюються, попри ідеологічну мішанину, а з іншого боку – навіть на слабкохристиянському пострадянському тлі ви доходите до принаймні невиразного відчуття «вульгарності дуалізму» й до розуміння того, що «радість від того, що навколо стільки мерзоти і що вона постає викритою» – це все-таки неправильна і непотрібна складова частина власних як катарсису, так і ідентичності.

Висновки. Отже, там, де поезія – скоріше один із приводів поспілкуватися з метою вираження ввічливої зацікавленості культурним розвитком співрозмовників, ієрархія соціально значущих номінацій, що домінують у відібраних користувачами віршах, очолена усім найближчим до повсякденності. До душі їм перш за все припадало і закарбувалося як таке, яким несомно відмаркувати себе, те вираження почуттів, що автори віршів передавали перекладом символічної мови тіла, їжі та одягу, за якою проглядаються контури «всього світу як театру» та потойбіччя. Закономірно, що вносила свої поправки у пропорції й сама ситуація спілкування: так, для людей, які більше переймалися

власною самотністю (одинокі татусі та матусі на сайті знайомств), більш актуалізованими для самопрезентації виявлялися вірші, що найбільш детально і чітко окреслювали групові і рольові кордони, на психологічному форумі посередництвом викладених для широкого ознайомлення обраних «своїх не-своїх» поетичних рядків більше вибухала любов до так званих тонких світоглядних матерій, а шукачі нових форм досвіду, будучи споживачами дозвілєвих продуктів, де новизна концентровано осимволізовується насамперед у різних віртуальних тілах, і віршами ділилися такими, де все розписано найсоматичніше. А там, де поезія – предмет самостійної зацікавленості, ієрархію зі значним відривом від усіх інших елементів очолюють соціоніми, представлені переважно відображеними сімейними, шлюбними та віковими ідентичностями із вкрапленнями громадянсько-політичних та професійних, що свідчить про загальну «рекомендацію» від імені особливих поціновувачів поезії ніколи не вводиться в оману думками про свободу від будь-яких зобов'язань і водночас пам'ятати, які зобов'язання є найціннішими – і, звісно, про те, що рекомендатори своєю здатністю до подібного незабуття пишаються, і пишаються неприховано. Спільною рисою для всіх підбірок є схильність до підбору віршів, збіднених як природними, так і інституційно-забарвленими символами – ознака браку суб'єктивного відчуття багатозорової смислової наповненості і вагомості макроконтекстів соціальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов А.И. Вопросы методологии социологического исследования поэтического творчества (опыт применения семантического дифференциала в социопозитике). *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2017. № 1. С. 160–173.
2. Баранов А.Н., Северская О.И. Поэтические практики в современном политическом дискурсе. *Общественные науки и современность*. 2016. № 4. С. 159–170.
3. Богдан О. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України. *Прес-релізи та звіту КМІС*. 15.03.2019. URL : <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=834&page=1>.
4. Вежлян (Воробьева) Е. Современная поэзия и «проблема» ее нечтения: опыт реконцептуализации. *Новое Литературное Обозрение*. 2017. № 1. URL : <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/1/sovremennaya-poeziya-i-problema-ee-nechteniya-pr.html>.
5. Венедиктова Т.Д. Пoesия потребления: рифмы культурной революции. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2007. Т. 10. № 1. С. 122–132.
6. Вилькова В.К., Леонтьев Э.А. Роль поэзии в социальном управлении. *Вестник Челябинского государственного университета. Философия*.

Социология. Культурология. 2012. № 35 (289). Вып. 28. С. 80–83.

7. Губайловский В. Заметки о поэтических поколениях. *Арион*. 2013. № 2. URL : <http://magazines.russ.ru/arion/2013/2/19g-pr.html>.

8. Гурболиков В.О Булгакове и зелёных человечках. К 70-й годовщине со дня кончины Михаила Булгакова. *Фома*. 09 марта 2010 г. URL : <https://foma.ru/o-bulgakove-i-zelyonyix-chelovechках.html>.

9. Ковалева Е.А. Дискурсивная семантика поэтических текстов: место железнодорожного дискурса. *Вестник ЮУрГУ*. 2009. № 25. С. 94–97.

10. Кормилов С.И. Поэтическая фауна Владимира Высоцкого. URL : <http://vysotskiy-lit.ru/vysotskiy/kritika/kormilov-poeticheskaya-fauna-vysockogo.htm>.

11. Крылова М.Н. Современный поэт Ирина Астахова и восприятие её творчества в сети Интернет. *Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики*. 2018. № 2 (30). С. 167–175.

12. Лурье М.Л. Садистский стишок в контексте городской фольклорной традиции: детское и взрослое, общее и специфическое. *Антропологический форум*. 2007. № 6. С. 287–309.

13. Недавня К. Метафора тіла як основний спосіб концептуалізації хвороби у текстах двотисячників. *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2013. № 2. URL : <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/50>.

14. Селина М.В. Современный читатель хочет быть соавтором. *НИУ «Высшая школа экономики»*. 09 апреля 2015 г. URL : <https://iq.hse.ru/news/177665440.html>.

15. Сидибе П. Поэзия в России вышла из моды. *Российская газета*. 26.07.2013, 13:05. URL : <https://rg.ru/2013/07/26/poeti-site.html>.

16. Фатыхов С., Ягодинцева Н. Генетический код поэзии. *День и ночь*. 2009. № 3. URL : <http://magazines.russ.ru/din/2009/3/fa14.html>.

17. Щербинина Ю. Поиски скакуна (об экспертизе литературного творчества). *Знамя*. 2014. № 12. URL : <http://magazines.russ.ru/znamia/2014/12/13sh.html>.

18. Khvesko T.V. Socionim as a cognitive presentation of reality. *International Scientific Conference «Modern sociology and education», UK (London), 20-27 October 2012. European Journal of Natural History*. 2012, № 5, p. 66–67.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 9

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 13,21. Ум.-друк. арк. 13,95.
Підписано до друку 01.07.2019. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.